

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

СЄРОВА І. А.
АКСЬОНОВА І. В.

**ОРГАНІЗАЦІЯ СТАТИСТИЧНИХ
СПОСТЕРЕЖЕНЬ**

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Харків. Вид. ХНЕУ, 2008

ББК
С
УДК

Рецензент – канд. економ. наук, доц. кафедри економіки і маркетингу *Холодний Г. О.*

Затверджено на засіданні кафедри економічної статистики.

Протокол № 2 від 20.09.2007.

Сєрова І. А.

Організація статистичних спостережень. Конспект лекцій для студентів спеціальності 8.050 110 усіх форм навчання / І. А. Сєрова, І. В. Аксьонова. – Харків: Вид. ХНЕУ, 2008. – с. (Укр. мов.)

Розглянуто основні методи і технологію збирання та агрегування статистичних даних щодо соціально-економічних явищ і процесів; порядок використання статистичних спостережень за видами економічної діяльності; методи контролю якості результатів спостереження та вірогідності первинних даних.

Рекомендовано для студентів економічних спеціальностей.

© Харківський національний
економічний університет,
2008

© Сєрова І. А.
Аксьонова І. В.
2008

Вступ

В умовах переходу на міжнародну методологію обліку та статистики й адаптації її до ринкових умов передбачається комплексний взаємозв'язок та вдосконалення всіх елементів статистичного спостереження з урахуванням сформованого ринкового попиту на інформацію, нових вимог до її якості.

Цим зумовлюється необхідність подальшого вдосконалення системи збору, обробки й тиражування інформації. Головною метою реформування статистики в цих умовах є створення нової системи збору ін формації, зокрема мається на увазі широке застосування статистичних спостережень.

Опанування теорією і практикою організації й проведення статистичних спостережень є найважливішим завданням не тільки для робітників статистичних органів, а й для респондентів та користувачів.

Метою навчальної дисципліни "Організація статистичних спостережень" є надання знань про методи і технологію збирання та агрегування статистичних даних щодо соціально-економічних явищ і процесів.

Основні завдання даної дисципліни полягають у вивченні порядку планування, організації та проведення різних за видами і способами статистичних спостережень; технології зведення і збереження статистичної інформації; набуття вмінь контролю вірогідності первинних даних.

Предмет дисципліни складають методологічні принципи збирання статистичної інформації про масштаби і кількісні співвідношення масових суспільних явищ.

Даний конспект лекцій висвітлює теми курсу "Організація статистичних спостережень" і присвячений студентам спеціальності "Прикладна статистика".

Модуль I. Теоретичні основи організації статистичних спостережень

Тема 1. Завдання й організаційні форми статистичного спостереження

1.1. Статистична інформація та її розповсюдження

Державна статистика виконує важливу роль у механізмі управління економікою, орієнтованою на реалізацію інтересів держави в області інформації.

Інформація в перекладі з латинської мови означає "освідомлення, доведення відомостей про що-небудь"

Статистична інформація (статистичні дані) – первинний статистичний матеріал про соціально-економічні явища, який формується в процесі статистичного спостереження, а потім піддається систематизації, зведенню, аналізу й узагальненню.

Основними властивостями статистичної інформації є масовість і стабільність. Перша властивість пов'язана з особливостями предмета статистики, друга – з незмінністю один раз зібраної інформації, її здатністю застарівати й необхідністю одержання нової інформації.

Склад статистичної інформації багато в чому визначається потребами суспільства в умовах ринкової економіки. Поява різних форм Власності, зміна системи господарювання й відхід від директивно-планових методів регулювання економіки спричинили зміни й у політиці поширення статистичної інформації. Якщо раніше найважливішим завданням державної статистики було забезпечення управлінських органів оперативною інформацією про положення в країні (вона часто носила закритий характер), то в цей час майже вся інформація, що направляється управлінським органам, стає надбанням громадськості. Основними споживачами статистичної інформації є уряд, комерційні структури, міжнародні організації, громадськість.

Статистична інформація необхідна для дво- і багатосторонніх економічних угод між державами. Вона є одним із вирішальних орієнтирів політики, сприяє об'єктивному обговоренню конкретних питань (не тільки економічної політики держави).

Статистика подає інформацію для рішення регіональних завдань, для підприємницької діяльності (рівень цін на товари в різних регіонах, обсяги реалізації товарів, умови кредитування, рівень і темпи інфляції, зайнятість і т. д.).

Якість, вірогідність інформації визначають ефективність використання статистики на будь-якому рівні й у будь-якій сфері. Досить трудомістка робота з забезпечення необхідних для цих цілей даних є важливим державним завданням, виконання якого ставиться в обов'язок державної (офіційної) статистики.

Мікродані повинні триматися в таємниці, у той час як макродані повинні бути доступні кожному. Статистика бачить своє завдання у створенні суспільної (тобто фінансованої державою) інфраструктури" у сфері інформації за допомогою цифрових даних. Тому говорять про інформаційну інфраструктуру, що забезпечує користувачів якісною, достовірною статистичною інформацією.

Головним джерелом опублікованої статистичної інформації є видання органів державної статистики. Найбільш повну інформацію про країну містить офіційне видання – статистичний щорічник, видаваний Держкомстатом України – вищим органом державної статистики країни. Дані про соціально-економічне положення України в якому-небудь році в порівнянні з попередніми роками втримуються також і в короткому статистичному збірнику Держкомстату України "Україна в цифрах".

1.2. Типи та методи статистичних обстежень

Оскільки статистичні дослідження значно розрізняються як за своєю природою, так і за складністю, звичайно корисно класифікувати їх за групами. Насамперед, можна виділити два широкі класи досліджень залежно від ролі самого дослідника. Якщо він спостерігає те, що відбувається, без спроби вмішатися, таке дослідження прийнято називати обстеженням (від латинського слова *supervidere*, що в перекладі означає "спостерігати"). Якщо, з іншого боку, завдання полягає в з'ясуванні, що із чого виникає і якою мірою, і дослідник робить ті або інші дії з рядом елементів або з усією системою, то в цьому випадку можна говорити про проведення експерименту (від латинського слова *experiri*, що в перекладі означає "випробувати").

Другий критерій класифікації – призначення, або мета дослідження. Чи є воно в цілому описовим або аналітичним, що передбачає пошук можливих взаємозв'язків? У дослідженнях аналітичного типу інтерес представляють можливі зв'язки між факторами й, як правило, причинний механізм, що може "пояснити" спостережуване. Далі можна поставити питання: ми спостерігаємо просто ряд елементів з постійними значен-

нями або багатофакторною системою, в якій є один або більше причинно-наслідкових механізмів? Розходження за кількістю факторів, розглянутих у дослідженнях, по суті, характеризують ступінь їхньої складності (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Класифікація досліджень

Вид дослідження	Роль дослідника	Мета дослідження			
		Описова (виміряти й записати)		Аналітична (визначити й/або описати взаємозв'язки)	
		Характер явища		Характер явища	
		Однофакторний	Багатофакторний	Однофакторний	Багатофакторний
Обстеження	Пасивна роль: "природний процес", "неконтрольований процес", "ендогенний процес"	Просте обстеження (наприклад, підрахунок думок)	Порівняльне обстеження (наприклад, перепис населення)		Дослідницьке обстеження (наприклад, факторів, що впливають на досягнення в галузі освіти)
Експеримент	Активна роль: "спланований процес", "контрольований процес", "екзогенний процес"	Простий експеримент (наприклад, визначення швидкості світла)	Порівняльний експеримент (наприклад, проби в сільському господарстві)		Експериментальне дослідження, "факторний" експеримент (наприклад, генетичне дослідження)

Дослідницьке обстеження – термін, широко застосовуваний у суспільних науках, що визначає дослідження, в якому численні дані одержують із простих і порівняльних обстежень. Але можуть виникнути досить складні проблеми визначення й відшукування причинно-наслідкових зв'язків. Якби такі дослідження можна було виконати як добре сплановані експерименти, то було б набагато менше труднощів, зв'язаних зі статистикою й одержанням висновків. Як правило, це неможливо. Експериментальне дослідження, як і дослідницьке обстеження, так само сильно залежить від даних, які одержують із обстежень, що звичайно представляють собою серію простих і порівняльних обстежень, зроблених у різний час.

Існує цілий ряд методів проведення обстеження. Якщо, наприклад, ми хочемо визначити середній ріст студентів університету, то можна виміряти ріст кожного студента й підрахувати необхідне середнє. Ця

процедура, виконана сумлінно, представляє необхідні дані для точної відповіді. Діючи інакше, можна було б послати кожному студентові письмове прохання зробити виміри у встановленому порядку й надіслати результати. У кожному з цих випадків виміри одержують від кожного студента. Передбачається, що потрібна точна відповідь, тому необхідний повний перепис (тобто 100-відсоткова вибірка).

Допустимо, що точної відповіді не потрібно й що розумна наближена оцінка буде задовільною для нашого дослідження. При такій постановці завдання обстеження можна виконати різними способами. Наприклад, можна розташуватися біля дверей обраної аудиторії й, коли студенти будуть входити туди, відібрати 10 чоловік, які, на нашу думку, представляють усіх студентів університету, і виміряти їхній ріст. Або замість того, щоб покладатися на власне судження, можна взяти повне перерахування прізвищ усіх студентів університету, записати їх на картках, картки покласти в яку-небудь чашку, перемішати їх, витягти випадковим чином 10 штук і зробити виміри росту 10 відповідних студентів. Можна також надіслати письмовий запит 10 студентам щодо їхнього росту, а потім проаналізувати дані, прислані тими, хто виконав прохання. Можна було б навіть розглянути схему, за якою опитується кожний із студентів, що становить вибірку, щодо його росту (яким він йому пам'ятається або уявляється).

Зовсім природно припустити, що "оцінки", отримані за цими схемами, можуть значно розрізнятися, і напрошується питання: "Яка схема дає найбільш точний результат і наскільки він точний?". Якби всі результати були однаково точними, можна було б знайти інший критерій для їхнього розрізнення, скажімо, такий: яка схема вимагає найменших витрат і скільки вона коштує. Ці питання характеризують два основних класи проблем у плануванні обстежень: 1) визначення точності альтернативних схем дослідження й 2) визначення вартості кожної схеми.

Типи проблем в обстеженнях, що ґрунтуються на вибірках. Проблеми, що виникають при плануванні й здійсненні обстежень, різні. Однак деякі з них виникають досить часто, тому їх вважають типовими [8].

Група 1. Визначення цілей передбачуваного дослідження й вираження їх у специфічному вигляді:

1. Область дослідження.
2. Величини й інші різні характеристики, які необхідно підрахувати або виміряти.

3. Визначення середніх (або підсумкових) показників чи дослідження структури процесу.

Група 2. Загальні міркування стосовно плану обстеження.

1. Вибір одиниці (наприклад, родина або окрема особа; ферма або район; індивідуум або група), щодо якого виробляється обстеження (вимір, спостереження).

2. Чи будуть досліджувані об'єкти досліджуватися за вибіркою, а чи варто провести повний перепис?

3. Як одержувати інформацію про об'єкт (за допомогою інтерв'ю, поштою, апаратно, простим спостереженням і т. п.)?

4. Кошти й інші засоби, що є в наявності.

5. Оцінка вартості кожної операції.

6. Оцінка дисперсій і зсувів.

7. Необхідний ступінь точності; величина й характер ризику помилки, на яку можна піти.

Група 3. Планування вибірки (якщо її потрібно здійснити):

1. Стратифікація (якщо так, то якого роду).

2. Визначення вибіркової одиниці (її величини й характеру).

3. Кількість і типи стадії.

4. Кількість і типи фаз.

5. Кількість вибірових одиниць, яку необхідно взяти на кожній стадії й на кожній фазі.

6. Вартість кожної операції.

7. Метод відбору одиниць спостереження (імовірнісний або на основі судження).

8. Спосіб подолання утруднень, що виникають при одержанні вибірових даних.

9. Метод одержання оцінок за вибіровим даними.

Група 4. Прийняття рішень:

1. Прямі або непрямі методи.

2. Вибір форми реєстрації даних (анкета, таблиця, виборчий бюлетень, щоденник, магнітна стрічка тощо).

3. Метод вибору, навчання й контролю дослідника (інтерв'юера, спостерігача й т. п.).

4. Відмінний від вибірки метод проведення обстеження при утрудненнях з одержанням даних про об'єкт.

Група 5. Обробка даних:

1. Метод заповнення пропусків у даних.
2. Кодування.
3. Складання таблиць.

Група 6. Оцінки і їхня надійність:

1. Вибір оцінки.
2. Точні й наближені методи оцінювання довірчих меж.

Група 7. Дослідження якості (наскільки "гарні" результати):

1. Перевірки внутрішні й зовнішні.
2. Прийнятність результатів.

Група 8. Подання результатів:

1. Ступінь подробности.
2. Ступінь таємності.

Обстеження й науковий метод. Незалежно від природи дослідження й конкретно обраної для його проведення процедури кожний дослідник повинен завжди пам'ятати про основні загальні принципи й логіку. Ця сукупність принципів і логіка становлять науковий метод, загальна характеристика якого наведена в роботі Карла Пірсона [8].

Метод обстежень не підмінює науковий метод, він є одним із його аспектів і тому повинен задовольняти в повному обсязі всім вимогам наукового методу.

Якісний висновок, вибірка й статистика. Майже кожне наукове дослідження пов'язане з якогось роду вибіркою. Той, хто, наприклад, визначає вплив застосування добрив на врожай, проводить дослідження на невеликій кількості ділянок землі загальною площею, можливо, не більше одного гектара, а висновки можуть бути зроблені щодо району в сотні тисяч гектарів. Точність зазначених висновків, або узагальнень, можна оцінити за допомогою певних процедур. Ця тема становить важливий розділ статистики, який і називається статистичними висновками.

Інший тип проблеми, пов'язаний з висновками, що виникає в багатьох наукових дослідженнях, полягає в інтерпретації взаємозв'язку між якимись факторами й отриманим результатом. Нехай, наприклад, установлено, що дане поле дало 75 центнерів зерна з гектара, і в нас є підстави думати, що на цей врожай "впливав" ряд факторів: кількість опадів за сезон, інші кліматичні умови, сорт зерна, якість і кількість обробленої землі, добрива й т. п. Іноді ці індивідуальні "ефекти" можна легко встановити за допомогою відповідного експерименту; у протилежному випадку

вони можуть бути виведені на основі великої кількості спостережень. Тоді спостерігаються лише значення "чистих" ефектів, які, за припущенням, є наслідком індивідуальних ефектів, приписуваних індивідуальним факторам або, можливо, деяким їх комбінаціям. Спостерігати індивідуальні ефекти не можна, можна спостерігати тільки їхню сумарну величину й величину кожного присутнього фактора. Необхідно спробувати вивести оцінки індивідуальних ефектів. Для цієї мети можуть бути досить корисні статистичні методи.

Оскільки при обстеженні часто зіштовхуються з проблемами індуктивного висновку (в описових обстеженнях вони пов'язані з застосуванням вибірки, в аналітичних обстеженнях – і з вибіркою й зі структурною інтерпретацією), то при розгляді відповідних планів вибірових обстежень цим проблемам приділяється значна увага.

1.3. Поняття про статистичне спостереження, етапи його проведення

Статистичне спостереження – перша стадія статистичного дослідження, що представляє собою науково організований збір масових даних про досліджувані явища й процеси громадського життя. Однак не всяке зібрання відомостей є статистичним спостереженням (наприклад, спостереження покупця за зміною цін на міських ринках). Статистичним можна назвати лише таке спостереження, яке забезпечує реєстрацію встановлених фактів у облікових документах для наступного узагальнення.

Прикладами статистичного спостереження служить систематичний облік витрат на виробництво (його результат – забезпечення неперервного виробництва) і популярні в останні роки опитування суспільної думки з метою виявлення відносини людей до питань або подій, що представляють інтерес.

Статистичне спостереження може проводитися органами державної статистики, науково-дослідними інститутами, економічними службами банків, бірж, фірм. Воно обов'язково повинно бути масовим, систематичним, проводитися на науковій основі за заздалегідь розробленими планом й програмою.

Планомірність статистичного спостереження полягає в тому, що воно готується й проводиться за розробленим планом, який входить до плану всього статистичного дослідження й включає питання методології, організації, техніки збору інформації, контролю її вірогідності й оформлення підсумкових результатів.

У плані статистичного спостереження вказується час і місце спостереження. Вибір часу передбачає рішення двох питань – і встановлення критичного моменту (дати) або інтервалу часу й визначення строку (періоду) спостереження.

Статистичні показники характеризують досліджуване явище або на певний момент часу, або за певний період часу. Наприклад, показник чисельності працюючих або запас матеріалів можуть бути представлені на певний момент (на початок місяця, початок або кінець року й т. д.), а дані про кількість виробленої продукції можуть бути представлені тільки за певний інтервал часу (день, місяць, квартал, рік).

Строк (період) спостереження – це час від початку до закінчення збору відомостей, тобто час, протягом якого відбувається заповнення статистичних формулярів (бланків певних форм обліку та звітності).

Масовий характер статистичного спостереження припускає, що воно охоплює велику кількість випадків прояву досліджуваного явища або процесу, достатнє для одержання правдивих статистичних даних.

Систематичність статистичного спостереження визначається тим, що воно повинне проводитися або систематично, або безупинно, або регулярно. Тільки такий підхід дозволяє вивчити тенденції й закономірності соціально-економічних процесів, що характеризуються кількісними та якісними змінами.

У системі державної статистики не менш третини всього обсягу робіт пов'язано з одержанням даних. Зібрані дані обробляються й аналізуються. Результати всього економіко-статистичного дослідження багато в чому залежать від вірогідності первинних даних статистичного спостереження, їхньої відповідності фактичному положенню. Вірогідність даних залежить від багатьох причин: професійної підготовки самого статистика, програми спостереження, змісту анкет, якості підготовки інструкцій з їхнього заповнення й т. д. На вірогідність даних впливає й соціальна функція показника (навмисна невірогідність даних про кількість злочинів, професійні захворюваності, дитячі смертності й ін.).

Дані окремих одиниць спостереження (людей, підприємств і т. д.) повинні бути порівняні один з одним, інакше неможливо їхнє наступне узагальнення. Порівнянність даних забезпечується єдністю строків спостереження (наприклад, чисельність студентів інституту визначається на початок навчального року), його програми, методів реєстрації даних.

Отже, в результаті статистичного спостереження повинна бути отримана тільки об'єктивна, порівнянна й досить повна інформація, що

дозволяє на наступних етапах дослідження забезпечити науково обґрунтовані висновки про характер і закономірності розвитку досліджуваного явища.

1.4. Організаційні форми, види та способи статистичного спостереження

На етапі підготовки обстеження потрібно з'ясувати, як часто воно буде проводитись, чи будуть обстежуватись усі одиниці сукупності або тільки частина їх, як одержувати інформацію про об'єкт (шляхом інтерв'ю по телефону, поштою, простим спостереженням тощо). Інакше кажучи, необхідно визначити форми, способи й види статистичного спостереження (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Форми, види й способи статистичного спостереження

Організаційні форми статистичного спостереження	Види статистичного спостереження		Способи статистичного спостереження
	за часом реєстрації фактів	за охопленням одиниць сукупності	
1. Статистична звітність 2. Спеціально організоване спостереження 3. Реєстри	1) поточне, або безперервне 2) перериване: а) періодичне; б) одноразове	1) суцільне 2) несучільне: а) вибіркове; б) основного масиву; в) монографічне; г) анкетне; д) моніторинг	1) безпосередній 2) документальний 3) опитування: а) експедиційне; б) самореєстрація; в) кореспондентське; г) анкетне

У вітчизняній статистиці використовуються три організаційні форми (типи) статистичного спостереження:

звітність (підприємств, організацій, установ і т. п.);

спеціально організоване статистичне спостереження (переписи, одноразові обліки, обстеження суцільного й несучільного характеру);

реєстри.

Звітність – це основна форма статистичного спостереження, за допомогою якої статистичні органи в певний термін одержують від підприємств, установ і організацій необхідні дані у вигляді встановлених у законному порядку звітних документів, що скріплюються підписами осіб, відповідальних за їхнє надання й вірогідність відомостей, що збираю-

ться. Таким чином, звітність – це офіційний документ, що містить статистичні відомості про роботу підприємства, установи, організації тощо.

Звітність як форма статистичного спостереження заснована на первинному обліку і є його узагальненням. Первинний облік становить реєстрацію різних фактів, подій, вироблену в міру їхнього здійснення, як правило, на особливому документі, званому первинним обліковим документом.

Для звітності характерно те, що, по-перше, вона затверджується органами державної статистики. Надання інформації з незатверджених форм є порушенням звітної дисципліни. По-друге, вона має обов'язковий характер (тобто всі підприємства, установи, організації повинні надавати її в зазначений термін) і юридичну чинність, тому що підписується керівником підприємства (установи, організації), а також документальну обґрунтованість, тому що всі дані базуються на документах первинного обліку.

Діючи статистичну звітність ділять на типову й спеціалізовану. Склад показників у типовій звітності є єдиним для підприємств усіх галузей народного господарства. У спеціалізованій звітності склад показників змінюється залежно від особливостей окремих галузей економіки.

За строками подання звітність буває щоденна, тижнева, двотижнева, місячна, квартальна й річна. Крім річної звітності, всі перераховані види є поточною звітністю.

За способом подання відомостей звітність ділиться на телеграфну, телетайпну, поштову.

Спеціально організоване спостереження проводиться з метою одержання відомостей, відсутніх у звітності, або для перевірки її даних. Найбільш простим прикладом такого спостереження є перепис. У практичній статистиці проводяться переписи населення, матеріальних ресурсів, багаторічних насаджень, невстановленого встаткування, будівництв незавершеного будівництва, устаткування й ін.

Перепис – це спеціально організоване спостереження, що повторюється, як правило, через рівні проміжки часу, з метою одержання даних про чисельність, склад і стан об'єкта статистичного спостереження за рядом ознак.

Характерними рисами перепису є одночасність проведення її на всій території, що повинна бути охоплена обстеженням; єдність програми спостереження; реєстрація всіх одиниць спостереження за станом на той самий критичний момент часу. Програма спостереження, прийоми й

способи одержання даних, по можливості повинні залишатися незмінними. Це дозволяє забезпечити порівнянність збираємої інформації і одержуваних у ході розробки матеріалів перепису узагальнюючих показників. Тоді можна не тільки визначити чисельність і склад досліджуваної сукупності, але й проаналізувати її кількісні зміни в період між двома обстеженнями.

Із усіх переписів найбільш відомі переписи населення. Мета останніх заключається у встановленні чисельності й розміщенні населення на території країни, характеристики його складу за статтю, віком, заняттям і іншими показниками.

У період підготовки загального перепису для уточнення й апробації програмно-методологічних і організаційних питань спостереження проводять пробний перепис. Запис відомостей при переписи населення завжди проводиться на основі його опитування (без вимоги пред'явити які-небудь документи, що підтверджують правильність відповіді).

Переписи одержали велике поширення й у закордонній статистиці. Серед них найцікавішими є систематично проведені в США переписи галузей національного господарства, зокрема переписи обробної промисловості, які називають цензами. (Варто мати на увазі, що слово "ценз" має кілька значень. Це не тільки синонім слова "перепис". Під ним ще розуміється ряд ознак, наявність яких при організації спостереження служить підставою для віднесення тієї або іншої одиниці до досліджуваної сукупності.) Американські переписи охоплюють всі підприємства й проводяться один раз у п'ять років (у роки, що кінчаються на цифру 2 або 7). У проміжках між переписами проводяться щорічні вибіркові обстеження для заповнення пробілів у даних.

Програма таких переписів передбачає одержання даних про чисельність зайнятого населення, заробітну плату, відпрацьовані людино-години, витрати на постачання; відомості про споживання електроенергії, капітальні вкладення, вартість і кількість відвантаженої продукції, запаси готової продукції, вартість незавершеного виробництва, матеріалів і палива на кінець року, а також містить спеціальні питання про тип підприємства, його встаткування і т. д.

Аркуші опитування посилають підприємствам для заповнення поштою за 4–7 місяців до початку перепису. Це дозволяє звітним одиницям вчасно і правильно заповнити переписні аркуші.

Крім переписів, статистика проводить і інші спеціально організовані спостереження, зокрема бюджетні обстеження, які характеризують структуру споживчих витрат і доходів сімей.

Реєстрове спостереження – це форма безперервного статистичного спостереження за довгостроковими процесами, що мають фіксований початок, стадію розвитку й фіксований кінець. Воно засновано на веденні статистичного реєстра. Реєстр становить систему, що постійно стежить за станом одиниці спостереження й оцінюючої сили впливу різних факторів на досліджувані показники. У реєстрі кожна одиниця спостереження характеризується сукупністю показників. Одні з них залишаються незмінними протягом усього часу спостереження й реєструються один раз; інші ж, періодичність зміни яких невідома, обновляються в міру зміни; треті представляють динамічні ряди показників із заздалегідь відомим періодом відновлення. Усі показники зберігаються до повного завершення спостереження за одиницею обстежуваної сукупності.

Організація й ведення реєстра неможливі без рішення наступних питань:

Коли заносити в реєстр і виключати з нього одиниці сукупності?

Яка інформація повинна зберігатися?

З яких джерел варто брати дані?

Як часто обновляти й доповнювати інформацію?

На практиці статистики розрізняють реєстри населення й реєстри підприємств.

Реєстр населення – поймає і регулярно актуалізує перелік жителів країни. Програма спостереження обмежена загальними ознаками – такими, як стать, дата й місце народження, дата вступу в шлюб (ці дані залишаються незмінними протягом усього періоду спостереження) і шлюбний стан (змінна ознака). Як правило, реєстри зберігають інформацію тільки за тими змінними ознаками, зміна значень яких документально оформлена.

Інформація в реєстр заноситься на кожного народженого й прибулого через границю. Якщо людина вмерла або виїхала на постійне місце проживання з країни, то відомості про нього вилучаються з реєстра. Реєстри населення ведуться в окремих регіонах країни. При зміні місця проживання відомості за одиницею спостереження передаються в реєстр відповідної території. У зв'язку з тим, що правила реєстрації досить

складні й ведення реєстра вимагає великих витрат, ця форма спостереження практикується в державах з невеликою чисельністю й високою культурою населення (в основному це європейські країни).

Необхідно відзначити, що реєстр населення, як будь-який реєстр, що охоплює спостереженням значну сукупність одиниць, містить дані за обмеженою кількістю ознак. Тому ведення реєстра припускає проведення спеціально організованих обстежень, у тому числі й переписів населення.

Реєстр підприємств містить у собі всі види економічної діяльності й містить значення основних ознак у кожній одиниці спостережуваного об'єкта за певний період або момент часу. Реєстри підприємств містять дані про час створення (реєстрації) підприємства, його назву й адресу, телефон, про організаційно-правову форму, структуру, вид економічної діяльності, кількість зайнятих (цей показник відбиває розмір підприємства) і ін.

Єдиний державний реєстр підприємств і організацій усіх форм власності (ЄДРПО) дає можливість організувати суцільне спостереження по обмеженому колу статистичних показників підприємств, зареєстрованих на території України, дозволяє одержати безперервні ряди показників у випадку зміни територіальної, галузевої й іншої структур сукупності.

У реєстр заносяться дані про всі підприємства, організації, установи і об'єднання незалежно від їхніх форм власності, включаючи підприємства з іноземними інвестиціями, банківські установи, суспільні об'єднання й інші юридичні особи.

Інформаційний фонд реєстра містить, по-перше, реєстровий код суб'єкта; по-друге, відомості про галузеву, територіальну приналежність суб'єкта, його підпорядкованість, вид власності, організаційну форму; по-третє, довідкові відомості (прізвища керівників, адреси, номери телефонів, факсів і т. д., відомості про засновників) і, нарешті, по-четверте, економічні показники. Значення останніх будуть заноситися в реєстр на основі бухгалтерської й статистичної звітностей.

Реєстр містить дані про наступні показники: середньоспискова чисельність працівників; засоби, що направляються на споживання; залишкова вартість основних засобів; балансовий прибуток (збиток); статутний фонд.

ЄДРПО дозволяє робити відбір і угруповання будь-якої сукупності одиниць за однією або декількома ознак.

Збір даних про одиниці спостереження здійснюється в процесі їхньої державної реєстрації й наступного обліку.

При закритті підприємства ліквідаційна комісія в десятиденний строк повідомляє про це службу ведення реєстра.

Користувачами реєстра можуть бути будь-які юридичні або фізичні особи, зацікавлені в одержанні інформації.

Статистична інформація може бути отримана різними способами, найважливішими з яких є безпосереднє спостереження, документальний облік фактів і опитування.

Безпосереднім називають таке спостереження, при якому самі реєстратори шляхом безпосереднього виміру, зважування, підрахунку або перевірки роботи тощо установлюють факт, що підлягає реєстрації, і на цій підставі роблять записи у формулярі спостереження. Цей спосіб застосовують при спостереженні за запровадженням у дію житлових будинків.

Документальний спосіб спостереження заснований на використанні як джерела статистичної інформації різного роду документів, як правило, облікового характеру. При належному контролі за постановкою первинного обліку й правильному заповненні статистичних формулярів документальний спосіб дає найбільш точні результати.

Опитування – це спосіб спостереження, при якому необхідні відомості одержують зі слів респондента. Він припускає звертання до безпосереднього носія ознак, що підлягають реєстрації під час спостереження, і використовується для одержання інформації про явища й процеси, що не піддаються безпосередньому прямому спостереженню.

У статистиці застосовуються наступні види опитувань: експедиційне, самореєстрація, кореспондентське, анкетне.

При експедиційному опитуванні спеціально підготовлені працівники (лічильники, реєстратори) одержують необхідну інформацію на основі опитування відповідних осіб і самі фіксують відповіді у формулярі спостереження. За формою проведення усне опитування може бути прямим (як це має місце при переписі населення), коли лічильник "віч-на-віч" зустрічається з кожним респондентом, і опосередкованим, наприклад по телефону.

При самореєстрації формуляри заповнюються самими респондентами, а лічильники роздають їм бланки опитного аркуша, роз'яснюють правила їхнього заповнення, а потім їх збирають.

Кореспондентський спосіб полягає в тім, що відомості в органи, що ведуть спостереження, повідомляє штат добровільних кореспондентів.

Цей вид опитування вимагає найменших витрат, але не дає впевненості в тім, що отриманий матеріал є високоякісним, тому що не завжди можливо безпосередньо на місці перевірити правильність отриманих відповідей.

Анкетний спосіб припускає збір інформації у вигляді анкет. Певному колу респондентів вручаються спеціальні запитальники (анкети) або особисто, або шляхом публікації в періодичній пресі. Заповнення цих запитальників носить добровільний характер і здійснюється, як правило, анонімно. Звичайно назад одержують менше анкет, ніж розсилають. Цей спосіб збору інформації використовується при несучільному спостереженні. Анкетне опитування застосовується в обстеженнях, де не потрібна висока точність, а потрібні наближені, орієнтовні результати, наприклад при вивченні суспільної думки про роботу міського транспорту, торговельних підприємств і т. д.

При виборі виду того або іншого опитування необхідно враховувати, з якою точністю треба провести спостереження; можливість практичного застосування того або іншого способу; фінансові можливості.

Статистичні спостереження можна розбити на групи за наступними ознаками:

- час реєстрації фактів;
- охоплення одиниць сукупності.

За часом реєстрації фактів буває безперервне (поточне), періодичне й одноразове спостереження. При поточному спостереженні зміни відносно досліджуваних явищ фіксуються в міру їхнього настання, наприклад при реєстрації народжень, смерті, стану в шлюбі. Таке спостереження проводиться з метою вивчення динаміки якого-небудь явища.

Дані, що відбивають зміну об'єкта, можуть бути зібрані в ході декількох обстежень. Вони звичайно проводяться за схожою програмою й інструментарієм і називаються періодичними. До такого виду спостережень відносяться переписи населення, які проводяться через кожні 10 років, і реєстрація цін виробників за окремими товарами, яка в цей час проводиться щомісяця.

Одноразове обстеження дає відомості про кількісні характеристики якого-небудь явища або процесу в момент його дослідження. Повторна реєстрація проводиться через якийсь час (не визначений заздалегідь) або може не проводитися взагалі.

За охопленням одиниць сукупності статистичне спостереження буває суцільним і несучільним.

Завданням суцільного спостереження є одержання інформації про всі одиниці досліджуваної сукупності.

Суцільний вид спостереження має серйозні недоліки: високу вартість одержання й обробки всього обсягу інформації; великі витрати трудових ресурсів; недостатню оперативність інформації, тому що для її збору й обробки необхідно багато часу. І нарешті, жодне суцільне спостереження, як правило, не забезпечує повного охоплення всіх без винятку одиниць сукупності. Більша чи менша кількість одиниць обов'язково залишається поза спостереженням як при проведенні одноразових обстежень, так і при такій формі спостереження, як звітність.

Кількість і частка неохоплених одиниць залежать від багатьох факторів: виду обстеження (поштою, за допомогою усного опитування); типу звітної одиниці; кваліфікації реєстратора; змісту питань, передбачених програмою спостереження; часу дня або року, коли проводиться обстеження, і ін.

Несучільне спостереження припускає, що обстеженню підлягає лише частина одиниць досліджуваної сукупності. При його проведенні варто заздалегідь визначити, яка частина сукупності повинна бути піддана спостереженню і якому образу варто відібрати ті одиниці, які повинні бути обстежені.

Однією з переваг несучільних спостережень є можливість одержання інформації в більш короткий термін і з меншими витратами ресурсів, ніж при суцільному спостереженні. Це пов'язано з меншим обсягом збираємої інформації, а отже, з більш низькими витратами на її одержання, перевірку вірогідності, обробку, аналіз.

Існує кілька видів несучільного спостереження. Одне з них – вибіркове спостереження. Це досить розповсюджений вид, заснований на принципі випадкового відбору тих одиниць досліджуваної сукупності, які повинні бути піддані спостереженню. При правильній організації вибіркового спостереження дає досить точні результати, цілком придатні для характеристики всієї досліджуваної сукупності. У цьому заключається достоїнство вибіркового спостереження в порівнянні з іншими видами несучільного спостереження.

Чисельність вибіркової сукупності залежить від природи (характеру) досліджуваного соціально-економічного явища. У вибірковій сукупності повинні бути представлені всі типи одиниць, наявні в досліджуваній сукупності. У протилежному випадку вибіркова сукупність не буде точно

відтворювати пропорції й залежності, характерні для сукупності у всьому її обсязі.

Різновидом вибіркового спостереження є метод моментних спостережень. Суть його полягає в тому, що інформація збирається шляхом реєстрації значень ознак одиниць вибіркової сукупності в деякі певні моменти часу. Тому метод моментних спостережень припускає відбір не тільки одиниць досліджуваної сукупності (вибірку в просторі), але й моментів часу, в які проводиться реєстрація стану досліджуваного об'єкта (вибірка в часі).

Цей вид спостереження застосовується при проведенні обстежень доходів населення.

Наступний вид несучільного спостереження – це метод основного масиву. При ньому обстеженню піддаються самі істотні, звичайно найбільш великі одиниці досліджуваної сукупності, які за основною (для конкретного дослідження) ознакою мають найбільшу питому вагу в сукупності. Саме цей вид використовується для організації спостереження за роботою міських ринків.

Монографічне обстеження становить вид несучільного спостереження, при якому ретельному обстеженню піддаються окремі одиниці досліджуваної сукупності, звичайно представники яких-небудь нових типів явищ. Воно проводиться з метою виявлення наявних або намічених тенденцій у розвитку даного явища.

Монографічне обстеження, обмежуючись окремими одиницями спостереження, вивчає їх з високим ступенем деталізації, який не можна досягти при суцільному або навіть вибіркового обстеженні. Детальне статистико-монографічне вивчення одного заводу, ферми, бюджету родини й т. д. дозволяє вловити ті пропорції й зв'язки, які вислизують із поля зору при масових спостереженнях.

Таким чином, при монографічному обстеженні статистичному спостереженню піддаються окремі одиниці сукупності, причому вони можуть бути як дійсно одиничними випадками, так і сукупностями малого розміру. Монографічне обстеження часто проводиться для складання програми нового масового спостереження. Можна сказати, що існує тісний зв'язок між суцільним (або вибірково) і монографічним спостереженнями. З одного боку, для відбору одиниць спостереження, які повинні бути піддані монографічному вивченню, використовують дані масових обстежень. З іншого боку, результати монографічних обстежень

дають можливість уточнити структуру досліджуваної сукупності й, що дуже важливо, зв'язок між окремими ознаками, які характеризують досліджуване явище. Це дозволяє уточнити програму масового спостереження, характерні риси й основні ознаки об'єкта дослідження.

Моніторинг становить спеціально організоване систематичне спостереження за станом певного середовища (наприклад, моніторинг підсумків валютних торгів).

Література: [7, 8, 22, 23, 24].

Контрольні запитання

1. Що розуміють під статистичною інформацією та її властивостями?
2. Охарактеризуйте основні типи та методи статистичних обстежень.
3. Що розуміють під статистичними спостереженнями та які основні вимоги до їх проведення?
4. Охарактеризуйте форми, види та способи статистичних спостережень. Наведіть приклади.
5. Охарактеризуйте типи проблем, що виникають у обстеженнях вибіркового характеру.

Тема 2. Суб'єкти статистичного спостереження

2.1. Організаційні питання статистичного спостереження

Успіх будь-якого статистичного спостереження залежить не тільки від методологічної підготовки, але й від правильного та своєчасного рішення широкого спектра організаційних питань.

Найважливіше місце в організаційній роботі займає підготовка кадрів, у процесі якої проводяться різного роду інструктажі зі співробітниками статистичних органів, з організаціями, котрі представляють дані з питань заповнення статистичних документів, підготовки матеріалів спостереження до автоматизованої обробки й т. д. Якщо проведення спостереження пов'язане з великими витратами трудових ресурсів, то для реєстрації відомостей у період проведення обстежень залучаються особи з непрацюючих (у тому числі безробітні) і деяких категорій учнів (студенти вищих навчальних закладів, учні старших курсів технікумів). При проведенні перепису населення таких осіб називають реєстраторами.

Звичайно організується навчання персоналу. Воно проводиться для вироблення навичок правильного заповнення статистичних формулярів.

Розмноження документації самого обстеження, документації для проведення інструктажів і розсилання їх обласним комітетам і управлінням статистики також відносяться до організаційних питань спостереження.

У період підготовки статистичного спостереження велика роль приділяється масово-роз'яснювальній роботі: проведенню лекцій, бесід, організації виступів у пресі, по радіо й телебаченню про значення, цілі і завдання майбутнього обстеження.

Для узгодження діяльності всіх служб, зайнятих підготовкою й проведенням спостереження, доцільно скласти календарний план, який представляє собою перелік (найменування) робіт і строки їхнього виконання окремо для кожної організації, зайнятій у проведенні обстеження.

2.2. Організаційне забезпечення статистичного спостереження

Організаційна частина плану спостереження визначає місце, час і органи спостереження, графік підготовки та інструктажу кадрів, матеріально-технічну базу спостереження.

Місцем спостереження вважають пункт, де безпосередньо реєструються ознаки окремих одиниць сукупності в статистичних формулярах. Здебільшого воно збігається з місцем знаходження одиниць спостереження. Наприклад, статистичну звітність підприємств, установ, організацій складають за місцем їх знаходження. Проте місце спеціально організованого спостереження треба визначати точно, як при перепису населення, облік здійснюють за місцем проживання, а не за місцем роботи.

Час спостереження поділяють на об'єктивний і суб'єктивний. Об'єктивним називають той час, до якого відносяться дані спостереження. Це певний момент або період часу. Наприклад, виробництво окремих видів продукції враховується за певний період часу, а наявність житлового фонду чи дитячих дошкільних закладів – на певну дату. Момент часу, станом на який проводиться реєстрація ознак елементів сукупності, набув назви критичного. Так, критичним моментом перепису населення 2001 р. була 12 година ночі з 4 на 5 грудня.

Період, протягом якого реєструються ознаки об'єкта спостереження, називають суб'єктивним часом. При перепису населення він становив 14 днів.

Якщо строк подання місячного звіту 5 лютого, то і суб'єктивний час, тобто час складання звіту, буде з 1 по 5 лютого, а об'єктивний – один місяць. Суб'єктивний час повинен бути по можливості коротшим і максимально близьким до критичного моменту.

План спостереження передбачає визначення органів, що проводять спостереження. Загальнодержавні спостереження організує Держкомстат України і його місцеві органи. Деякі спостереження проводять статистичні відділи міністерств і відомств, різних суспільних організацій. Планом спостереження чітко визначаються права і обов'язки кожного органу, взаємовідносини між ними.

Перед статистичним спостереженням здійснюється ряд підготовчих заходів. Насамперед проводять розрахунок потреби в кадрах, їх добір і підготовку. Готуючись до спостереження, треба звертати увагу на своєчасне друкування бланків, інструкцій та іншої документації й забезпечення ними місцевих органів. Широка роз'яснювальна робота допомагає зацікавленому колу осіб зрозуміти мету і завдання спостереження, порядок його проведення. Для пропаганди спостереження використовують різні засоби інформації: газети, журнали, радіо, телебачення, збори, бесіди тощо.

2.3. Характеристика суб'єктів статистичної діяльності

Розширення мережі суб'єктів статистичної діяльності та її законодавче забезпечення. З врахуванням сучасних стереотипів щодо статистичної діяльності слід виділяти статистичну діяльність у широкому розумінні й статистичну діяльність у вузькому розумінні. Статистична діяльність у широкому розумінні – це діяльність, пов'язана з обґрунтуванням виконання службових завдань, кількісною оцінкою всіляких масових подій і явищ, встановлення тенденцій і закономірностей їх розвитку тощо, яку здійснюють усі суб'єкти управління, господарювання й життєдіяльності взагалі.

Умовно всіх суб'єктів статистичної діяльності можна розділити на чотири групи [19].

До першої групи суб'єктів статистичної діяльності можна віднести суб'єктів, що здійснюють статистичну діяльність (кількісну оцінку масових подій і явищ), в основному, самі для себе і для статистичних органів – населення, суб'єктів підприємства.

У певній мірі поштовхом для здійснення такого виду статистичної діяльності є податкове законодавство, згідно з яким кожен громадянин України повинен декларувати свої доходи, а суб'єкти підприємництва звітувати перед органами податкової системи статистики про доходи і витрати. На жаль, не дивлячись на очевидні успіхи податкової і статистичної звітності в цілому, мають місце значні проблеми у здійсненні цієї діяльності. По-перше, є розбіжності в методології здійснення податкового, бухгалтерського і статистичного обліків. Це призводить до управлінських помилок. По-друге, масштаби статистичної діяльності населення і суб'єктів підприємництва обмежуються, в основному, лише потребами податкової й статистичної звітності. Завданням часу є переконання усіх громадян, усіх підприємств здійснювати статистичну діяльність для власних потреб. У кожній сім'ї здійснюється облік та кількісна оцінка усіх доходів та витрат, на основі яких можна робити їх аналіз та планування.

До другої групи суб'єктів статистичної діяльності відносяться суб'єкти, що здійснюють статистичну діяльність для всіх користувачів, – органи державної статистики. Цей вид статистичної діяльності називають державною статистичною діяльністю. Вона здійснюється органами державної статистики.

До третьої групи суб'єктів статистичної діяльності в Україні відносяться суб'єкти, що здійснюють статистичну діяльність для дослідження тенденцій та закономірностей розвитку масових подій і явищ у державі, в регіонах, у галузях економіки і галузях соціальної діяльності. Ця діяльність, як правило, ґрунтується на використанні кількісних оцінок, що продукуються органами державної статистики, для отримання певних додаткових оцінок. Суб'єктами, які здійснюють такого виду діяльність, є Адміністрація Президента України, Кабінет Міністрів України, державні адміністрації та органи самоврядування.

Так, Адміністрація Президента України шляхом розрахунку певного роду статистичних інтегральних індексів відслідковує тенденції розвитку соціально-економічного стану території. Галузеві Міністерства України відслідковують тенденції розвитку економіко-виробничих процесів у межах своєї діяльності.

Четверту групу суб'єктів статистичної діяльності складають суб'єкти, що займаються в основному вивченням та розробкою методології оцінювання нових масових подій і явищ, а також тенденцій і закономірностей їх розвитку, – наукові установи, наукові центри та агентства.

В Україні за роки незалежності розгорнулася діяльність наукових установ щодо статистичного оцінювання нових соціально-економічних явищ або таких явищ, яким раніше не приділялася увага статистиків. Це такі явища, як формування інвестиційної привабливості, формування економічного потенціалу, рекреаційна забезпеченість, розвиток рівня життя тощо. Статистичному оцінюванню таких явищ присвячені роботи установ Національної Академії Наук України, зокрема Інституту регіональних досліджень НАН України, Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України. Активну участь у статистичному оцінюванні нових явищ і процесів, що мають місце в соціально-економічній діяльності в Україні, приймають громадські організації, зокрема Інститут реформ, зусиллями якого здійснюється регулярне оцінювання інвестиційної привабливості регіонів України, Українсько-Європейський консультативний центр з питань законодавства.

Література: [19, 22, 23, 24].

Контрольні запитання

1. Що включають організаційні питання плану статистичного спостереження?
2. У чому полягає організаційне забезпечення статистичного спостереження?
3. Охарактеризуйте суб'єктів статистичного дослідження.
4. Охарактеризуйте суб'єктів статистичної діяльності.

Тема 3. Планування й програмно-методологічне забезпечення статистичних спостережень

3.1. Програмно-методологічні питання статистичного спостереження

План статистичного спостереження є складовою плану статистичного дослідження (рис. 3.1). Він складається з двох частин: програмно-методологічної й організаційної.

Програмно-методологічна частина плану – це визначення мети, встановлення об'єкта, одиниць спостереження, елементів сукупності, складання програми спостереження.

Мета спостереження визначається конкретними потребами в статистичних даних. Вона формулюється ясно, чітко, конкретно, з урахуванням завдань спостереження. Наприклад, метою обстеження сімейних бюджетів є дослідження складових частин доходів і витрат сімей робітників, службовців і колгоспників.

Відповідно до мети визначають об'єкт і одиницю спостереження. **Об'єкт спостереження** – сукупність явищ, що вивчаються. Слід чітко визначити його межі, істотні ознаки та характерні риси. Так, при статистичному спостереженні промисловості передусім треба чітко визначити, які підприємства вважаються промисловими чи належать до них: скажімо, ремонтні майстерні або ж підприємства з переробки сільськогосподарської сировини. При перепису населення треба встановити, яке саме населення підлягає реєстрації: те, що на момент перепису перебуває в даній місцевості, чи те, що постійно тут проживає.

Для відмежування об'єкта спостереження часто користуються **цензом**, тобто низкою обмежувальних ознак. Наприклад, перепис промислового устаткування передбачає чітку класифікацію устаткування (виробниче, енергетичне тощо). Слід з'ясувати також, яке устаткування підлягає перепису – тільки діюче чи й те, що знаходиться на ремонті, на складі, в резерві. Нечітке визначення об'єкта спостереження, його меж призводить до спотворення дійсності.

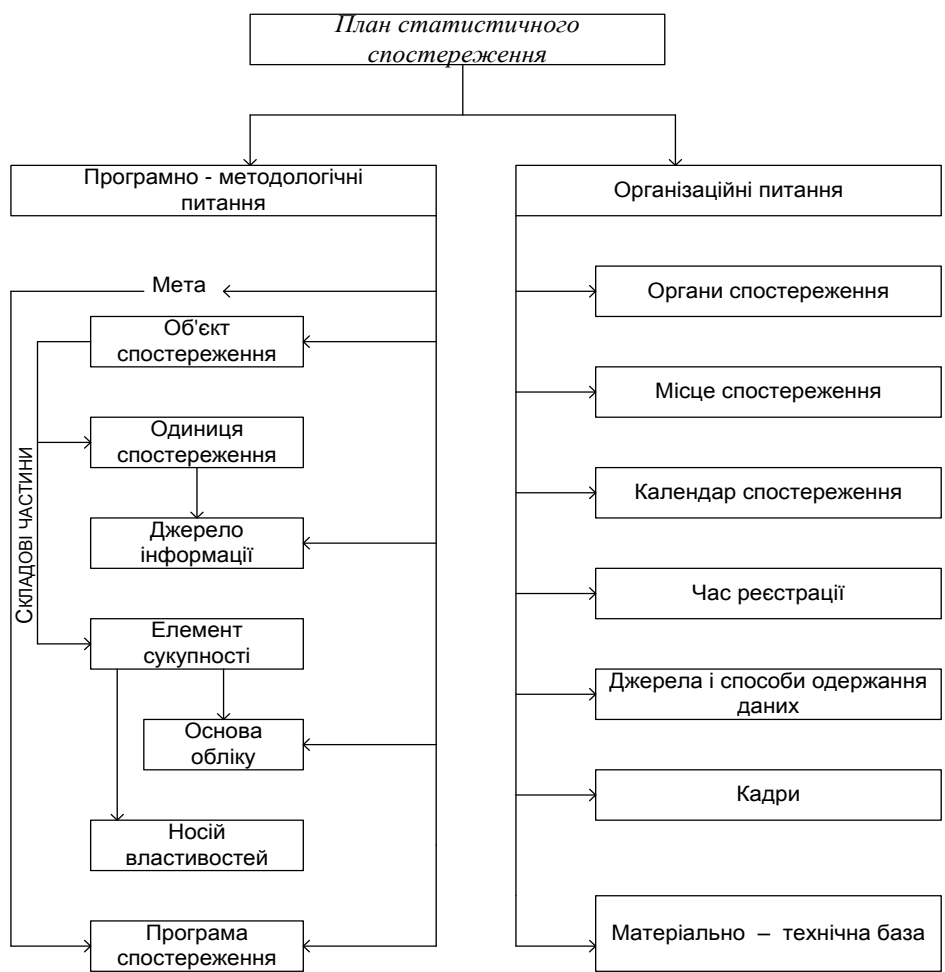

Рис. 3.1. План статистичного спостереження

Одиниця статистичного спостереження є джерелом інформації: підприємство, установа, господарство, заклад, будова, сім'я тощо. В окремих випадках устанавлюються дві одиниці спостереження, наприклад, при перепису населення враховуються ознаки сім'ї і кожного її члена.

Носіями ознак, що підлягають реєстрації, є елементи сукупності. Саме вони становлять основу обліку і підлягають безпосередньому обстеженню. Так, при перепису промислового устаткування одиницею спостереження є окреме промислове підприємство, а елементом сукупності – одиниця устаткування, оскільки реєструються ознаки, що відносяться до верстата чи механізму, а не до підприємства в цілому. Елемент сукупності і одиниця спостереження можуть збігатися, як при перепису населення, коли кожна людина є одночасно і носієм ознак, які підлягають реєстрації, і джерелом даних, тобто – і елементом сукупності, і одиницею спостереження.

3.2. Програма статистичного спостереження

Одним із найскладніших і найвідповідальніших моментів статистичного спостереження є складання програми спостереження – переліку ознак, які підлягають реєстрації за кожною одиницею. Іншими словами, програма спостереження – це перелік запитань, на які слід отримати відповідь у процесі проведення спостереження.

Зміст програми спостереження визначається характером і властивостями досліджуваного явища, цілями і завданнями дослідження. Від того, наскільки добре її розроблено, багато в чому залежить цінність зібраного статистичного матеріалу.

Щоб дати повну і всебічну характеристику явищ, що вивчаються, програма спостереження повинна включати все коло суттєвих ознак явищ. Однак через ряд об'єктивних причин це практично неможливо. Тому до програми слід включати тільки ті суттєві ознаки, які мають найбільше практичне і теоретичне значення для досліджуваного об'єкта спостереження, розкривають його зміст та основні взаємозв'язки. Включення до програми несуттєвих питань призводить до її розширення, подорожчання статистичного спостереження і обробки його результатів.

Прагнучи до повноти збирання потрібних даних, необхідно враховувати можливість одержання доброякісних відомостей за широкою програмою. Якщо немає впевненості в одержанні таких даних, то краще обмежитися переліком запитань програми, щоб мати вірогідний матеріал.

Зміст та кількість запитань програми залежить від завдань спостереження, її потрібно складати так, щоб не було зайвих запитань, аби уникнути додаткових затрат праці і коштів і водночас усе врахувати. Ознаки (запитання), включені до програми, мають становити систему взаємопов'язаних показників, заданих у певній логічній послідовності. Програму спостереження доцільно будувати так, щоб відповідями на одні запитання можна було проконтролювати відповіді на інші.

Для одержання доброякісних матеріалів велике значення має формулювання запитань. Вони мають бути сформульовані чітко і ясно, так щоб їх зміст по можливості розуміли всі однаково.

При складанні програми важливо мати чітке уявлення про систему показників, які сподіваються отримати в процесі збирання даних. Для цього спочатку доцільно проектувати макети кінцевих аналітичних таблиць, де і буде подано необхідні для статистичного аналізу показники. Після розробки макетів підсумкових статистичних таблиць буде ясно, які запитання слід включити до програми статистичного спостереження. Таким чином, складання програми статистичного спостереження, як правило, починається з проектування таблиць, що призначаються для характеристики підсумків спостереження.

Одночасно з програмою статистичного спостереження розробляють його інструментарій, який включає формуляри та інструкції щодо їх заповнення.

Статистичний формуляр – це первинний документ, у якому фіксуються відповіді на запитання програми статистичного спостереження за кожною одиницею сукупності. Формуляр, таким чином, є носієм первинної інформації. Формуляри статистичного спостереження, що містять програму спостереження, мають різні назви: бланк, переписний лист, опитувальний лист, картка, фішка, акт, табель, анкета, форма первинного обліку або звітності тощо. Однак для всіх формулярів характерні деякі обов'язкові елементи: змістовна частина, що включає перелік запитань програми, вільна графа або кілька граф для запису відповідей і шифрів (кодів), титульна і адресна частини. У титульній і адресній частинах зазначається найменування документа: ким і коли затверджений, дата подання відомостей, найменування підприємств або прізвище, ім'я та по батькові осіб, що обстежуються, їхня адреса.

У практиці статистичного спостереження знайшли застосування два види носіїв інформації: карткові і спискові формуляри

Картковий (індивідуальний) формуляр призначений для занесення до нього відомостей про одну одиницю спостереження.

У списковому формулярі містяться дані щодо кількох одиниць спостереження. Наприклад, при перепису населення члени кожної сім'ї можуть записуватися в один переписний лист.

Обидва види формулярів мають свої переваги і недоліки. Порівняно зі списковою формою картковий формуляр може містити більше запитань, оскільки в ньому характеризується тільки одна одиниця спостереження. Зручні для ручної обробки (особливо при побудові групувань, коли картки можна розгрупувати за окремими ознаками) карткові формуляри в той же час потребують більших трудових і матеріальних витрат, ніж спискові (кожний раз потрібно писати адресу частину, більші витрати паперу і т. д.). Спискові формуляри більш економічні, більш зручні для машинної обробки і контролю даних.

Для правильного заповнення статистичних формулярів, як правило, складається інструкція – перелік указівок і основних положень, якими слід керуватися реєстратору при заповненні статистичних документів. Основна мета інструкції полягає в забезпеченні єдності тлумачення змістовної частини статистичних формулярів, як слід давати на них відповіді і заповнювати формуляри. Інструкція роз'яснює мету статистичного спостереження, характеризує його об'єкт і одиницю, час і тривалість спостереження, порядок оформлення документів і строки їх подання в статистичні органи.

Інструкція може бути видана або у вигляді окремої брошури, або дається в підказках чи на самому формулярі спостереження (звичайно на зворотному боці).

3.3. Планування статистичного дослідження

Перш ніж приступати до дослідження (будь то обстеження або експеримент), необхідно чітко визначити мету. Дослідника може цікавити простий вимір фактів – таких, як, наприклад, загальна кількість людей у країні, що проходили курс лікування в лікарнях у 2007 р., або частка дорослого населення міста, яке займає певну позицію з деякого суперечливого питання. З іншого боку, дослідника можуть не цікавити такі факти виміру, але він може побажати одержати якісні подання (наприклад, методи, застосовувані фермерами для підвищення врожаю

тієї або іншої культури; пропозиції щодо поліпшення якості телевізійних програм). У кожному разі варто визначити свою кінцеву мету й бути готовим ясно сформулювати її як мету дослідження.

Мета дослідження є вищою стосовно безпосередньо розв'язуваних завдань, це те, чого ми хотіли б досягти, але не обов'язково сподіваємося досягти за допомогою проведеного дослідження. Прикладами подібних цілей служать наступні: "Що думає народ про уряд?", "Як інформація про товари може допомогти поліпшити торгівлю ними?", "Якого типу холодильники бажають придбати споживачі?", "Як впливає підвищення доходу родини на споживання нею молока?", "Як вплинуть на сільськогосподарську продукцію ті або інші форми контролю за площею землі або виробництвом?", "Наскільки ефективна реклама по радіо?".

Можна помітити, що наведені приклади "цілей дослідження" зовні дуже схожі на практичні завдання, які дослідник вирішує в рамках дослідження або проекту. Вони досить широкі, щоб результати їхнього досягнення набули загального застосування й викликали інтерес, але при цьому вони все-таки занадто вузькі, щоб вплинути й одержати реальний шанс на деякий прогрес, скажімо, протягом "декількох років".

Мета дослідження визначає стратегію.

Робочі цілі. Як можна велике завдання розбити на ряд більш дрібних, виконання котрих допоможе вирішити вихідне велике завдання? Гарний тактик легко виділить ці більш влучні завдання й визначить важливість їхнього рішення для виконання завдання в цілому. Він може також виявити завдання, що будуть досить цікаві, але не відповідні поставленій меті дослідження й тому неприйнятні (у всякому разі для даного дослідження).

Розглянемо мету, що виражається питанням: "Наскільки ефективна реклама на радіо?". Припустимо, продавець товару бажає знати, чи "окупляться" витрати на рекламу на радіо. У цьому випадку можлива наявність кількох робочих цілей:

1. Скільки радіоприймачів настроєно на певну програму?
2. Скільки осіб слухає певну програму?
3. Чи є вони потенційними покупцями товару?
4. Що вони думають про дану програму?
5. Чи зможуть вони встановити, від кого виходить реклама?

Відзначимо, що відповідь на одне з цих питань не дасть вичерпної відповіді на цільове питання: "Наскільки ефективна реклама на радіо?".

Але ці питання представляються більш простими, ніж поставлена мета, і виявляється, що з їхньою допомогою з'являється більш реальний шанс "щось одержати".

Загальний метод дослідження. Тут ми обговоримо спосіб досягнення робочих цілей. Продовжуючи приклад із завданням про рекламу на радіо, припустимо, що програма, яка нас цікавить, передається шістьома різними радіостанціями раз у тиждень протягом року. Можна розглянути наступні завдання:

1. Досліджуючи робочу мету 1, що стосується кількості радіоприймачів, настроєних на дану програму, можна поставити кілька питань щодо процедури або методу. Наприклад, якщо бажано одержати досить повну інформацію, можна зробити перепис всіх родин у межах досяжності радіосигналів шести станцій і з'ясувати, скільки з них має радіоприймачі й скільки із цих радіоприймачів настроєно на кожну з 52 передач, які були на протязі року. Це, однак, обійшлося б досить дорого.

2. Розглядають кілька методів проведення обстеження. Наприклад, можна зайти в кожний будинок і одержати необхідну інформацію шляхом інтерв'ю, або можна одержати список усіх мешканців району й необхідну інформацію зібрати за допомогою поштового обігу. Зрозуміло, можна використовувати й телефони. Але це може виявитися досить дорогим, якщо все виконувати акуратно й повністю, імовірно, навіть занадто дорогим, з огляду на можливу цінність результатів. Абсолютна точність у цьому випадку не є життєво необхідною, й наближеного знання фактів може бути цілком достатньо для аналізу. У цьому випадку ми можемо обмежити дослідження, взявши тільки частку всіх родин таким чином, щоб ця частка "представляла" родини, що залишилися. Доцільним буде розглянути вибірку тижнів із загального їхнього числа 52 і, зрозуміло, навіть вибірку з шести станцій.

Новим питанням буде: "Чи є правомірною оцінка "ефекту" від реклами на основі порівняння продажів до й після реклами на радіо?". Така схема не була передбачена в нашому приватному переліку робочих цілей. Якщо ми переконані, що результати цієї схеми задовольняють поставленій меті дослідження, то варто повністю переглянути перелік робочих цілей. Потреби можуть виникати, коли методи розглядаються більш ґрунтовно. Замість того щоб обмежитися додатком методу до робочих цілей, варто забезпечити можливість для розробки зовсім нових ідей або схем для вивчення.

Як варто робити виміри або вести підрахунок. Припустимо, що ми додержуємося робочих цілей і хочемо, по-перше, визначити кількість радіоприймачів, що передають дану програму, і, по-друге, визначити кількість радіослухачів цієї програми. Тепер перед нами встає питання: "Яка повинна бути природа основних даних?". Іноді відповідь очевидна. Наприклад, радіоприймач, очевидно, був би підходящим елементом, про яке одержують таку інформацію:

1. Чи перебуває він у межах досяжності даних шести радіостанцій?
2. Чи настроєний він на дану програму під час її мовлення?
3. Якщо радіоприймач настроєний на цю програму, скільки осіб його слухає?

Тут радіоприймач вважається одиницею спостереження або елементом, а всі радіоприймачі в районі дії шести радіостанцій становлять загальну сукупність.

З іншого боку, як елемент можна розглядати людину й одержувати дані про неї, наприклад, з'ясувати безпосередньо в кожного, що його цікавить, чи слухав він зазначену програму. У цьому випадку одиницею спостереження є людина, а всі люди певної місцевості становлять загальну сукупність.

Рішення про елемент (радіоприймачі або особи) в жодному разі не можна приймати доти, доки не вивчені проблеми (як логічні, так і практичні), які спричинить той або інший вибір. Одна з них – спосіб виконання вимірів.

Деякі способи одержання даних вимірів очевидні. Дослідник може провести опитування (шляхом особистого інтерв'ю, по телефону, поштою) і записати отримані відповіді. Можна вивчати радіоустановку або людину на протязі деякого періоду й відзначити необхідні факти, що відносяться до справи (це часто важко зробити, але в цей момент ми не намагаємося бути цілком реалістичними). Можна записати на магнітофон необхідні дані, коли приймач включений, і на яку станцію він настроєний (для цього використовуються частоти радіомовного сигналу). Однак не можна визначити, чи слухає його хто-небудь.

Сказане вище ілюструє той факт, що існують альтернативи щодо того, якого роду одиниці спостереження можуть бути використані і які методи можна застосовувати для одержання необхідних вимірів або підрахунків. Ці питання необхідно обговорювати з метою визначення плану дослідження.

Наступним є питання: скільки одиниць варто виміряти й у якій послідовності? Чи повинні ми зробити велику кількість вимірів в одному із 52 тижнів і жодного протягом інших 51, або чи варто робити невелике число вимірів протягом кожного з 52-х тижнів? Припустимо, що нам хотілося б зрівняти характеристики радіослухачів, які живуть у містах, з характеристиками радіослухачів у сільських районах, і припустимо, що четверо з п'яти радіослухачів живуть у містах. Чи треба нам взяти радіослухачів нарівно з обох груп, або чи потрібно взяти одну п'яту з сільських і приміських районів і чотири п'ятих з міст, чи потрібні якісь інші пропорції? Чи можемо ми відбирати радіослухачів для вибірки на підставі нашого "переконання" в тім, що вони є "представницькими", або чи варто використовувати яку-небудь випадкову схему їхнього відбору? Наскільки важливо наприкінці обстеження мати якусь міру надійності отриманих оцінок?

У плані статистичного дослідження повинні бути відповіді на наведені й подібні їм питання. Все це має пряме відношення до того, щоб зробити дослідження ефективним і щоб його логіка відповідала поставленим цілям.

Одним із аспектів дослідження, на який легко не звернути уваги при плануванні, є складання таблиць і аналіз даних. Саме на цій стадії дослідники часто виявляють серйозні недоліки у своєму плануванні – прикрі недоліки, яких, імовірно, можна було б уникнути.

Корисний шлях при плануванні полягає в складанні макетів таблиць для незалежних змінних дослідження або принаймні для найважливіших із них. Це повинно бути виконано найдетальнішим чином; крім того, варто уважно перевірити точні значення понять, що використовуються, особливо якщо потрібно зробити порівняння з іншими джерелами ін формації. Необхідно приділити увагу виду статистичного аналізу отриманих даних. Якщо повинен бути виконаний дисперсійний аналіз, то виписують узагальнені відомості для нього й досліджують їх на адекватність. Перевіряють, чи досить кількістю ступенів свободи.

Планування не можна вважати завершеним, якщо не розглянуті можливі результати дослідження. Для кожного можливого результату визначають всі можливі висновки, котрі можуть впливати з нього. Це досить цікава частина планування. На даній стадії можна іноді навіть відмовитися від дослідження внаслідок того, що не можна зрозуміти, яким чином який-небудь із можливих результатів приведе до висновку

достатньої цінності, щоб виправдати проведення дослідження. Багато сил, часу й грошей (не говорячи про наступне розчарування) буде зекономлено при ретельному міркуванні на цій стадії. Така перевірка може розкрити серйозні недогляди в плані, що вимагають кардинального його перегляду.

Немає необхідності проходити через перераховані етапи послідовно. Статистик не повинен думати, що план завжди можна скласти безперешкодно в ясному й закінченому вигляді за один раз. Звичайно він формується поступово, з частими модифікаціями, іноді помірними, іноді корінними. Навряд чи потрібно підкреслювати необхідність ретельного планування для тих, хто прагне до глибоких висновків. Результати дослідження ніколи не можуть бути кращими, ніж план цього дослідження.

Література: [8, 14, 22, 23].

Контрольні запитання

1. Як складається план статистичного спостереження?
2. У чому полягає сутність програми статистичного спостереження?
3. Що включають програмно-методологічні питання плану статистичного спостереження?
4. Основні етапи планування статистичного спостереження.

Тема 4. Функції державної статистики в ринкових умовах

4.1. Завдання й організація статистики в Україні

Завдання статистичної науки тісно пов'язані з практичними потребами державного управління і керівництва розвитком народного господарства та соціальної сфери. Кожний новий етап розвитку суспільства висуває перед статистикою нові конкретні завдання. На сучасному етапі завдання статистики визначається актуальними проблемами здійснення радикальних економічних реформ, переходу від командно-адміністративних форм управління до економічних, ринкової економіки тощо.

Найважливішими завданнями статистики є [14]:

1. Збирання, розробка, узагальнення і аналіз статистичних даних, які характеризують стан і розвиток суспільного виробництва й соціальної сфери України.

2. Усебічне дослідження на основі науково обґрунтованої системи статистичних показників корінних перетворень економічних і соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві.

3. Своєчасне забезпечення законодавчих, виконавчих, управлінських та господарських органів, а також широкої громадськості вичерпною і достовірною інформацією.

4. Розробка статистичних даних, які показують хід виконання народногосподарських планів, а також статистичних даних, необхідних для складання планів і розробки прогнозів розвитку нашого суспільства.

5. Пропаганда передового досвіду, розробка даних, які характеризують ефективність нових технологій, форм організації праці і виробництва, ринкових відносин, міжнародних економічних зв'язків та ін.

6. Усебічне й глибоке вивчення пропорцій і взаємозв'язків у народному господарстві, факторів і резервів підвищення ефективності суспільного виробництва, зростання продуктивності праці і життєвого рівня населення.

7. Удосконалення статистичної методології й системи статистичних показників, які характеризують стан і розвиток народного господарства і культури України, збирання та обробки статистичної інформації, економіко-статистичного аналізу соціально-економічних явищ і процесів, що відбуваються в суспільному житті України.

8. Розробка питань створення загальнодержавної автоматизованої системи збирання, нагромадження, обробки і аналізу статистичної інформації на основі новітньої обчислювальної техніки.

9. Розробка заходів щодо зближення вітчизняної методології статистичних досліджень з методологією і стандартами міжнародної статистики, яку здійснюють Статистична комісія ООН, Міжнародний статистичний інститут та інші міжнародні організації, впровадження у статистичну практику системи національних рахунків ООН.

Це найбільш загальні і важливі завдання статистики, які на окремих етапах розвитку суспільства наповнюються новим конкретним змістом.

Система статистичних органів України відповідає державному устрою і адміністративно-територіальному розподілу країни.

Керівним організаційним і методологічним центром статистики в Україні, який здійснює централізоване керівництво справою обліку і статистики, є Державний комітет статистики України. Він проводить свою роботу через відповідні статистичні органи на місцях. У Автономній

Республіці Крим таким органом є Державний комітет статистики Криму, а в областях – статистичні управління. Низовими органами державної статистики, які знаходяться в безпосередньому підпорядкуванні статистичних управлінь, є районні і міські відділи статистики.

Права, обов'язки і функції органів державної статистики визначені Законом України "Про державну статистику" (1992 р.) [1].

Державний комітет статистики України здійснює функцію державного управління усім, що знаходиться в його веденні, єдиною системою статистичних органів, справою статистики, обліку і звітності в усіх галузях народного господарства, створенням і функціонуванням статистичної інформаційної системи на основі єдиної наукової методології.

Основними функціями усіх органів статистики є збирання, перевірка достовірності, розробка, узагальнення, аналіз і подання в установлені строки законодавчим, виконавчим, управлінським і господарським органам науково обґрунтованих статистичних даних, які характеризують економічний і соціальний розвиток країни, виконання загальнодержавних і регіональних програм, зростання ефективності суспільного виробництва, економічних реформ, використання природних, трудових і матеріальних ресурсів, динаміку життєвого рівня народу тощо.

Органи державної статистики здійснюють переписи (населення, основних фондів, домогосподарств, економічної активності населення тощо) і одночасні обліки, необхідні для глибоко вивчення окремих сторін життя суспільства; виконують роботу щодо подальшого вдосконалення організації і методології обліку та статистики, вдосконалення наявної статистичної звітності і доведення її обсягів до потреб системи управління в умовах переходу до ринкових відносин; контролюють стан обліку в народному господарстві; забезпечують прискорене переведення обліку та статистики на базу машинної техніки.

Нові завдання у розвитку країни, викликані ринковими перетвореннями 90-х років, зумовили посилення вимог до статистичної інфраструктури та необхідність системної перебудови державної статистики. Тому з самого початку в основу розвитку системи держстатистики були покладені принципи стратегічного планування. За роки незалежності розроблені, затверджені Кабінетом Міністрів України і реалізовані дві послідовні програми розвитку державної статистики. Реалізація першої з них у 1993 – 1998 роках забезпечила створення основних засад національної статистичної методології, узгодженої з загальноприйнятими між народ-

ними стандартами. За цей час було запроваджено нові методи та підходи статистичного обліку, зокрема створено систему національних рахунків та платіжного балансу, статистику зовнішньої торгівлі й прямих іноземних інвестицій, докорінно змінено статистику цін, грошово-кредитну та банківську статистику, вдосконалено галузеві статистики, впроваджено Єдиний державний реєстр підприємств та організацій, розроблені основи державної системи класифікації.

Друга програма реформування в 1998 – 2003 роках дала змогу розвинути закладені підвалини національної статистики. У ході її виконання було розв'язано одну з ключових проблем становлення держстатистики – створено відповідну законодавчу базу.

Суттєвим досягненням за той час стало запровадження інтегрованого дослідження суб'єктів господарювання усіх видів діяльності, яке є головним засобом вивчення структури економіки. У соціальній сфері започатковано вибіркові спостереження на ринку праці та за умовами життя домашніх господарств. Це дало змогу сформуванню принципово нової системи державної статистики, яка в основному відповідає умовам розвитку ринкових відносин та міжнародним стандартам у галузі статистики.

Завдання, що стоять перед урядом країни на сучасному етапі, і ті, які вирішуватимуться у середньостроковій та довгостроковій перспективі, диктують нові вимоги до подальшого розвитку статистики. Зокрема, це стосується більш повного задоволення потреб усіх категорій користувачів – урядових установ, підприємницьких кіл, громадських організацій, окремих громадян та суспільства в цілому, міжнародних інституцій у якісній статистичній інформації щодо соціально-економічного розвитку країни та її регіонів. Усе це потребує зміцнення інституційного потенціалу збирання, оброблення та поширення інформації, максимально повної адаптації статистичної методології та методів міжнародних стандартів, насамперед європейських. Вирішення цих проблем забезпечить можливість проведення міжнародних зіставлень соціально-економічних показників розвитку країни, що насамперед сприятиме успішній інтеграції держави в міжнародне економічне співтовариство, підвищить довіру до України з боку країн партнерів та потенційних інвесторів.

Усі ці пріоритети знайшли своє відображення в стратегії розвитку державної статистики на період до 2008 року, затверджений установою

Кабінету Міністрів України 13 липня 2004 року. Ця стратегія визначає наступну, третю програму розвитку статистики України. вона є програмним документом державної політики в галузі статистики, механізм реалізації якого ґрунтується на принципах стратегічного планування, що є одним із елементів реформування системи державного управління в цілому.

Стратегія розвитку статистики відображає прагнення органів державної статистики продовжити цілеспрямований і гармонійний розвиток усієї системи статистики в Україні. Вона окреслює напрями розвитку державної статистики та встановлює цілі, які мають бути досягнуті протягом наступних п'яти років. Стратегія ґрунтується на результатах, яких уже досягнуто, враховує вплив внутрішніх і зовнішніх чинників, здобутий досвід і розуміння ролі державної статистики в розвитку країни. Цей документ ґрунтується на пріоритетах і цінностях, що впливають із основних принципів офіційної статистики, схвалених Статистичною комісією ООН у 1994 році.

Головною метою стратегії є забезпечення комплексного розвитку державної статистики, завершення системного реформування та вдосконалення статистичної діяльності в Україні, поглиблення і закріплення її досягнень, створення умов для подальшого наближення до європейських стандартів.

Стратегія передбачає розвиток статистики за такими напрямками [17]:

- 1) взаємодія з користувачами та респондентами, координація статистичної діяльності;
- 2) зміцнення нормативно-правової бази й статистичної інфраструктури, впровадження міжнародних стандартів і рекомендацій;
- 3) удосконалення процедур збирання, оброблення та поширення статистичної інформації;
- 4) удосконалення організаційної структури й системи управління органів державної статистики;
- 5) модернізація інформаційних і комунікаційних технологій;
- 6) розвиток статистики в органах державної влади та координація дій у питаннях організації діяльності, пов'язаної зі збиранням, обробленням та аналізом статистичної інформації та адміністративних даних.

Для ресурсного забезпечення реалізації стратегії передбачається залучення спеціальної інвестиційної позики Світового банку в рамках проекту "Розвиток системи державної статистики для моніторингу соціально-економічних перетворень".

4.2. Зарубіжний досвід проведення статистичних спостережень

Створення Статистичної Комісії (СК) ООН істотно підвищило якість і практичне застосування міжнародної статистики у всіх країнах і в міжнародних організаціях.

Разом зі Статистичним відділом Секретаріату ООН у цей час вона організує всю статистичну роботу в світі, поєднуючи більше 230 країн і територій, у яких є свої статистичні служби, а також статистичну інформацію близько 2 тис. різних міжнародних організацій.

У цей час діяльність Міжнародного статистичного інституту (МСІ) зводиться до сприяння в досягненні міжнародної порівнянності статистичних показників шляхом вироблення однакових методів їхнього розрахунку й загальноприйнятних класифікацій; обміну досвідом між науковими й практичними працівниками статистики різних країн.

Центральне місце в діяльності МСІ займають регулярні сесії, на яких заслухуються й обговорюються доповіді щодо всіляких проблем соціальної й економічної статистики, застосування математичної статистики тощо.

За останні роки в МСІ введена практика семінарів для керівників статистичних служб із проблем міжнародної статистики. Приклад — семінар для європейських статистиків, на якому розглядався досвід діяльності Бюро статистики Нідерландів, а також доповіді президента МСІ і директора Євростата з обміном думками про роль міжнародних статистичних служб в удосконалюванні статистичної інформації.

МСІ містить навчальні центри в Калькутті, Бомбеї, Бейруті й Каїрі, на яких витрачається дві третини бюджету МСІ. У цих центрах проходять перепідготовку статистики країн Азії й Африки, спеціалізуючись у різних областях статистики.

Ще в 90-х роках минулого століття МСІ почав проводити спеціальні конференції з різних проблем міжнародної статистики — її точності, своєчасності і надійності, збереження конфіденційності й т. д.

Діяльність МСІ тепер зосереджена на трьох основних напрямках: статистична освіта, прикладне застосування статистики в промисловості й технології, а також у фізичних науках. Його діяльність зв'язана практично з усіма національними й міжнародними організаціями, МСІ має консультативний статус в ЮНЕСКО без входження в спеціалізовані установи ООН,

регулярно бере участь у діяльності СК ООН, не будучи її членом. МСІ регулярно видає Огляд міжнародної статистики, публікує матеріали своїх сесій, періодично випускає Щорічник великих міст світу за певною програмою показників, а також ряд інших публікацій, серед яких кілька випусків Словника статистичних термінів. Але зі створенням СК ООН саме вона стала центром, що координує всі статистичні роботи у світі як в окремих країнах, так і в міжнародних організаціях. Статистичні стандарти ООН стали обов'язковими для міжнародних організацій і рекомендаційними для національних статистичних служб у їхній внутрішній діяльності, причому в ООН вони зобов'язані подавати відомості відповідно до міжнародних стандартів або обмовляти порядок відхилення від останніх.

У цей час СК ООН цілком успішно вирішує свої основні завдання й здійснює:

- підготовку документів для її сесій, а також для Генеральної Асамблеї ООН;

- розробку проектів методологічних документів ООН – інструкцій в галузі статистики;

- зібрання й аналіз зауважень національних статистичних служб за проектами рекомендацій ООН в галузі статистики; збір і обробку інформації від країн і міжнародних організацій для випуску статистичних публікацій ООН; виведення регіональних і світових підсумків на порівняльній основі й ув'язуванні з ними даних спеціалізованих установ системи ООН;

- визначає напрямки і країни, які потребують технічної допомоги ООН з розвитку національних статистичних служб;

- сприяє загальному вдосконалюванню статистики у світі й розвитку її методів;

 - розробляє плани найважливіших статистичних обстежень;

 - створює й розвиває інтегровані системи збору й обробки міжнародної статистичної інформації;

 - вивчає можливості і забезпечує застосування ЕОМ при створенні міжнародних обчислювальних центрів і банків даних для статистики ООН, впроваджує сучасні носії інформації й електронні версії статистичних даних.

У 1993 р. ООН заснувала у своєму секретаріаті Департамент економічної й соціальної інформації та аналізу проведеної політики. Цей новий орган став спеціальним центром розробки соціально-економічної інформації для сприяння аналізу тенденцій і результатів політики, що проводиться міжнародними організаціями системи ООН.

Тим самим був створений важливий механізм об'єднання всіх функцій аналізу світового розвитку на основі збирання економічної, соціальної, демографічної інформації, даних про стан навколишнього середовища, платіжних балансів країн, а також надання технічної допомоги в області статистики й народонаселення. На основі цієї міжнародної інформації щорічно готується Світовий соціально-економічний огляд ООН. Утворено єдину міжнародну систему соціально-економічної інформації на базі існуючих міжнародних обчислювальних центрів ООН і їхніх баз даних.

У рамках Єдиної системи міжнародної статистики підвищується роль СК ООН, що в 1993 р. розробила новий варіант міжнародного Стандарту системи зведених показників національного рахівництва (СНР-93). Цей стандарт є основою для всіх національних систем статистичної інформації й дозволяє на єдиній методологічній і інформаційній основі кількісно порівнювати результати рішення багатьох сучасних глобальних і локальних проблем людства, які обговорюються в ООН.

Поряд зі створенням СК ООН були утворені регіональні комісії ООН, а при них – регіональні конференції статистиків: для Європи – Європейської економічної комісії – (ЄЕК); для Азії й Далекого Сходу – (ЕКАДС; зараз це комісія для країн Азії й Океанії – ЕСКАТО); для Латинської Америки (ЕКЛА); для Африки (ЕКА) з виділенням групи країн Західної Африки (ЕКЗА). У секретаріатах цих регіональних комісіях утворені статистичні відділи як виконавчі органи регіональних статистичних конференцій для сприяння впровадженню міжнародних статистичних стандартів стосовно умов регіонів і збору даних від країн і регіонів.

У системі ООН функціонують такі спеціалізовані установи, як Міжнародна організація праці – МОП; Продовольча й сільськогосподарська організація ООН; Міжнародна організація з освіти, науки й культури – ЮНЕСКО; Міжнародна організація цивільної авіації, Всесвітня організація охорони здоров'я; Міжнародний валютний фонд – МВФ; Міжнародний банк – МБ; Міжнародний поштовий союз – МШС; Всесвітня організація інтелектуальної власності – ВОІВ; Міжнародне агентство по атомній енергії – МАГАТЕ; Всесвітня торговельна організація – ВТО й ін. У таких спеціалізованих установах функціонують свої статистичні служби, що підготовляють проекти міжнародних стандартів у своїх специфічних областях, після обговорення й схвалення в СК ООН ці документи стають міжнародними статистичними стандартами й служать базою для збору ін фор-

мації від країн у своїх областях, вони обмінюються інформацією зі СК ООН та іншими міжнародними організаціями, щоб виключити дублювання запитів на інформацію від країн.

При Секретаріаті ООН утворені такі міжнародні організації, як Конференція по торгівлі й розвитку – ЮНКТАД, Організація по промисловому розвитку – ЮНІДО й Програма навколишнього середовища – ЮНЕП. У них також є статистичні підрозділи.

В якості особливих органів (спеціалізованих установ) при ООН діють наступні міжнародні організації: Дитячий фонд – ЮНІСЕФ, Програма розвитку, Комісар ООН у справах переміщених осіб, Агентство допомоги й сприяння переміщеним особам, Міжнародна продовольча програма й ін. Кожна організація збирає інформацію про результати своєї діяльності в країнах, координує свої обстеження зі СК ООН і обмінюється з нею інформацією, зведеною в певні узагальнені підсумкові показники.

Поряд із цим СК ООН регулярно обмінюється інформацією з іншими міжнародними організаціями, що не входять у систему ООН.

Серед міжнародних організацій, які не входять до системи ООН і займаються узагальненням міжнародної інформації, можна назвати Організацію економічного співробітництва й розвитку (ОЕСР), Євроейський Союз (ЄС), Організацію африканської єдності (ОАЄ), Співдружність незалежних держав (СНД) і ряд інших. Усі вони збирають, узагальнюють і публікують статистичні дані своїх країн – членів за певними програмами й зі своїми рекомендаціями однакового вирахування відповідних показників. Їхні рекомендації, базуючись на міжнародних статистичних стандартах ООН, забезпечують основу досягнення порівнянності складу систем показників їхніх країн.

Ряд міжнародних організацій узагальнює дані про діяльність їхніх країн – членів у застереженій вузькій сфері діяльності. До числа таких організацій відноситься Рада з китобійного промислу, що контролює дотримання країнами в цей час мораторію, що забороняє вибій китів, а також квот для вибою окремих видів, які перебувають під загрозою зникнення. Аналогічним чином визначені сфери статистичної інформації для Світової ради по пшениці; Світового союзу по каві, Світового союзу по олову, Міжнародній організації по цукру, Міжнародної ради по бавовні й т. д.

У всіх цих міжнародних організацій, їхніх статистичних служб є одне завдання й мета – досягнення порівнянності складу розроблювальних ними систем показників за допомогою вироблених стандартних методів їхнього вирахування.

У силу необхідності впровадження в практику статистичних служб окремих країн і міжнародних організацій таких стандартизованих систем статистичних показників і єдиних методів їхнього вирахування міжнародна статистика виділилася в самостійний розділ статистики.

Цілком очевидно, що ступінь деталізації й склад показників міжнародної статистики залежать від можливостей застосовуваних в окремих країнах систем статистичної інформації. Вихідні дані закордонних країн, як правило, надзвичайно різноманітні, а міжнародна статистика оперує більш узагальненими, але менш детальними угрупованнями даних на базі міжнародних класифікацій; у міжнародних організаціях натуральні показники приводяться в однакових метричних одиницях, вартісні показники – в єдиній валюті.

Цілком природно, що перераховані вище (і не згадані) міжнародні організації системи ООН, а також організації, що не входять у систему ООН, постійно обмінюються величезними обсягами даних міжнародної статистики. Для впорядкування потоків інформації окремих країн і міжнародних організацій в ООН розроблена чітка схема обігу такої інформації у світі. Це стосується, насамперед, регулярних потоків інформації від країн до міжнародних організацій системи установ ООН.

У значній мірі рішення проблеми раціональної організації потоків міжнародної статистичної інформації полегшується створенням мережі міжнародних обчислювальних центрів (ОЦ), які в цей час зв'язані між собою лініями Internet, а також каналами супутникового зв'язку. Банки даних таких ОЦ містять суцільні динамічні ряди значень прийнятих в ООН систем показників кожної міжнародної організації, як правило, за період з 1950 р., а в ряді випадків – і за більш тривалий період.

Такі міжнародні ОЦ створені в містах світу, в яких або навколо яких розташовані міжнародні організації системи ООН. Насамперед почав функціонувати такий ОЦ у Секретаріаті ООН при СО ООН (Нью-Йорк, США), потім – у Європейському відділенні ООН (Женева, Швейцарія) і його філії в Парижі та Римі. Трохи пізніше введені в експлуатацію міжнародні ОЦ в Монреалі (Канада), у МВФ і МБ (Вашингтон, США), у МАГАТЕ (Відень, Австрія), в ЕСКАТО (Банкок, Таїланд), в ЕКА (Аддіс-Абеба, Ефіопія) і ін.

Тим самим ООН упорядкувала напрямки основних міжнародних потоків статистичної інформації у світі, максимально, крім її дублювання, скорочуючи витрати на збір, обробку й поширення.

Крім цього ООН за минулі більш ніж півстоліття змогла домогтися значної уніфікації складу даних міжнародної статистики, забезпечуючи порівнянність показників різних країн, їхніх підсумків. Цьому сприяв розроблений порядок етапів вироблення рекомендацій ООН з міжнародної статистики, які готуються експертами за заявкою в СК ООН, потім обговорюються в країнах і на СК ООН, після чого ці рекомендації стають офіційними документами ООН. Такий порядок обов'язковий для всіх міжнародних статистичних стандартів. Це забезпечує максимальну порівнянність друкованих ООН статистичних даних. Схема вироблення міжнародних статистичних стандартів в ООН включає наступні етапи [12].

На першому етапі виявляється потреба в розробці нових або в удосконалюванні діючих міжнародних рекомендацій, наприклад для вироблення нового стандарту щодо обчислення показників нематеріальних активів. У цьому випадку на засіданні СК ООН приймається рішення про підготовку проекту нового стандарту й дається доручення СО ООН створити робочу групу з експертів, щоб підготувати пропозиції відносно проекту такого документа ООН. За загальними проблемами статистики робочі групи експертів створюються з фахівців країн. Проекти за окремими специфічними проблемами статистики готуються експертами спеціалізованих установ системи ООН.

На другому етапі СО ООН збирає й узагальнює отримані пропозиції експертів і направляє проект пропозицій експертів на відкликання й зауваження в національні статистичні органи.

На третьому етапі, одержавши конкретні зауваження країн стосовно проекту рекомендацій, СО ООН узагальнює ці відкликання, зауваження й виправлення, які зводяться в єдиний проект документа ООН.

На четвертому етапі СО ООН зводить ці зауваження й виправлення в проект документа ООН, а також представляє його в СК ООН.

На п'ятому етапі СК ООН всебічно обговорює представлений проект документа ООН і при необхідності вносить редакційні виправлення або уточнення.

На шостому етапі рекомендація статистичного стандарту ООН розглядається на одному з засідань економічної та соціальної ради ООН, схвалюється й після цього стає офіційним документом ООН, яким керуються статистичні органи країн і міжнародних організацій.

Такими міжнародними стандартами ООН забезпечується порівнянність змісту статистичних показників, методів їхнього вираховування й друкованих на їхній основі даних в країнах, регіонах і світу в цілому.

Методологічні документи ООН друкуються на шести офіційних мовах, прийнятих в ООН. По-перше, це документи ООН серії М (методологічні), тобто стандарти й рекомендації ООН; по-друге, документи ООН серії Р – методологічні дослідження з окремих розділів статистики.

Крім великих публікацій ООН, є різноманітні статистичні публікації інших міжнародних організацій, що не входять у систему ООН, але ґрунтуються в значному ступені на статистичних стандартах ООН. Це публікації ОЕСР, ЄС, СНД, Ради скандинавських країн і сотень інших організацій, дані яких нерідко відтворюються в статистичних публікаціях ООН.

Усі міжнародні публікації зі статистичними даними становлять винятково важливе джерело інформації про найрізноманітніші тенденції розвитку різних країн на порівняльній основі.

В європейських країнах широкого розповсюдження набула система статистичного моніторингу. Проведення моніторингу соціально-економічного стану – одна з нових функцій статистичних систем у різних країнах. Якщо раніше головними завданнями статистичних служб були спостереження за станом процесів та деякий аналіз даних, то в останні роки в багатьох європейських країнах статистичними або економічними організаціями проводиться моніторинг у широкому його розумінні: до завдань спостереження та аналізу додалися завдання короткотермінового прогнозування та візуалізації результатів моніторингу, подання їх конкретному спостерігачеві [11].

Відома добре організована система моніторингу макроекономічних показників у Франції. Щоквартально Національний інститут статистики та економічних досліджень (INSEE) видає бюлетені, де подається не тільки докладний аналіз стану економічної кон'юнктури країни, але й прогноз на 2-3 квартали основних макроекономічних показників: ВВП за статтями доходів, обсягів виробництва за секторами, імпорту, експорту, інвестицій, споживання домогосподарств, цін тощо. Прогноз робиться на базі статистичної інформації та результатів кон'юнктурних опитувань, які проводяться INSEE щомісячно та щоквартально.

Національний інститут економічних досліджень Швеції, який не входить до її статистичної системи, регулярно публікує річні та квартальні прогнози таких макропоказників, як ВВП (за статтями доходів), безробіття, державний борг тощо. Статистична інформація збирається статистичною службою Швеції, але аналітичні матеріали публікуються обома організаціями – як Центральним статистичним бюро, так і названим інститутом.

Європейська комісія (директорат з економічних і фінансових питань) щоквартально видає матеріали, присвячені економічним перетворенням у країнах ЄС і Центральної та Східної Європи. На основі статистичних даних Європейською комісією робиться докладний аналіз економічної ситуації певних країн, надаються прогнози щодо найближчого майбутнього. Крім цього, на основі статистичних даних та інформації з кон'юнктурних обстежень у країнах ЄС нею будуються короткотермінові (1-3 квартали) прогнози макропоказників для країн – членів ЄС.

Треба відзначити, що моніторинг ділової активності підприємств на базі кон'юнктурних обстежень теж існує практично у всіх західноєвропейських країнах ще з 50 – 60-х років. З 90-х років до цієї роботи підключились спочатку країни Центральної та Східної Європи, а пізніше – деякі колишні республіки СРСР. У більшості країн такий моніторинг проводять наукові установи, але в деяких з них цю роботу виконують статистичні служби. На підставі результатів обстежень можливо отримувати як докладний аналіз економічної кон'юнктури, так і короткотермінові прогнози (3-6 місяців) деяких показників, надані самими учасниками обстежень. З 1997 року Україна приєдналася до європейської системи моніторингу ділової активності підприємств.

Таким чином, як показує світовий досвід, державні органи статистики повинні виконувати роль не тільки постачальника об'єктивної статистичної інформації, а й задовольняти потреби користувачів різних рівнів у якісній аналітичній інформації, яка містить деякі результати й оперативного прогнозування соціально-економічних процесів. Організація такої роботи, яка повинна базуватись на методиці статистичного моніторингу, як одного із видів статистичного обстеження, неможлива без створення системи статистичного моніторингу соціально-економічних процесів.

4.3. Діяльність органів державної статистики та її законодавче забезпечення

У комплексі статистичної діяльності в широкому розумінні виділяється діяльність органів державної статистики.

Державну статистичну діяльність в Україні здійснюють такі органи державної статистики:

спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у галузі статистики – Державний комітет статистики України, створений відповідно до статті 106 Конституції України;

територіальні органи державної статистики, що створюються відповідно до законодавства спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі статистики в Автономній Республіці Крим, областях, районах та містах і підпорядковані йому;

функціональні органи державної статистики – підприємства, установи та організації, що створюються відповідно до законодавства спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі статистики і знаходяться у сфері його управління.

Сьогодні в Україні, як і в інших країнах, діяльність органів державної статистики регулюється певними правовими відносинами і певними традиціями. В Україні правові відносини визначені Законом України "Про державну статистику" [1], а також положенням про обласні Київське і Севастопольське управління статистики [19], "Положенням про виконання статистичних робіт та надання органами державної статистики послуг на платній основі", затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 3 серпня 1998 року [19].

Згідно з Законом України "Про державну статистику", "державна статистична діяльність, державна статистика це – сукупність дій, пов'язаних з проведенням державних статистичних спостережень та наданням інформаційних послуг, спрямована на збирання, опрацювання, аналіз, поширення, збереження, захист та використання статистичної інформації, забезпечення її достовірності, а також удосконалення статистичної методології" (Стаття 1) [1].

Законом України "Про державну статистику" передбачено механізм визначення обсягів державної статистичної діяльності. Передбачено, що з метою забезпечення держави і суспільства статистичною інформацією Державним Комітетом статистики України за участю інших центральних органів виконавчої влади та зацікавлених органів щорічно розробляється план державних статистичних спостережень. План державних статистичних спостережень і порядок його розроблення затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Державні статистичні спостереження виконуються за рахунок коштів Державного бюджету України. Статистичні спостереження, не внесені до плану державних статистичних спостережень, виконуються за наявності джерел додаткового фінансування або за рахунок коштів замовників цих спостережень.

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади в галузі статистики, територіальні органи державної статистики в Автоном-

ній Республіці Крим, областях, районах та містах утримуються за рахунок Державного бюджету України.

Підприємства, організації, установи, окремі підрозділи органів державної статистики можуть проводити свою діяльність на принципах господарського розрахунку.

Крім того, для розвитку та забезпечення функціонування органів державної статистики можуть використовуватися інші кошти, що не заборонені законодавством (Стаття 15) [19].

Законом України "Про державну статистику" регламентуються відносини органів державної статистики з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, іншими юридичними особами, які займаються діяльністю, пов'язаною зі збиранням та використанням адміністративних даних.

Ці відносини, зокрема, передбачають:

обов'язкове погодження в органах державної статистики методології та звітної документації, що пов'язані зі збиранням та використанням адміністративних даних, а також методології складання даних банківської і фінансової статистики, статистики платіжного балансу тощо;

безкоштовне надання на вимогу органів державної статистики адміністративних даних, отриманих органами, що займаються діяльністю, пов'язаною з їх збиранням та використанням, а також даних банківської і фінансової статистики, статистики платіжного балансу тощо (Стаття 16) [19].

Органи державної статистики мають право:

приймати в межах своєї компетенції рішення з питань статистики, обліку і звітності. Рішення органів державної статистики з цих питань є обов'язковими до виконання всіма суб'єктами, на яких поширюється дія цього Закону. У разі виникнення питань щодо статистичної методології в окремих галузях економіки залучати до їх вирішення органи державної влади;

отримувати безкоштовно, в порядку і в строки, визначені спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі статистики, від усіх респондентів, включаючи центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, банки, громадян-суб'єктів підприємницької діяльності та фізичних осіб, які підлягають статистичним спостереженням, і використовувати первинні та статистичні дані, дані бухгалтерського обліку, іншу необхідну для проведення статистичних спостережень інформацію, у тому числі інформацію з обмеженим доступом, а також пояснення, що даються до них. Застосовувати під час проведення державних статистичних спостережень щодо фізик-

них осіб, які підлягають цим спостереженням, метод безпосереднього відвідування працівниками органів державної статистики та тимчасовими працівниками, які залучаються до проведення статистичних спостережень, їх житлових і господарських приміщень і будівель, земельних ділянок тощо;

вивчати стан первинного обліку і статистичної звітності, перевіряти достовірність первинних та статистичних даних, поданих респондентами. Застосовувати при цьому в порядку, встановленому спеціальним уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі статистики, метод безпосереднього відвідування виробничих, службових та інших приміщень, ділянок тощо юридичних осіб, їх філій, відділень, представництв та інших відособлених структурних підрозділів, а також громадян-суб'єктів підприємницької діяльності;

вимагати від респондентів внесення виправлень до статистичної звітності, інших статистичних формулярів у разі виявлення приписок та інших перекручень первинних статистичних даних. У разі невиконання цієї вимоги у визначені строки органи державної статистики можуть самостійно вносити зазначені виправлення з наступним повідомленням про це респондентів;

подавати правоохоронним органам пропозиції щодо притягнення винних у порушенні вимог цього Закону посадових осіб та громадян-суб'єктів підприємницької діяльності – до відповідальності, передбаченої законами;

розглядати справи про адміністративні правопорушення та накладати відповідно до законів штрафи;

залучати до розробки державних класифікаторів техніко-економічної та соціальної інформації відповідні центральні органи виконавчої влади й наукові установи;

здійснювати співробітництво з міжнародними статистичними організаціями та статистичними службами інших країн;

проводити статистичні спостереження й надавати послуги на платній основі;

надавати запитувачам статистичну інформацію відповідно до Положення про проведення статистичних спостережень та надання органам державної статистики послуг на платній основі;

коментувати невірне використання або тлумачення статистичної інформації (Стаття 13) [19].

Органи державної статистики зобов'язані:

організовувати й проводити статистичні спостереження за соціально-економічними й демографічними процесами, екологічною ситуацією в Україні та її регіонах;

державні статистичні спостереження, що стосуються соціально-демографічного та економічного становища населення, його підприємницької діяльності тощо;

аналізувати соціально-економічні, демографічні й екологічні явища і процеси, які відбуваються в Україні та її регіонах;

надавати органам державної влади і органам місцевого самоврядування статистичну інформацію в обсягах, за формами і в строки, визначені планом державних статистичних спостережень або окремими рішеннями Кабінету Міністрів України;

забезпечувати гласність статистичної інформації, видавати відповідно до плану державних статистичних спостережень статистичні збірники, бюлетені, огляди, прес-випуски тощо, проводити прес-конференції;

забезпечувати рівний доступ до статистичної інформації юридичних і фізичних осіб;

проводити фундаментальні дослідження та прикладні розробки у галузі статистики;

використовувати в практиці органів державної статистики міжнародні статистичні стандарти та рекомендації;

затверджувати статистичну методологію й звітно-статистичну документацію статистичних спостережень (за винятком державних класифікаторів техніко-економічної та соціальної інформації), а також типові форми первинної облікової документації, необхідної для їх проведення;

забезпечувати респондентів звітно-статистичною документацією (за винятком державних класифікаторів техніко-економічної та соціальної інформації) відповідно до плану державних статистичних спостережень;

забезпечувати ведення Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України з присвоєнням суб'єктам господарської діяльності ідентифікаційних кодів та кодів класифікаційних ознак;

забезпечувати розвиток і вдосконалення технології опрацювання статистичної інформації;

забезпечувати збереження, накопичення, актуалізацію та захист статистичної інформації, дотримання її конфіденційності;

здійснювати міжнародні та міжрегіональні статистичні зіставлення;

надавати статистичні дані міжнародним організаціям, а також здійснювати обмін статистичною інформацією із статистичними службами інших країн відповідно до вимог законодавства України (Стаття 14) [19].

Державна статистична діяльність проводиться органами державної статистики згідно з Законом України "Про державну статистику" та відповідно до завдань, віднесених до їх компетенції, на засадах юридичної незалежності і самостійності.

Втручання будь-яких органів державної влади та органів місцевого самоврядування, інших юридичних осіб, об'єднань громадян, посадових та інших осіб у державну статистичну діяльність, зокрема, з питань змісту статистичної інформації, вибору джерел її отримання, статистичної методології, форм і термінів збирання та поширення даних статистичних спостережень тощо, забороняється (Стаття 5) [19].

Література: [1, 11, 12, 14, 17, 19, 23, 24].

Контрольні запитання

1. Назвіть основні завдання державної статистики.
2. Охарактеризуйте основні напрямки стратегії розвитку статистики в сучасних умовах.
3. Охарактеризуйте досвід проведення статистичного моніторингу в європейських країнах.
4. Які функції виконують статистичні організації в зарубіжних країнах?
5. Які органи статистики здійснюють державну статистичну діяльність в Україні?
6. У чому полягають права та обов'язки органів державної статистики?
7. У чому полягає юридична та функціональна незалежність державних статистичних служб?

Тема 5. Інформатизація органів державної статистики

5.1. Інформаційне забезпечення статистики населення та домогосподарств

Дані переписів населення є дуже важливим джерелом інформації для формування вибіркової сукупності. Переписи населення охоплюють всі неінституціональні домогосподарства країни і є надійним джерелом інформації про їх кількість, територіальне розташування, склад тощо. Проте

переписи проводяться відносно рідко, що не дозволяє використовувати їх результати як основне джерело даних для побудови вибірових сукупностей домогосподарств.

Дані демографічної статистики на етапі формування вибіркової сукупності є джерелом інформації про чисельність населення територіальних одиниць та населених пунктів. Ці характеристики використовуються при оцінках розміру територіальних одиниць та населених пунктів, розподілі вибірки за стратами тощо.

Дані інших обстежень населення, проведених на різних основах вибірки, в різні проміжки часу можуть використовуватись при визначенні частки відбору домогосподарств на окремих територіях, оцінці кількості домогосподарств у них тощо.

При формуванні вибіркової сукупності майже завжди доводиться користуватись експертними оцінками тих чи інших параметрів, окремих характеристик через відсутність необхідних даних чи неможливість їх отримання іншим шляхом. Зокрема, до таких характеристик відносяться середній розмір домогосподарств на окремих територіях, кількість домогосподарств, що обстежуються одним інтерв'юером, очікуваний рівень участі домогосподарств (осіб) в обстеженні і т. н.

З метою контролю окремих аспектів життя населення адміністративні органи виконавчої влади на місцях можуть вести облік домогосподарств, інформацію якого також доцільно використовувати при формуванні вибіркової сукупності.

Адміністративна інформація є джерелом даних про адміністративно-територіальний поділ країни, її поділ за виборчими територіальними одиницями, категорії та назви населених пунктів, а також щодо можливостей обстеження окремих територій. Наприклад, для України особливою є зона радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС (зона відчуження та зона безумовного (обов'язкового) відселення), яка виключається при формуванні вибіркової сукупності домогосподарств з метою обстеження умов їх життя та обстеження економічної активності населення. Як правило, врахування адміністративно-територіального поділу країни полегшує формування однорідних страт домогосподарств, забезпечує належне представлення всіх регіонів країни у вибірці, а також дозволяє визначити межі територіальних одиниць, з яких формується вибірка сукупності.

Основні джерела інформації, що використовуються при побудові вибіркової сукупності, наведено на рис. 5.1.

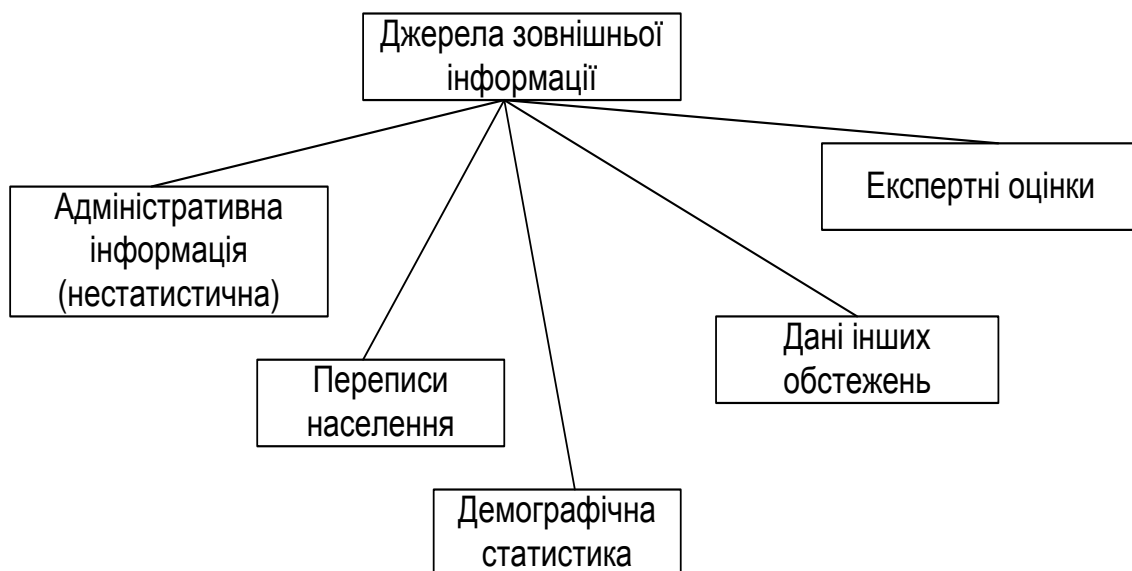

Рис. 5.1. Основні джерела інформації

Інформацію, яка використовується при побудові вибіркової сукупності, доцільно розрізняти також за типом та формою представлення (табл. 5.1).

Знання типу та форми представлення інформації необхідне головним чином для вірного планування робіт по її використанню, розробці відповідних технологій, методів контролю тощо.

Інформація I типу – це частіш за все дані про особливості адміністративного поділу країни, межі територіальних одиниць, особливості географічного розташування населених пунктів, переписних ділянок, виборчих ділянок, сільських рад тощо. Низька якість цих даних може призвести до випадків недоохоплення генеральної сукупності або подвійного рахунку при здійсненні процедур відбору одиниць.

Таблиця 5.1

Типи та форми представлення інформації

№ з/п	Тип інформації	Форма представлення
1	2	3
1.	Географічне розташування та межі територіальних одиниць	Картографічні матеріали, схеми
2.	Характеристики розміру територіальних одиниць та населених пунктів, адрес домогосподарств, адрес виборців	Статистичні збірники, бюлетені, книги по господарського обліку тощо
3.	Переліки територіальних одиниць, населених пунктів, адрес домогосподарств, адрес виборців	Реєстри, списки
4.	Допоміжні матеріали	Звіти з даними інших обстежень, звіти та рекомендації експертів, технічне завдання на формування вибірки і т.п.

Інформація II типу (характеристики розміру територіальних одиниць) допомагає раціонально визначити обсяги вибірки за стратами та доменами (зокрема, за територіальними одиницями). Крім того, вона дозволяє реалізувати процедуру відбору одиниць з імовірністю, пропорційною розміру, на різних ступенях відбору і тим самим суттєво зменшити величину дизайн-ефекту.

Актуалізована інформація III типу (списки, реєстри територіальних одиниць, населених пунктів, адрес домогосподарств або виборців та ін.) необхідна для формування вибірки. Така інформація найчастіше знаходить своє застосування при здійсненні власне процедури багатоступеневого відбору.

Потреби практики вимагають також використання інформації IV типу – допоміжних матеріалів, таких, як середній розмір сім'ї, навантаження інтерв'юєра, середня кількість виборців на одне домогосподарство, типологія територій та домогосподарств тощо.

Слід зазначити, що доцільно намагатися отримати всю зазначену інформацію, за виключенням карт, в електронному вигляді. Достовірність окремих видів інформації обов'язково підтверджується посиланнями на офіційне джерело або спеціально оформленими документами.

За тіснотою зв'язку інформації з об'єктом спостереження доцільно виділити:

- інформацію першого роду;
- інформацію другого роду;
- інформацію третього роду;
- інформацію четвертого роду.

Так, при обстеженнях домогосподарств будь-яку достовірну інформацію (безпосередньо про домогосподарства), наприклад, дані перепису населення щодо кількості домогосподарств за адміністративно-територіальними одиницями, актуальні дані інших обстежень домогосподарств можна віднести за якістю та безпосередньою близькістю до об'єкта спостереження до інформації *першого роду*. Така інформація найбільш заслуговує на увагу. Крім того, інформація з різних обстежень може доповнювати результати дослідження та бути орієнтиром під час проведення контролю здійснення процедур відбору.

За умови відсутності інформації першого роду використовують найбільш близьку за характеристиками інформацію, яку можливо трансформувати до необхідного виду. Наприклад, в обстеженнях домогосподарств

частіше за все використовують дані демографічної статистики про чисельність населення з метою оцінки кількості домогосподарств. Якість такої інформації (інформації *другого роду*) для формування вибірки нижча (менш корисна за інших рівних умов), ніж інформації першого роду, тому безпосереднє її використання при розрахунках може призвести до зміщеності оцінок через можливість систематичної помилки (наприклад, при помилковій оцінці розміру домогосподарства).

Інколи доцільним є використання інформації, лише опосередковано пов'язаної з домогосподарствами, проте достовірної з точки зору оцінки певних характеристик домогосподарств (інформації *третього роду*). Наприклад, це може бути інформація про кількість будівель у населених пунктах, обсяги роздрібного товарообігу в населеному пункті тощо. Використання такої інформації має проводитись обережно.

Інформація щодо типу місцевості, назв населених пунктів, меж територій та іншого також використовується у вибіркових обстеженнях домогосподарств при побудові вибірки, її доцільно віднести до інформації *четвертого роду*.

При використанні будь-якої інформації необхідно детально уявляти її структуру. Для зовнішньої інформації, що використовується при побудові вибірки, характерними є такі основні, відомі з публікацій *типи структури*:

- деревовидна (або вертикальна);
- ланцюгова;
- циклічна.

Зрозуміло, що інформація може бути і неструктурованою або мати тривіальну структуру – складатися з даних, котрі можна згрупувати лише в окремі, не пов'язані між собою підмножини (класи).

Структура зовнішньої інформації, яка використовується при побудові вибірки, звичайно відображає структуру генеральної сукупності. Її врахування дозволяє здійснювати ефективну стратифікацію вибірки, визначати кількість ступенів відбору, якісно формувати кластери одиниць на окремих ступенях, перевіряти та уточнювати окремі параметри вибіркової сукупності.

Ланцюгова структура інформації визначається наявною інформацією на окремих рівнях, що пов'язана "горизонтальним" типом зв'язку. Наприклад, інформація щодо чисельності населення у населеному пункті, кількість виборців та кількість домогосподарств у ньому має ланцюгову структуру.

Деревовидна структура інформації зумовлена ієрархічністю, що притаманна генеральній сукупності. Наприклад, адміністративну інформацію можна представити наступним чином (рис. 5.2).

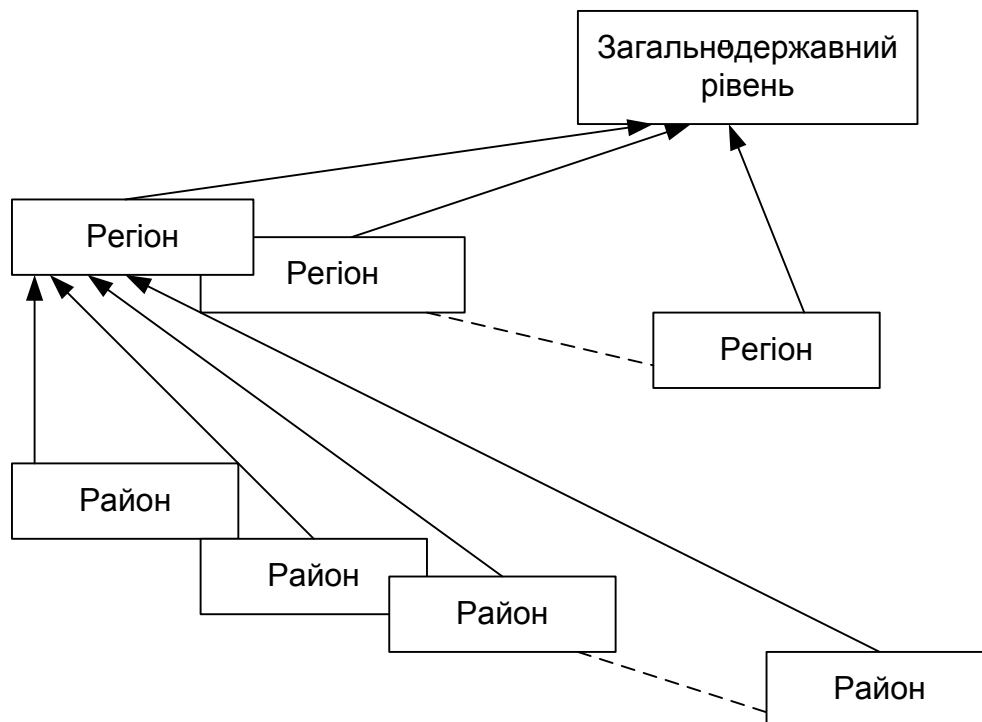

Рис. 5.2. Деревовидна структура інформації, що притаманна адміністративним даним

Циклічною структурою характеризується інформація, що описує упорядковані замкнуті системи даних. Циклічною є, наприклад, інформація за кварталами за рік (якщо рік є циклом обстеження). Тут слід зауважити, що інформація, отримана на підставі обстеження у I кварталі, може розглядатися як зовнішня для обстеження у II кварталі тощо.

Інформація, що використовується при формуванні вибірки, відрізняється за якістю. Якість інформації можна визначити за методологією її отримання. Але оцінку методології отримання інформації провести дуже складно, а часто і неможливо. Тому якість інформації часто визначають на підставі непрямих оцінок. Наприклад, дані переписів населення як зовнішня інформація можуть використовуватись за умови їх достатньої актуальності, оскільки переписи проводяться відносно рідко і можуть не відтворювати певною мірою структуру генеральної сукупності на момент формування вибірки. Зокрема при формуванні вибірки для обстеження умов життя домогосподарств у 2006 році не використовувались дані перепису 2001 року. При цьому дані про чисельність населення за

територіальними одиницями вважалися більш надійними. Але ці дані також не завжди є актуальними і можуть не відображати таких явищ, як, наприклад, міграція населення.

При формуванні вибіркової сукупності частіше за все використовуються дані, що найбільш заслуговують на довіру за думкою фахівців та залучених експертів. Оскільки експертні оцінки завжди передбачають певну похибку, то оцінити точність припущень експертів можна, лише виходячи з результатів обстеження. Крім того, якість інформації може суттєво розрізнятись, наприклад, за територіальними одиницями, а в цілому дуже якісна й актуалізована інформація може містити окремі помилки.

Таким чином, актуальною є проблема оцінки якості інформації, яку було використано при формуванні вибірки, на підставі даних обстеження. Вирішення цієї проблеми дозволить в цілому поліпшити якість отриманих даних за рахунок виправлення помилок або викривлень, що залишились після формування вибірки.

За результатами обстеження, як правило, уточнюються наступні параметри вибіркової сукупності:

- імовірність відбору одиниць другого ступеня;
- частка відбору домогосподарств за територіальними одиницями;
- очікуваний коефіцієнт відповідей за територіальними одиницями;
- імовірності відбору домогосподарств за територіальними одиницями.

Уточнення імовірності відбору територіальних одиниць, що відбираються на другому ступені, може бути здійснено за рахунок уточнення розміру територіальних одиниць. Наприклад, якщо при формуванні вибірки були використані аномально високі або низькі рівні кількості виборців на одне домогосподарство у територіальній одиниці, а при проведенні обстеження не було виявлено відповідних аномалій у чисельності членів домогосподарств, які є виборцями, то величину імовірності відбору необхідно скоригувати у відповідності з результатами обстеження.

5.2. Регістр населення: принципи функціонування, переваги та недоліки

Регістр населення – це система обліку населення, заснована на принципі постійного відновлення економічної, соціальної й демографічної інформації про кожну людину, що проживає в даному місці. Регістр населення не є нововведенням у загальній системі демографічного обліку.

Уперше він з'явився у Швеції в 1749 р., потім у Бельгії в 1847 р., в 1850 р. у Нідерландах і в 1924 р. у Данії. У цей час реєстри існують в Бельгії, Данії, Норвегії, Фінляндії, Швеції, вони мають як регіональні, так і загальнонаціональні реєстри; те ж саме є в Нідерландах, Португалії й Іспанії; Німеччина, Греція й Італія мають тільки регіональні реєстри. Національні реєстри існують також у Франції й у Великобританії, але вони ведуться без вказівки точного місця проживання. Це означає, що там немає реєстрів, у яких вказувалася б точна адреса проживання кожної людини, оскільки при її зміні зовсім необов'язково про це повідомляти в адміністративні органи. Нарешті, реєстр не ведеться в таких країнах, як Канада, Ірландія, США.

Принциповою основою ведення реєстру є те, що кожна родина або домогосподарство зобов'язані повідомляти місцевій адміністрації про всі демографічні події, що відбуваються з їхніми членами. На кожну людину заводиться спеціальна індивідуальна картка-фішка, в якій, як правило, фіксується наступне: прізвище, ім'я; стать; дата й місце народження; відомості про інших членів родини (домогосподарства); адреса місця проживання; минуле місце проживання; шлюбний стан і дата вступу в шлюб; національність; професія; дата й місце смерті.

Усі нові події в житті людини обов'язково вносяться на цю картку-фішку або ж реєструються за допомогою об'єднання з іншою фішкою, як, наприклад, у випадку шлюбу. Для обліку міграції реєстр фіксує дату прибуття й місце, звідки людина прибула, дату вибуття й місце, куди людина вибула.

Дана система починає функціонувати з того моменту, коли людина повідомляє в органи місцевої адміністрації про випадки народження, шлюбу, розлучення, смерті або міграції. Оскільки цей момент є досить важливим, необхідно забезпечити всі умови для того, щоб інформація була повідомлена в максимально короткий термін. Досягається це тим, що, наприклад, реєстрація народження дитини є підставою для одержання на неї соціальної виплати, реєстрація шлюбу – одержання грошового подарунка до весілля, а без реєстрації виїзду неможливо зареєструватися за новою адресою. Для стимулювання передачі населенням своєчасної й точної інформації використовуються, головним чином, заохочувальні міри, а не міри покарання.

Розглянемо на прикладі Бельгії, яким чином потік даних досягає загальнонаціонального реєстру, за умов його існування. Після одержання первинної інформації у Бельгії адміністративний орган, що обслуговує

населення, робить дві послідовні операції. По-перше, інформація записується в реєстр даного адміністративно-територіального органу й, по-друге, ця інформація передається в термінал Національного реєстра. З Національного реєстра на адресу адміністрації, що послала повідомлення, приходять підтвердження про одержання відомостей.

Розглянемо кілька міркувань щодо переваг реєстра населення як системи обліку.

З повною підставою можна стверджувати, що реєстр є на сьогоднішній день найбільш прогресивною системою обліку населення. Завдяки реєстру можна в будь-який момент часу одержати інформацію про чисельність і структуру населення по кожній території й по країні в цілому. Він також включає дані про рівень народжуваності, смертності, шлюбності, розлучень і міграції, необхідні як для демографічного аналізу й прогнозів населення, так і для розробки й обґрунтування різних соціальних програм. На підставі даних реєстру можна без будь-яких ускладнень надавати людям необхідні довідки, виписки, посвідчення, що підтверджують участь у трудовій діяльності, і т. д. Варто мати на увазі, що інформація, яка збирається реєстром, постійно відновлюється й дозволяє вивчати, так би мовити, демографічну долю не тільки кожної людини, але й кожної родини, кожного домогосподарства. Вона збирається щогодини, щодня і становить собою демографічні характеристики людини, родини або домогосподарства протягом усього їхнього життя. Крім того, дані реєстрів є надійною базою для проведення різних обстежень населення, а також при підготовці переписів населення, які звичайно проводяться раз у десять років.

До недоліків реєстрів варто віднести те, що їхні дані у різних країнах найчастіше непорівнянні одна з одною. Причиною цього є розходження в програмах збору даних або в організації самого реєстру. У перспективі система реєстрів, наприклад у європейських країнах, може бути уніфікована.

Ще одна важлива проблема – це якість і повнота інформації, що збирається за допомогою реєстра. В остаточному підсумку якість даних залежить від того, наскільки чітко організована вся робота з їхнього збору, починаючи з того моменту, коли людина приходиться із повідомленням про зміни, які відбулися з нею або зі членами її родини (домогосподарства) і які надалі повинні фіксуватися на відповідних фішках. І

тут можуть бути допущені найрізноманітніші помилки, включаючи, наприклад, такі, як добуток запису не на тій фішці або подвійному записі. Що стосується повноти інформації реєстрів, то відзначаються певні труднощі, пов'язані з відсутністю в них деяких даних або занадто пізнім їхнім одержанням. І це є однією з причин, за якою реєстри не можуть поки повністю замінити переписи й обстеження населення. Для деяких проектів використання двох джерел одержання даних – реєстру й обстеження – може бути найкращим рішенням питання.

Доступ до інформації, яку містить реєстр населення, досить складний і важливий. З одного боку, ті величезні засоби й зусилля, які затрачуються на створення найбільш досконалої з існуючих на сьогоднішній день системи обліку населення, повинні окупатися в змісті широкого й всебічного використання даних, що накопичуються нею. Однак, з іншого боку, існує така проблема, як забезпечення особистої безпеки й охорони приватного життя громадян. Тому необхідно досить чітко регламентувати можливість доступу до інформації і її використання в адміністративних, наукових та інших цілях.

Так, доступ до інформації, який має у своєму розпорядженні Національний реєстр Бельгії, є у державних органів влади (міністерств, відомств, Державної Ради, а також влади на місцях); ряд суспільних і приватних благодійних організацій – таких, як Червоний хрест, кредитні організації, організації, що виплачують сімейні та інші допомоги. Питання про можливе надання статистичної інформації реєстру суспільній і приватній організаціям вирішується Національною комісією з охорони прав людини. Доступ до інформації Національного реєстру може бути заборонений.

Природно, що ніякі комерційні організації, органи страхування, банки, іноземні влади доступу до інформації не мають. Таким чином, ці дані не можуть бути використані в корисливих або злочинних цілях, для пошуку адрес клієнтів, боржників або шантажу. Забезпечення збереження інформації є досить складною й відповідальною проблемою.

Статистичні служби на основі відповідних національних законів мають доступ до одержання й використання інформації реєстрів населення. Однак захист цієї інформації є настільки твердим, що одержання її статистичними службами, часом, дуже утруднене. Наприклад, у Франції, де реєстр населення ведеться після закінчення Другої світової

війни й призначений, головним чином, для обслуговування системи соціального захисту. Використання його для статистичних цілей обмежене.

Всупереч широко поширеній думці й при відносно вільному доступі до адміністративних реєстрів статистичні дані не можуть бути просто витягнуті з них. За повідомленням статистиків Данії, де система реєстрів є найбільш розвинутою, повинні бути проведені ретельне дослідження й відповідна обробка відомостей, перш ніж можуть бути отримані потрібні дані. У процесі переходу до статистичних реєстрів повинне бути здійснене редагування відомостей, щоб виключити вплив помилкових даних на одержувані результати. У більшості випадків дані повинні бути оброблені з урахуванням тимчасового фактора, оскільки статистичні відомості ставляться до певних періодів або моментів часу, тоді як служба, відповідальна за ведення адміністративних реєстрів, зацікавлена в актуалізації даних за кожною людиною на останню дату.

У результаті зазначеної обробки утвориться статистичний реєстр, що представляє собою набір мікроданих, необхідних, наприклад, для статистики природного руху населення й готових для складання відповідних таблиць. При цьому в статистичних реєстрах зберігаються ідентифікатори, що дозволяють при необхідності здійснювати зв'язок з іншими статистичними реєстрами. Наявність ідентифікаторів дає можливість використовувати такий же підхід у різних галузях статистики.

Для того щоб реєстр дійсно став ефективним способом обліку населення, необхідно вирішити цілий ряд складних проблем, пов'язаних з точністю й повнотою реєстрації населення.

Насамперед це формування бази даних реєстра за розробленим заздалегідь переліком наступних індивідуальних ознак, що підлягають зберіганню в реєстрі:

- ідентифікаційний номер;
- прізвище, ім'я, по батькові;
- дата народження;
- місце народження;
- стать;
- національність;
- громадянство;
- адреса місця постійного проживання;
- ідентифікаційний номер батька;

ідентифікаційний номер матері;

шлюбний стан;

ідентифікаційний номер дружина або чоловіка, дата укладання шлюбу, дата припинення шлюбу;

для померлих: дата смерті, причина смерті;

для тих, що виїхали: дата виїзду з даного місця проживання, причина виїзду;

для тих, що приїхали: дата приїзду, місце, звідки приїхав, мета приїзду.

Регістр створюється як відкрита система з можливим поступовим розширенням переліку ознак кожної людини. Внесення ознак у перелік здійснюється не тільки залежно від того, наскільки вони значні для цілей обліку й демографічного аналізу, але й відповідно до можливості одержання про кожну таку ознаку достовірної й документально підтвердженої інформації.

Згодом можна розширювати кількість індивідуальних ознак, що зберігаються в реєстрі. Наприклад, було б доцільним ураховувати такі характеристики, як рівень освіти, навчання, джерела засобів існування, заняття, професія, місце роботи, посада і інші.

Створення реєстра населення зв'язано також з необхідністю одночасно вирішити досить складні технічні проблеми – такі, як створення стандартних програм і оснащення технічними засобами всіх тих адміністративних організацій, які повинні будуть збирати й обробляти первинну інформацію, а потім передавати її для зберігання в Державний автоматизований реєстр населення.

Витрати на створення реєстра цілком окупаються тими перевагами, які дана форма обліку має перед традиційними формами – такими, як переписи й поточний облік природного й міграційного руху населення (хоча вона їх повністю й не заміняє). Ці переваги полягають, головним чином, в оперативності одержання інформації, єдності методології її збору й обробки, документованому її підтвердженні. На основі даних реєстра в будь-який момент часу можуть бути отримані дані як у цілому про населення країни, регіонів, так і про кожну людину, про кожну родину або домогосподарство.

Разом з тим створення реєстра зовсім не означає, як указувалося вище, відмова від проведення переписів і вибіркового обстеження населення, хоча з традиційних вони можуть перетворитися в джерела, що поповнюють інформацію реєстра.

5.3. Інформаційні аспекти розробки реєстра населення

Реєстр населення становить собою загальнодержавну систему обліку, збору, нагромадження й обробки статистичної персоніфікованої інформації про населення.

У цей час інформація про населення розосереджена у різних обласних та районних структурах, а саме: відділах РАГСів, відділах паспортно-візової служби, статистичних органах, міграційній службі, Державній податковій інспекції, Пенсійному фонді, територіальних фондах обов'язкового медичного страхування, органах житлово-комунального господарства й т. д. Причому існуючі відомчі й галузеві бази даних персоніфікованої інформації охоплюють тільки окремі верстви населення, які між собою інформаційно не зв'язані, не порівнянні й часто навіть суперечливі. Жодна з перерахованих вище структур не в змозі забезпечити формування й актуалізацію інформації в повному обсязі. Реєстр населення повинен забезпечити інтеграцію персоніфікованих даних, що дозволить вирішувати широке коло статистичних завдань.

Основними завданнями, які можуть вирішуватися на базі інформації Державного автоматизованого реєстра населення й інших інформаційних систем персоніфікованих даних, є:

соціально-економічний і демографічний аналіз структури, відтворення природного й механічного руху населення, ведення динамічних рядів показників, прогнозування чисельності окремих груп населення в територіальному й інших статистичних розрізах;

економіко-статистичний аналіз структури й динаміки трудових ресурсів, вивчення міграції трудових ресурсів, аналіз руху працівників у різних сферах і галузях економіки й у розрізі регіонів країни, вивчення професійної й кваліфікаційної структури трудових ресурсів, вивчення зайнятості населення, організація працевлаштування населення:

соціально-економічний і статистичний аналіз соціального забезпечення населення, статистична оцінка рівня соціального забезпечення, підготовка інформації й статистичне обґрунтування передбачуваних заходів щодо вдосконалювання соціального й пенсійного забезпечення, розрахунок прогнозних оцінок чисельності окремих груп населення, які повинні бути охоплені соціальним і пенсійним забезпеченням, для більш обґрунтованого планування забезпечення фінансування на ці цілі, організація роботи з соціального й пенсійного забезпечення населення;

соціально-економічний аналіз стану й основних тенденцій у розвитку освіти країни, вивчення рівня й динаміки випуску фахівців з вищою й середньою фаховою освітою, статистична оцінка ступеня забезпеченості дітей шкільними й дошкільними установами, комплексний аналіз тенденцій у зміні структури й динаміки трудових ресурсів і відповідних змін у структурі освіти й системи перепідготовки кадрів, планування розвитку системи освіти;

дослідження й аналіз соціальних і економічних проблем реалізації програми з житлового будівництва й розвитку соціальної інфраструктури, планування й організація робіт у даних напрямках;

забезпечення обліку мігрантів, біженців і змушених переселенців, що прибувають у країну.

Для рішення перерахованих вище завдань потрібно:

1) забезпечити інформаційну й організаційно-технологічну базу для узгодження й інтеграції соціологічних, соціально-економічних і демографічних досліджень і робіт у рамках єдиних програм, побудованих на єдиній методологічній основі;

2) скоротити паперовий документообіг з персоніфікованими даними за рахунок уніфікації й однаковості документального супроводу всіх змін соціально-демографічних ознак людини шляхом передачі цієї інформації з каналів зв'язку або на магнітних носіях, що дозволить звільнити населення від значних втрат часу при багаторазовому оформленні всіляких довідок і виключити дублювання первинних форм персонального обліку;

3) забезпечити інформаційне обслуговування споживачів з використанням баз даних реєстра населення й сполучених з ним інших інформаційних систем.

Унаслідок цього реєстр населення повинен бути багатофункціональною, багаторівневою обліково-статистичною системою, орієнтованою на проведення робіт зі збору персоніфікованої інформації про населення й формування, актуалізації й ведення відповідних баз даних. Тому власні завдання реєстра населення в основному обмежені організаційно-технологічними й загально-інформаційними аспектами. Склад програми спостереження й зміст баз даних реєстра визначаються вимогами постійних споживачів даної інформації.

Основні *бази даних* реєстру можуть формуватися декількома способами:

шляхом безпосередньої реєстрації населення;

з використанням матеріалів перепису населення;

використовуючи інформаційні фонди персонального обліку.

Перший спосіб передбачає введення інформації для первинного формування баз даних реєстру на основі спеціально розроблених первинних документів типу карток первинної реєстрації, переданих у районні відділи статистики. Для створення інформаційної бази реєстра необхідне проведення загального персонального обліку населення.

Другий спосіб формування реєстра населення передбачає, що на основі проведеного перепису населення можна здійснити закладку первісної бази даних персоніфікованої інформації. Однак такий спосіб дасть досить високий відсоток помилок, які будуть виправлятися в ході подальшого функціонування реєстра.

Третій спосіб припускає формування реєстра без залучення населення. На основі існуючих інформаційних фондів персоніфікованої інформації Пенсійного фонду України, податкових інспекцій, персонального обліку Жилкомсервісу, РАГСів, паспортних столів інформація з каналів зв'язку або за допомогою спеціально розроблених для даного етапу документів передається в районні відділи статистики, де здійснюються збір і введення даних реєстра. За основу при формуванні бази даних доцільніше прийняти дані паспортних столів, як найбільш інформативні й перевірені.

Уся ця інформація передається на регіональний рівень для формування баз даних необхідної структури.

Витрати на створення реєстра населення повинні окупитися за рахунок переваг, які він надає. Зокрема, оперативність одержання інформації, єдність методології збору й обробки персональних даних, документоване підтвердження інформації, що робить її надто достовірною, на будь-який момент часу може бути отримана зведена інформація про населення країни в цілому й за регіонами, а також про кожну особистість, родину або домогосподарство. Регістр населення може бути використаний при виборчій кампанії для формування списків виборців. Його можна використовувати при складанні списків осіб, що потребують соціальної підтримки, при видачі загублених документів, при організації довідкової служби. У статистиці реєстр населення необхідний у першу чергу при організації різного роду соціологічних обстежень і перепису населення.

Перепис населення з використанням реєстра населення значно відрізняється від класичного перепису тим, що дозволяє дати сукупну

інформацію з основних типових характеристик населення з обліком усіх характерних зв'язків і взаємин між ними. Перепис, заснований на реєстрі населення, дає можливість виявити докладну інформацію не тільки про чисельність і структуру населення, але й про розподіл населення за територією, рівнем зайнятості, рівнем доходів і т. д. Причому кількість питань, які необхідно задати при проведенні перепису, набагато менше, тому що основні характеристики формуються заздалегідь із реєстра населення. Точність відомостей, одержуваних на основі такого перепису, набагато вище, оскільки правильність відповідей можна перевірити за даними реєстра.

Існування реєстра населення ні в якій мірі не заміняє проведення переписів населення, тому що він містить мінімальну кількість інформації про персону. При наявності реєстра перепис населення або вибіркові обстеження дозволяють вивчити різні напрямки соціальної забезпеченості громадян, до основного з яких ставляться: житло, освіта, робота й т. п.

Таким чином, реєстр населення значно підвищує ефективність, повноту й вірогідність статистичної інформації. Проведення переписів і вибіркового обстеження на базі реєстра населення істотно полегшує цю роботу, з одного боку, і дає можливість одержати більше широку інформацію про населення – з іншого.

Література: [3, 21, 29].

Контрольні запитання

1. У чому полягає інформаційне забезпечення статистики населення та домогосподарств?
2. Які джерела зовнішньої інформації використовує статистика населення та домогосподарств?
3. Охарактеризуйте типи і форми представлення інформації.
4. Охарактеризуйте структуру зовнішньої інформації, яка притаманна адміністративним даним.
5. Назвіть принципи функціонування реєстру населення.
6. У чому полягають переваги та недоліки реєстра населення?
7. Охарактеризуйте інформаційні аспекти розробки реєстра населення.

Тема 6. Єдиний державний реєстр підприємств та організацій

6.1. ЄДРПО як інструмент статистичних спостережень

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 22 січня 1996 р. № 118 на основі Державного реєстру звітних (статистичних) одиниць України сформований Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України (ЄДРПО). ЄДРПО – це автоматизована система збирання, нагромадження та оброблення даних про підприємства та організації всіх форм власності, а також їх відокремлені підрозділи (філії, відділення, представництва тощо). ЄДРПО створений з метою забезпечення єдиних принципів ідентифікації суб'єктів господарської діяльності та їх державного обліку в межах інформаційного простору України; здійснення спостережень за структурними змінами в економіці, які відбуваються під час створення суб'єктів господарської діяльності, їх реорганізації та ліквідації; забезпечення державних органів інформацією про суб'єкти господарської діяльності; організації на основі ЄДРПО суцільних і вибіркового статистичних спостережень, одноразових обстежень і переписів; взаємодії на єдиних методологічних засадах з базами даних Національного банку, Державної податкової адміністрації, Фонду державного майна, Антимонопольного комітету, інших міністерств і відомств; забезпечення в межах законодавства доступності, гласності та відкритості інформації про суб'єкти господарської діяльності для зацікавлених користувачів; забезпечення оперативного переходу до міжнародних систем класифікації та кодування.

Процеси реформування й реструктуризації економіки знаходять відображення в кількості та структурі об'єктів ЄДРПО.

ЄДРПО являє собою систему статистичного обліку господарських одиниць, зареєстрованих у встановленому порядку й здійснюючих свою діяльність на території України у відповідності із чинним законодавством.

У зв'язку з тим що обліково-статистичні дані, що втримуються в ЄДРПО про суб'єктів господарської діяльності, є системоутворюючими для інших цільових реєстрів, реєстрів і баз даних, створюваних органами виконавчої влади й управління, ЄДРПО варто розглядати як ключ до державних інформаційних ресурсів, що формуються на відомчому й регіональному рівнях.

Зокрема, ідентифікація підприємств і організацій, встановлена при їхньому обліку в ЄДРПО, використовується для формування й ведення державної системи каталогізації продукції, реєстру власності, реєстру

підприємств-монополістів, реєстру фінансово-промислових груп, реєстру банківської системи, реєстру підприємств із іноземними інвестиціями, бази даних учасників зовнішньоекономічних зв'язків, бази даних підприємств Пенсійного фонду України, бази даних Фонду соціального страхування й ін. Стосовно до цілей статистики задачами ЄДРПО є:

однозначна ідентифікація господарюючих суб'єктів і їхніх основних характеристик відповідно до угруповань загальноукраїнських класифікаторів для використання при заповненні постійних реквізитів уніфікованих форм державного статистичного спостереження;

формування Генеральної сукупності об'єктів статистичного спостереження для організації проведення статистичних спостережень, у тому числі з використанням несучільних методів спостереження;

створення статистичних субреєстрів і баз даних для проведення різних структурних статистичних обстежень;

утворення нормативно-довідкової інформації для системи електронної обробки статистичних даних;

актуалізація обліково-статистичних даних в ЄДРПО у взаємодії з цільовими реєстрами й базами даних міністерств і відомств;

визначення для кожного підприємства й організації складу форм державного статистичного спостереження, відповідно до яких вони повинні представляти звітні дані в територіальні органи державної статистики;

проведення аналізу й подання необхідних статистичних даних за різні періоди про чисельність і склад створених, функціонуючих і підприємств, що припинили своє існування, ступеня їхньої життєздатності, галузевий профіль діяльності, форми власності й інші параметри, що включаються в ЄДРПО, на основі яких може оцінюватися економічна ситуація й ріст ділової активності в країні;

вирішення завдань міжвідомчого характеру, пов'язаних з наданням з ЄДРПО адресної демографічної інформації про підприємства й організації в органи внутрішніх справ, податкову поліцію й інші органи, на які покладено виконання найважливіших державних функцій по збору податків і боротьбі з економічними злочинами;

забезпечення зацікавлених користувачів довідковою інформацією з ЄДРПО для застосування її в комерційних цілях, включаючи проведення досліджень і визначення регіонів, що є потенційними ринками збуту товарів, створення каталогів виробників продукції, оптимальне розміщення інвестицій у різних галузях економіки.

Об'єктами обліку в ЄДРПО є:

юридичні особи, включаючи комерційні організації (господарські товариства й суспільства, виробничі кооперативи, державні й муніципальні унітарні підприємства) і некомерційні організації (споживчі кооперативи, суспільні об'єднання, релігійні організації, фонди, установи, асоціації й спілки);

відособлені підрозділи юридичних осіб, якими є філії й представництва. Представництва іноземних юридичних осіб зобов'язані мати дозвіл на здійснення діяльності на території України;

індивідуальні підприємці, що пройшли державну реєстрацію як суб'єкти малого підприємництва й інші фізичні особи, що займаються підприємницькою діяльністю на підставі ліцензії.

Органи державної статистики, що здійснюють облік в ЄДРПО господарюючих суб'єктів, здійснюють організаційну взаємодію з відповідними органами, на які покладено проведення державної реєстрації підприємств і організацій. Дана взаємодія полягає в тім, що постановка підприємств і організацій на облік у податкових органах і відкриття їм розрахункових рахунків банками здійснюються після їхньої постановки на статистичний облік у складі ЄДРПО, що повинно підтверджуватися відповідними інформаційними листами, які видають органи державної статистики.

6.2. Взаємозв'язок адміністративного та статистичного реєстрів підприємств

Наразі наявність реєстру підприємств або, як його ще називають, бізнес-реєстру є міжнародним стандартом, без нього не можливо уявити існування сучасної статистики підприємств. Постановою Ради ЄС № 2186/93 від 22.07.1993 р. наголошується, що реєстр, "...передбачений для цілей статистики, є основним елементом систем інформації про підприємства. Він надає можливість організації й координації статистичних обстежень, створюючи основу для проведення вибірових обстежень, можливість екстраполяції, та є засобом контролю за відповідями, що надходять від підприємств" [4].

Створення реєстру підприємств як наукового завдання більшою мірою стосується сфери науково-прикладних розробок, оскільки зорієнтоване на безпосереднє впровадження у статистичну практику. Тому за

кордоном ця проблематика добре розроблена галузевою наукою, яка співпрацює з національними статистичними офісами (НСО). Численні публікації з питання створення реєстру статистичних служб, що досягли в цій сфері суттєвих результатів, наведені Національним інститутом статистики та економічних досліджень Франції, НСО Канади, Австралії, Нідерландів. Ряд робіт опубліковано Держкомстатом Росії.

Особливий внесок складають публікації таких західних авторів, як М. Болеман, Г. Валентен, А. Виллебордс, Ж. П. Грапджан, У. П. Райх.

В Україні публікації щодо реєстру підприємств носили фрагментарний і суто практичний характер, і їх авторами виступали фахівці системи державної статистики.

Загалом робота зі створення реєстру підприємств повинна базуватись, крім означеної постанови, також на Постанові Ради ЄС №696/93 від 15.03.1993 р. щодо статистичних одиниць, а також і на національному статистичному законодавстві та законодавстві стосовно реєстрації суб'єктів господарювання.

Реєстр підприємств може бути різним: адміністративним і статистичним. Будь-який реєстр є джерелом даних, необхідних для формування цільової сукупності одиниць статистичного спостереження. Як уже розглядалось вище, адміністративний реєстр не є ідеальним з точки зору наявності якісної інформації для формування сукупностей підприємств статистичного спостереження, тому поряд з ним існує практика ведення статистичних реєстрів. Потреба в статистичному реєстрі виникає не в кожній країні; ситуація ж в Україні склалась таким чином, що від наявності статистичного реєстру наразі значною мірою залежить не тільки ефективність статистики підприємств, а і загалом можливість її реалізації як системи.

Адміністративний реєстр функціонує в межах загальної адміністративної системи країни і є, по суті, міжвідомчим. Його база даних містить у собі адміністративну інформацію щодо реєстрації, наявності та ліквідації суб'єктів господарювання в країні. Перевагами адміністративного реєстру є те, що норми стосовно порядку його функціонування передбачають [4]:

надходження до його бази інформації стосовно суб'єктів господарювання безпосередньо під час їх державної реєстрації;

отримання споріднених даних з інших адміністративних реєстрів, які можуть сприяти підвищенню якості даного міжвідомчого реєстру.

Однак поряд з перевагами існує низка недоліків, які можуть частково або й повністю унеможливити використання адміністративного реєстру в статистичних цілях [4].

1. Держава зацікавлена в якомога повному охопленні адміністративним реєстром усіх суб'єктів господарювання, з яких, однак, не всі, відповідно до Господарського кодексу України, є підприємствами або суб'єктами підприємництва і не всі попадають до сфери статистики підприємств.

2. Адміністративний реєстр, як міжвідомчий, не є статистичним інструментом, і внесення будь-яких змін до нього здійснюється відповідно до закону, а не за потребами статистики. Це робить його досить консервативним з точки зору можливості актуалізації даних щодо підприємств, джерела якої завжди є в статистиці. Прикладом цього служить інформація структурного обстеження щодо активності підприємства, зміни основного виду діяльності, зміни форми власності чи організаційно-правової форми господарювання, нарешті – ліквідації підприємства. Особливо проблемним є те, що органи державної статистики не мають права вносити коригування в ЄДРПОУ щодо ліквідації підприємства без відповідного юридичного підтвердження.

3. Загальні норми, які визначають порядок формування кола суб'єктів господарювання і, відповідно, їх державної реєстрації, при зміні можуть не узгоджуватись з потребами статистики, що ускладнює формування цільових сукупностей. Прикладом цього є зміни, внесені до Господарського кодексу України, згідно з якими відокремлені структурні підрозділи підприємств більш не є суб'єктами господарської діяльності та, відповідно, не підлягають державній реєстрації.

4. Може бути прийняте рішення щодо передачі реєстру іншому органу виконавчої влади або організації іншого адміністративного реєстру, з більшими повноваженнями, що створить проблеми для успішного функціонування системи статистичних спостережень. Така ситуація склалась в нашій країні з набуттям чинності у 2004 році нового Закону України про державну реєстрацію суб'єктів господарювання, відповідно до якого створений і паралельно з ЄДРПОУ функціонує інший адміністративний реєстр [4]. Цей реєстр, на відміну від ЄДРПОУ, ведеться не органами державної статистики, і, відповідно, отримання з нього швидкої актуальної інформації для формування цільових сукупностей статистичного спостереження є наразі проблематичним.

Статистичний реєстр (реєстр для статистичних цілей), як це витікає з його назви, є суто статистичним інструментом. Він дозволяє швидко формувати сукупність підприємств, максимально наближену до реальності, і є, як свідчить національний досвід, більш бажаним з точки зору забезпечення ефективності функціонування статистики підприємств.

Юридичним підґрунтям його створення і застосування є норми закону "Про внесення змін до Закону України "Про державну статистику", відповідно до яких органи державної статистики мають право:

приймати в межах своєї компетенції рішення з питань статистики, обліку і звітності;

отримувати від усіх типів респондентів первинні, бухгалтерські та статистичні дані, а також іншу інформацію, необхідну для здійснення статистичних спостережень.

Тобто державна статистика, виходячи з цілей і програми конкретного статистичного спостереження, може формувати цільову сукупність статистичних одиниць як статистичного спостереження, так і статистичного обстеження.

У межах загальної системи статистики підприємств статистичний реєстр підприємств є підсистемою, за допомогою якої відомості адміністративних джерел перетворюються на придатні для статистичних цілей дані з усіма необхідними інформаційними полями.

Тому в статистичному реєстрі як системі можна виділити фазу введення адміністративних даних, фазу їх перетворення на статистичні та фазу виходу статистичних даних (рис. 6.1).

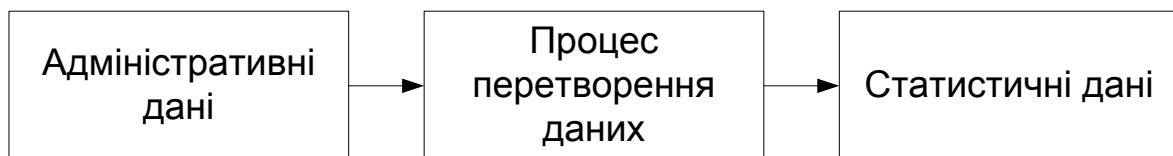

Рис. 6.1. Процес трансформації даних у статистичному реєстрі

Ідеальний статистичний реєстр має містити у собі мікрофайли за всіма статистичними одиницями, що діють на території країни і створюють додану вартість, із відповідними адміністративними та статистичними ознаками з кожної. Тобто він є інформаційною системою, що забезпечує акумуляцію, збереження, актуалізацію та пошук інформації стосовно кожної статистичної одиниці, а також автоматизоване форму-

вання сукупності одиниць для будь-якого обстеження підприємств або їх місцевих одиниць.

Інформація статистичного реєстру базується на адміністративних даних, основним джерелом яких є адміністративний реєстр. У більшості країн в статистичний реєстр, надходить адміністративна інформація тільки стосовно юридичних одиниць та їх місцевих одиниць з їх юридичними адресами та назвами. Завдання статистичного реєстру полягає в узгодженні цих одиниць з їх статистичними аналогами, що, власне, і є процедурою перетворення.

Серед численних завдань статистичного реєстру, з огляду на основні цілі статистики підприємств, можна виділити наступні [4]:

створення передумов для можливості стандартизації та уніфікації статистичних спостережень; мінімізація розбіжностей між ідеальною, очікуваною сукупностями статистичних одиниць та полем статистичних спостережень; формування актуальної генеральної сукупності для можливості побудови якісного плану вибірки; оптимізація звітного навантаження на підприємства шляхом контролю за участю одиниць у статистичних спостереженнях і, за необхідності, ротації вибіркової сукупності. Для їх виконання необхідно, на думку спеціалістів [4], щоб статистичний реєстр містив у собі такі компоненти як:

актуальну базу даних статистичних одиниць з відповідними ознаками;

модуль актуалізації бази даних із перехресними полями між адміністративною та статистичною інформацією;

систему статистичних одиниць та ідентифікаційних зв'язків між ними;

одиниці адміністративного реєстру (ЄДРПОУ) за видами економічної діяльності;

модуль демографічної інформації про підприємства;

модуль формування сукупностей для статистичних спостережень із показниками стратифікації;

єдину систему класифікацій підприємств та критеріїв їх віднесення до певних класифікаційних груп (великі, середні, малі);

ознаки участі статистичних одиниць у статистичних спостереженнях із розбивкою щодо активності (неактивності);

ознаки загальної активності статистичних одиниць;

модуль для збереження записів щодо неактивних та "мертвих" одиниць (історичний файл);

дані щодо характеру, періоду та дати внесених виправлень;
систему доступу до бази даних статистичного реєстру різних категорій користувачів;

модуль формування актуальної періодичної інформації щодо стану статистичного реєстру для її поширення на постійній основі.

Міжнародними стандартами визначено, що у статистичному реєстрі мають бути представлені декілька *блоків інформації*.

Перший – ідентифікаційний:

назва підприємства;

ідентифікаційний код;

юридична та фактична адреса;

контактна інформація.

Поряд з даними про дату утворення чи припинення економічної діяльності це поле утворює ядро реєстру, навкруги якого формуються інші поля.

Другий – основний, залежно від типу статистичної одиниці:

за одиницею типу "підприємство" належність до певного інституціонального сектору, коду виду економічної діяльності та розміру;

за одиницями виду діяльності (ОВД) – код виду економічної діяльності та розмір;

за місцевими одиницями (МО) – код виду економічної діяльності, розмір, територіальні характеристики;

за місцевими одиницями виду діяльності (МОВД) – код виду економічної діяльності, розмір, територіальні характеристики.

Коди виду економічної діяльності можуть надаватись як основному, так і другорядним видам діяльності.

Загальною вимогою Євростату є необхідність мати реєстраційні дані не тільки стосовно підприємства – юридичної особи, але й стосовно юридичної особи, яка несе юридичну відповідальність за це підприємство, а також щодо місцевих одиниць, які підпорядковуються даному підприємству.

Існує думка, що статистичний реєстр має містити в собі поряд із статистичними також аналітичні та облікові одиниці. Але цей погляд є помилковим, оскільки аналітичні одиниці не існують в економічній реальності й дані щодо них синтезуються штучно. В свою чергу, облікові одиниці також не є реальними одиницями, скоріше це контактна особа або служба на підприємстві, що безпосередньо заповнює статистичні форми. Тобто в реєстрі має бути відповідна контактна інформація.

Третій блок інформації – економіко-демографічний:
виникнення нових підприємств;
припинення діяльності підприємств; структурні зміни;
ліквідація підприємства.

Тут має міститись інформація щодо активності підприємств взагалі та типу цієї активності залежно від характеру діяльності. Наприклад, сезонність виробництва, що викликає тимчасове припинення діяльності протягом року. Можливо передбачити у цьому блоці або винести окремо ознаки щодо активності підприємств у конкретному обстеженні: 1 – активне; 2 – неактивне.

Четвертий – структура підприємств та ієрархічні зв'язки між ними. Процес глобалізації, що супроводжується виникненням складних за структурою національних та транснаціональних промислово-фінансових Туворень, вимагає ретельного відстеження та аналізу таких зв'язків.

Для виконання такої функції статистичного реєстру, як побудова плану вибірових спостережень, необхідно мати показники стратифікації. Стратифікаційні показники складають *п'ятий* блок інформації статистичного реєстру.

На погляд спеціалістів [4], різниця між вхідною та вихідною інформацією статистичного реєстру залежить від ступеня залучення національної статистичної служби до роботи над адміністративним реєстром. Як свідчить досвід України, активна робота Держкомстату з удосконалення ЄДРПОУ дозволила максимально зблизити адміністративні та статистичні одиниці, які наразі у багатьох випадках збігаються одні з одними.

Джерела актуалізації статистичного реєстру підрозділяються на зовнішні та внутрішні. Під зовнішніми джерелами розуміють адміністративні інформаційні ресурси, а під внутрішніми – дані статистичних спостережень, перш за все, – дані структурного спостереження, оскільки в силу специфіки демографічних процесів, що відбуваються на підприємствах, не можна бути впевненим в ідеальності будь-якого статистичного реєстру, необхідно завжди оцінювати величину відхилень та неточностей, які можуть мати місце.

Як показує практика функціонування статистичних реєстрів багатьох країн, існує чотири великі *категорії недоліків*, що можуть бути присутніми у реєстрі загалом та стосовно окремих груп підприємств:

- 1) недостатнє охоплення одиниць цільової сукупності;
- 2) зайве охоплення одиниць цільової сукупності;

- 3) багаторазова реєстрація одних і тих самих одиниць;
- 4) помилкова реєстрація одиниць.

З метою усунення цих недоліків і зменшення розбіжностей між ідеальною та очікуваною цільовими сукупностями можна використовувати такі *стандартні підходи*:

застосування системи наскрізних кодів (номерів), що назавжди закріплюються за підприємством і дозволяють відстежувати його при переході з однієї категорії (групи) одиниць до іншої;

інтеграція двох або декількох комплексів даних щодо підприємств та їх ретельне зіставлення; відстеження демографічних процесів стосовно кожної одиниці в часі та збереження, з наданням відповідної ознаки, записів щодо одиниць, які з тієї чи іншої причини припинили діяльність;

періодичне спеціальне вибіркове обстеження для уточнення окремих характеристик одиниць статистичного реєстру;

організація роботи з підтримання постійного зв'язку з великими підприємствами зі складною організаційною структурою, які є "групою ризику" щодо можливого недообліку структурних змін.

Питання стосовно того, наскільки доцільним є для даного статистичного реєстру кожний із цих підходів, залежить від глибини існуючих недоліків. Для можливості такого висновку важливо мати в статистичному реєстрі блок інформації, що дозволяє оцінювати рівень якості окремих розділів. При цьому на рівні окремих одиниць необхідно реєструвати дату останньої в часі.

Реєстр є "живим" організмом, що знаходиться в постійному русі. Тому дуже важливим вбачається створення системи контролю його якості. Критерії якості статистичного реєстру кореспондують з рівнем його актуалізації, який дозволяє формувати адекватні цільові сукупності статистичних спостережень. На практиці це означає точність всіх ідентифікаційних та класифікаційних ознак, відсутність подвійних записів і низьку частку "мертвих" одиниць. Множинні зіставлення з базами адміністративних даних, навіть якщо останні не є також ідеальним, дозволяють виявити та усунути помилки.

Динаміка бази даних ЄДРПОУ, зафіксованих з піврічною періодичністю, свідчить про невелике скорочення і протягом останніх двох років – відносно стабільний рівень розбіжностей між загальною кількістю об'єктів в ньому та кількістю суб'єктів господарювання, яку надає податкова адміністрація, а також кількістю активних за податковими даними одиниць.

Звісно, що розбіжності між даними ЄДРПОУ та Державною податковою адміністрацією можуть свідчити не тільки про недоліки самого ЄДРПОУ, але й про проблеми в адміністративних податкових реєстрах суб'єктів оподаткування: інший, ніж у статистиці, підхід до визначення одиниці обліку, відсутність даних стосовно структурних підрозділів підприємств та ієрархічних зв'язків між ними тощо. З іншого боку, сталість рівня цих відхилень говорить про певну межу якості, подолати яку адміністративний реєстр не в змозі. Це важливий висновок, який свідчить на користь необхідності створення суто статистичного реєстру.

Статистичним методом контролю якості реєстру є проведення спеціальних вибірових обстежень. У статистичній практиці багатьох розвинених країн, якість реєстру яких є досить високою, вибірові обстеження є досить поширеними. Ці обстеження переслідують такі цілі [4]:

- виявлення причини розбіжностей між ідеальною та очікуваною цільовими сукупностями за минулий рік;

- коригування сукупності для поточних спостережень;

- уточнення поля спостереження та генеральної сукупності для спостережень наступного року;

- економія коштів на обробку суцільної інформації по всій базі даних.

Першочергово обстежується найбільш проблемна група підприємств, наприклад таких, що надали неповні відповіді або ж зовсім не відповіли минулого року. Крім того, є доцільним обстежувати новостворені підприємства. У міжнародній практиці такі підприємства обстежуються приблизно через 6 – 9 місяців після реєстрації.

Для України, де високою є частка малих підприємств із дуже коротким періодом існування (один – два місяці), такі обстеження треба проводити кожного кварталу, можливо – вибірково. У протилежному випадку є великий ризик не знайти подібне підприємство наприкінці року, що в результаті формує тіньовий сектор економіки. Це питання є актуальним, особливо враховуючи відчутну кореляцію між коротким періодом існування таких підприємств і суттєвими обсягами їх обороту, що іноді дорівнюють результатам діяльності великих підприємств із значним виробничим потенціалом.

У межах статистики підприємств і формування такого статистичного інструменту, як система реєстрів суб'єктів підприємницької діяльності, доцільним є існування поряд із реєстром підприємств – юридичних осіб і реєстру підприємців – фізичних осіб.

Література: [7, 12, 28].

Контрольні запитання

1. Мета, завдання та порядок обліку господарських одиниць у ЄДРПО.
2. У чому полягає суть адміністративного та статистичного реєстрів підприємств?
3. Опишіть процес трансформації даних у статистичному реєстрі.
4. Які блоки інформації представлені у статистичному реєстрі?
5. Методи контролю якості реєстру.

Тема 7. Система статистичної звітності суб'єктів господарювання

7.1. Сутність статистичної звітності та її значення для забезпечення регулювання виробництва

Регламентация статистичної звітності, насамперед, здійснюється на підставі Закону України "Про державну статистику" від 17 вересня 1992 р.

Суб'єктами, на яких поширюється дія цього Закону, є:

а) органи державної статистики та працівники, які від імені цих органів на постійній або тимчасовій основі беруть участь у проведенні статистичних спостережень;

б) респонденти:

юридичні особи, їх філії, відділення, представництва та інші відособлені структурні підрозділи, що знаходяться на території України;

юридичні особи, їх філії, відділення, представництва, інші відособлені структурні підрозділи, що знаходяться за межами України і створені за участю юридичних осіб України;

фізичні особи, незалежно від їх громадянства, які перебувають на території України, або сукупності таких осіб;

фізичні особи, які є громадянами України і перебувають за її межами, або сукупності таких осіб;

в) користувачі даних статистичних спостережень.

Згідно зі статтею 13 Закону, органи статистики мають право: отримувати безкоштовно, в порядку і в терміни, визначені спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі статистики, від усіх респондентів, включаючи центральні та місцеві органи виконавчої

влади, органи місцевого самоврядування, банки, громадян – суб'єктів підприємницької діяльності та фізичних осіб, які підлягають статистичним спостереженням, і використовувати первинні та статистичні дані, дані бухгалтерського обліку, іншу необхідну для проведення статистичних спостережень інформацію, у тому числі інформацію з обмеженим доступом, а також пояснення, що додаються до них.

Статистичні спостереження проводяться органами державної статистики через збирання статистичної звітності, здійснення одноразових обліків, переписів (опитувань), вибіркового та інших обстежень.

За видами статистичні спостереження розподіляються на суцільні та несуцільні.

Суцільне статистичне спостереження – спостереження щодо всіх без винятку одиниць сукупності, яка вивчається.

Несуцільне статистичне спостереження – спостереження за окремими одиницями сукупності, що вивчається.

Статистичні спостереження розподіляються також на державні та інші статистичні спостереження.

Державні статистичні спостереження проводяться органами державної статистики відповідно до затвердженого Кабінетом Міністрів України плану державних статистичних спостережень або за окремими рішеннями Кабінету Міністрів України. Державні статистичні спостереження, які проводяться органами державної статистики з залученням тимчасових працівників, здійснюються за рішеннями Кабінету Міністрів України на визначених цими рішеннями умовах.

Інші статистичні спостереження проводяться відповідно до Положення про проведення статистичних спостережень та надання органами державної статистики послуг на платній основі, яке затверджується Кабінетом Міністрів України.

Статистичну звітність до вересня 1997 року в Україні організувало Міністерство статистики на підставі його наказів. Міністерство затверджувало Загальнодержавний табель (перелік) форм державної статистичної звітності, до якого періодично вносились необхідні зміни.

У 1997 році Міністерство статистики було ліквідовано, і функції органу державної статистики було передано Державному комітету статистики. Плани щорічних спостережень затверджуються постановами Кабінету Міністрів України. На основі планів щорічних статистичних спостережень Державний комітет статистики розробляє Загальнодержавний табель (перелік) форм державної

статистичної звітності для об'єднань, підприємств, організацій і установ України всіх форм власності.

Перелік видів статистики та кількість форм у Табелі-2005 наведено в табл. 7.1. Форми одноразових обліків, переписів та вибіркового обстеження до Табелю (переліку) не включені.

Протягом року, відповідно до плану статистичних спостережень, можуть вводитись нові форми статистичної звітності та скасовуватись чинні. Отже, таблиць та кількість звітних статистичних форм не є сталими і змінюються в залежності від потреб отримання інформації, але останні роки спостерігається загальна тенденція до зменшення кількості звітних форм. Так, порівняно з табелем на 2001 рік у 2005 році кількість звітних форм зменшилась більше ніж удвічі (на 280 форм). Таке зменшення пов'язане з адаптацією статистичної звітності до європейських стандартів, удосконаленням форм, що були затверджені раніше, та введенням нових форм, які суттєво зменшують дублювання даних. Удосконалюється з часом і структура самого табеля. Якщо у 2001 році в таблиці виділялось 32 види статистики, то у 2005 році – 18. Таке зменшення відбулось насамперед за рахунок узагальнення подібних видів статистики. Наприклад, у 2001 році виділялись у окремі види статистики статистика науки, статистика інновацій та статистика інформатики. У 2005 році ці три види статистики об'єднані в один вид – статистика науки, інновацій та інформатики.

Таблиця 7.1

Види статистики та кількість звітних форм станом на 15.06.2005 р.

Види статистики	Кількість звітних форм
1	2
1. Статистика промисловості	22
2. Статистика будівельної діяльності	4
3. Статистика інвестицій	5
4. Статистика основних засобів	1
5. Статистика сільського та рибного господарства	24
6. Статистика ринкових та нефінансових послуг	5
7. Статистика транспорту та зв'язку	20
8. Статистика науки, інновацій та інформатики	15
9. Статистика соціальних послуг	44
10. Статистика внутрішньої торгівлі та товарних ринків	23
11. Статистика зовнішньої торгівлі	5

1	2
12. Статистика цін	8
13. Статистика фінансів підприємств	5
14. Структурні обстеження підприємств	4
15. Статистика реформування власності	6
16. Статистика населення	4
17. Статистика праці	9
18. Статистика навколишнього природного середовища	13
19. Разом	217

Значна частина форм статистичної звітності є централізованими, і забезпечення бланками цих форм здійснюється статистичними органами.

Органи статистики мають право вивчати стан первинного бухгалтерського обліку й статистичної звітності, перевіряти достовірність цих даних на об'єктах, що входять до сфери застосування Закону. Органи статистики також мають право вносити пропозиції про притягнення службових осіб та осіб, що займаються підприємницькою діяльністю, винних у порушенні цього Закону, до відповідальності, передбаченої діючим законодавством.

За порушення правил обліку і статистики на службових осіб та осіб, що займаються підприємницькою діяльністю, можуть накладатись штрафи згідно з Кодексом України про адміністративні правопорушення. Так, згідно зі статтею 186.3 ("Порушення порядку подання або використання даних державних статистичних спостережень") Кодексу неподання органам державної статистики даних для проведення державних статистичних спостережень або подання їх недостовірними, не в повному обсязі, не за формою, передбаченою звітно-статистичною документацією, чи із запізненням; незабезпечення належного стану первинного обліку; порушення порядку ведення Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України тягне за собою накладення штрафу на громадян – від трьох до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, на посадових осіб та громадян – суб'єктів підприємницької діяльності – від десяти до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Ці самі дії, вчинені повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, тягнуть за собою накладення штрафу на громадян – від п'яти до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, на посадових осіб та громадян – суб'єктів підприємницької діяльності – від п'ятнадцяти до двадцяти п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Згідно з Кодексом про адміністративні правопорушення внесення неправдивих даних до статистичної звітності відноситься до порушення законодавства з фінансових питань (стаття 164-2) і тягне за собою накладення штрафу від восьми до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Ті самі дії, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню, тягнуть за собою накладення штрафу від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Потреба у звітності в ринкових умовах об'єктивно витікає з вимог застосування вивічених економічних важелів регулювання пропорцій розширеного відтворення, а тому вихідним методологічним аспектом, який визначає необхідність і роль звітної інформації для здійснення управління виробництвом, має бути її адекватність тим процесам, що відбуваються при розширеному відтворенні, з однієї сторони, та запитам працівників сфери управління щодо необхідного обсягу інформації і можливостям її засвоєння – з іншої, тобто об'єктивно зумовлена рядом прагматичних потреб.

По-перше, ефективне здійснення розширеного відтворення вимагає вичерпної і достовірної інформації про досягнутий рівень розвитку виробництва, наявність і стан матеріально-технічної бази, забезпеченість трудовими ресурсами, коштами тощо.

По-друге, ефективність виробництва в значній мірі залежить від правильної оцінки ретроспективної інформації, що є основою для прийняття прогностичних рішень, часто альтернативних. При цьому з розвитком виробництва посилюється роль і значимість звітності. Зокрема, вивчення досвіду країн із розвинутою ринковою економікою свідчить, що необхідність звітності тут зумовлюється потребами надання користувачам, до яких належать фактичні та потенційні інвестори, кредитори, постачальники та клієнти, службовці компаній, уряди країн базування і країн, що приймають, широка публіка, а також ті, що виступають від імені користувачів, корисної інформації.

Стрімкий розвиток науково-технічних і соціально-економічних взаємозв'язків супроводжується зростанням у геометричній прогресії інформацийного забезпечення згідно з новими вимогами управлінської діяльності, які визначаються ускладненням господарських процесів у здійсненні розширеного відтворення. Досвід економічно розвинутих країн засвідчує, що саме завдяки належному інформаційному забезпеченню запитів управління на відповідних рівнях його ієрархії досягається значний приріст економічної ефективності управлінських рішень. Звичайно, що при цьому першочергове

значення приділяється не тільки обсягу інформації, а й її якості, вимоги до якої ще більше посилюються. Тому роль інформаційного забезпечення управлінської діяльності з розвитком суспільного виробництва зростає, а інформатика стає важливою галуззю економіки.

При цьому акцент повинен бути спрямований на забезпечення потоку реальної, змістовної і об'єктивної інформації, необхідної для прийняття обґрунтованих рішень щодо розвитку виробничої сфери як в поточному, так і в перспективному періодах. Якщо коротко сформулювати завдання вдосконалення звітності, то воно означає створення такої інформаційної моделі, яка б органічно поєднувала в собі облікове забезпечення формування; звітних показників, їх подання користувачам, аналітичну обробку звітності як основи для розробки обґрунтованих управлінських рішень.

Забезпечення потреб управління і запитів інших користувачів відбувається саме через звітність підприємств. Зв'язок статистичного обліку та управлінської діяльності не прямолінійний, а діалектичний через трансформацію облікових даних у звітні показники і їх аналітичне осмислення працівниками апарату управління як на мікро-, так і на макрорівні.

Необхідність звітності про виробничі процеси та фінансові операції для потреб управління постійно підвищується з ускладненням і розширенням соціально-економічних і науково-технічних зв'язків суб'єктів господарювання, їх господарських процесів і методів управління ними. Саме тому в економічно розвинутих країнах першочергова увага приділяється вдосконаленню системи обліку та звітності з метою забезпечення такого їх стану, який забезпечує не тільки точне відображення результатів господарської діяльності підприємств, й дає можливість використання таких даних для розробки довготермінових прогнозів розвитку як окремих підприємств, так і галузей в цілому. При цьому важлива увага приділяється розробці стандартів організації обліку і звітності, якими регламентуються фінансовий облік і зовнішня звітність. Що ж до організації управлінського обліку та внутрішньої звітності, то тут виходять з існуючого досвіду, практичної необхідності, традицій тощо.

Звітні показники є важливим джерелом інформації про хід виконання планів соціально-економічного розвитку підприємств, бізнес-планів інших формувань, які створюються в галузях у результаті реформування власності. На основі цих показників виявляються резерви підвищення ефективності виробництва, обґрунтовуються заходи, що дозволяють у майбутньому уникнути недоліків, які мали місце в минулих звітних періодах. Важливе

значення має звітність підприємств для наукових досліджень у галузі економіки. Будь-які узагальнення результатів господарської діяльності підприємств з метою виявлення характерних тенденцій їх розвитку проводяться на основі обробки матеріалів звітності. Для цього застосовуються спеціальні методи наукових досліджень, які дозволяють виявити такі тенденції. Це, зокрема, групування даних звітності за вибраними ознаками, побудова динамічних рядів, зведення, обчислення середніх і відносних величин, абсолютних і відносних відхилень, індексів, застосування кореляційно-регресійного методу, інших статистичних методів.

Навіть у тих випадках, коли показників традиційних форм звітності для таких досліджень недостатньо, в результаті монографічного обстеження, яке проводять суцільним або вибіркоvim способом типових або всіх підприємств певного регіону, добирають необхідні дані для забезпечення повноти інформації як основи для розробки обґрунтованих пропозицій щодо підвищення ефективності розвитку галузі.

Важливе значення звітність підприємств має для визначення ефективності всього народного господарства, оскільки кожна галузь є його складовою ланкою. На основі показників про виробництво продукції, її собівартість, виручку та прибуток від реалізації, його розподіл тощо обчислюють такі важливі народногосподарські показники, як сукупний суспільний продукт, національний дохід, пропорції формування фондів нагромадження і споживання тощо.

Необхідно відзначити, що з розвитком ринкових відносин значення звітності не зменшується, а, навпаки, зростає. Наприклад, успішний розвиток підприємств можливий за умови значних інвестицій. При існуванні директивної економіки таке інвестування, як правило, здійснювалось лише за рахунок власних коштів підприємств і частково – з бюджету. До того ж звітна інформація про потенціал підприємств при виділенні бюджетного фінансування відігравала побічну роль, а головним фактором було вміння відповідних керівників досягти таких асигнувань з бюджету. У ринкових же умовах виникають такі джерела інвестицій, як акції, вклади інших інвесторів, у тому числі й зарубіжних, які можуть бути залучені лише за умови, що такі інвестори будуть зацікавлені у вкладенні коштів у розвиток даного конкретного підприємства. Джерелом інформації про доцільність інвестування коштів у певне підприємство може бути лише звітність. На основі даних звітності інвестори також можуть вивчати ефективність виробництва на підприємстві, акціонерами якого вони є, виявляти вигідність вкладених

у нього капіталів, розмір дивідендів. Банки ж, які надають підприємству кредити, на основі звітності вивчають забезпеченість позик, гарантованість їх повернення в обумовлені договорами кредитування терміни.

Звітність є важливим засобом інформації для визначення перспективності розвитку підприємства, його привабливості для акціонування. Саме на основі звітної інформації можна визначити майновий стан підприємства, джерела отриманого прибутку і напрями його розподілу, джерела формування основних і оборотних засобів, визначити зміни в структурі фінансових джерел і фактори, які їх зумовили. На основі показників звітності розраховуються показники ліквідності підприємства, його платоспроможності, рентабельності, фінансової стійкості і т. ін. Звичайно, що для цього потрібна спеціальна підготовка.

Необхідність звітності в ринкових умовах зумовлюється і таким фактором, як потреба в точній і своєчасній інформації про фінансові результати господарської діяльності всіх без винятку підприємств для правильного обчислення платежів у бюджет. Обчислення податку на прибуток, наприклад, можливе за умови, що "Декларація про прибуток підприємства" складена відповідно до методики визначення оподаткованого прибутку та відображає фактичні дані про його суму за відповідні квартали чи в цілому за звітний рік. Лише в цьому випадку буде визначена реальна сума податку на прибуток.

Звітність підприємств повинна бути взаємозв'язана між собою. Звітні форми, в яких відображено окремі сторони діяльності цих підприємств, повинні бути достовірними та якісними за умови, що вся система звітності є якісною і об'єктивною. Зокрема, звітність про фінансові результати може бути достовірною лише за умови, що такою ж є звітність про витрати виробництва та реалізацію продукції, позареалізаційні доходи підприємства.

Необхідність звітності у виробництві та її роль у забезпеченні ефективного управління зумовлюються тим, наскільки вона об'єктивно відповідає потребам управлінської діяльності. При організації звітності повинен забезпечуватись такий методологічний принцип: максимум інформації при мінімумі звітних форм і показників. Враховуючи складність досягнення такого стану звітності, який відповідав би згаданому вище принципу, з метою розробки методологічних основ звітності в складі Міністерства фінансів і Державного комітету статистики України повинні бути створені єдині методологічні центри, які б на науковій основі забезпечували дослідження існуючої практики організації звітності в

народному господарстві, узагальнення теоретичних розробок у цьому напрямі. У галузевих міністерствах, зокрема в підвідомчих їм науково-дослідних установах повинні бути сформовані спеціальні структурні підрозділи, які б забезпечували розробку методичних аспектів організації звітності у відповідній галузі. Наприклад, у системі Міністерства агропромислової політики України такий підрозділ (сектор) можна сформувавши в науково-дослідному інституті аграрної економіки. Відсутність же ґрунтового методологічного обґрунтування системи організації звітності зумовлює сумбурність її розвитку, що ілюструється стохастичним (випадковим) введенням чи виключенням з неї окремих форм і показників.

7.2. Основні форми статистичної звітності підприємств

Звітність підприємств – це система показників, що охоплює і характеризує результати їхньої виробничо-фінансової діяльності за певний період. У ній знаходять відображення дані оперативного, статистичного й бухгалтерського обліків. Підприємства складають і подають фінансову, статистичну та податкову звітність й про відрахування до фондів на соціальні заходи, що зумовлює пристосування до їх вимог облікової політики підприємства.

Однак, хоч така залежність між звітністю й обліком знаходиться на поверхні, більшість учених притримуються традиційної постановки питання, за якою звітність вважається лише елементом методу бухгалтерського обліку. Це є наслідком перевалювання досліджень суто облікового напрямку і практично відсутністю таких, які б розглядали методологію звітності у поєднанні з її обліковим забезпеченням.

Розглядаючи питання співвідносності звітності та бухгалтерського обліку суто в інформаційній площині обґрунтовано, можна вважати, що перша є підметом, а другий – присудком. Не надто віддаляється така постановка залежності і з позиції контрольної функції бухгалтерського обліку, бо все ж таки для того, щоб указана функція була здійсненою, розрізнені господарські операції мають бути систематизовані, що при позірному (уявному) вигляді як обіги і сальдо за рахунками у своїй глибинній сутності є звітною інформацією вже на рівні зведених, а тим більше аналітичних чи синтетичних реєстрів.

До донедавна превалюючим був термін "бухгалтерська звітність". Його за останні роки у вітчизняній літературі майже витіснив термін "фінансова звітність". Проте нерідко вони вживались як синоніми. Зараз

обидва згадані терміни визначаються як самостійні. Зокрема, терміном "бухгалтерська звітність" визначено таку, що складається на підставі даних бухгалтерського обліку для задоволення потреб певних користувачів. Таким чином, за цим визначенням статистична, фінансова й податкова, а також внутрішня звітність є складовими частинами бухгалтерської звітності [25].

Статистична звітність відображає в деталізованому вигляді окремі боки виробничих процесів. Статистична звітність, яка опрацьовується в державних статистичних органах, називається централізованою. Державна статистична звітність, яка не опрацьовується в органах державної статистики, називається децентралізованою. Статистична звітність, яку подають підприємства органам управління, що розробили й опрацьовують окремі форми такої звітності, називаються відомчою.

Фінансова звітність відображає виробничі процеси і господарські засоби в узагальненому вигляді. Обидва ці види звітності існують давно, хоч термін "фінансова звітність" в Україні є новим, бо у 70-ті рр. він практично не застосовувався. У зарубіжній же практиці взагалі термін "звітність" розглядається як фінансові відомості. Так, у пояснювальних примітках до доповіді Міжурядової робочої групи з міжнародних стандартів обліку та звітності зазначається, що альтернативним терміном до фінансових відомостей, який використовується в інших країнах, є назва "річний звіт". Альтернативною назвою відомості результатів діяльності є "Звіт про прибутки і збитки", а відомості змін у фінансовому відношенні – "Відомість руху і використання засобів". Відрадно є те, що законодавчо цей термін нарешті закріплено і в Україні [25].

Фінансова звітність – бухгалтерська звітність, що містить інформацію про фінансовий стан, результати діяльності та рух грошових коштів підприємства за звітний період. Статистична й фінансова звітності взаємопов'язані і доповнюють одна одну, вони належать до зовнішньої звітності, оскільки подаються зовнішнім користувачам.

Податкова звітність виникла порівняно недавно. Вона містить ін інформацію про об'єкт оподаткування. Хоч вона входить у бухгалтерську звітність підприємства, однак має специфічні ознаки, що дозволяє виокремити її в окремий вид, нарівні із статистичною та фінансовою. Разом з тим за загальною ознакою вона теж належить до зовнішньої звітності.

Подібно до податкової зовнішня звітність про відрахування на соціальні заходи та використання коштів відповідних фондів має своєю метою подання

інформації виконавчими органами відповідних фондів соціального забезпечення і соціального страхування про базу визначення встановлених платежів на такі потреби.

Значимість такої звітності в останні роки зросла, вона стала самостійним видом, а її форми, які затверджують дирекції Пенсійного фонду, Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонду соціального страхування на випадок безробіття, Фонду соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, урізноманітнилися і є окремими за кожним видом відрахувань на соціальні заходи.

Залежно від того, за який термін подається бухгалтерська звітність, її поділяють на періодичну й річну.

Періодична звітність подається, як правило, щоквартально. Саме такою є квартальна фінансова звітність, яка подається станом на 1 квітня, 1 липня, 1 жовтня поточного року. Річна звітність подається за підсумками минулого календарного року. До такої звітності належать, наприклад, фінансова звітність підприємства, деякі форми статистичної звітності.

За характером подання звітність поділяється на телеграфну і поштову. Звітність, яка може швидко застаріти, подається телеграфом, решта – поштою.

Перелік основних форм статистичної звітності, яка подається підприємствами всіх форм власності та організаційно-правових форм, а також строки подання та нормативні документи, що регламентують подання, наведено в табл. 7.2, де прийнято такі скорочення: МФ – Міністерство фінансів; ДС – Держкомстатистики.

Таблиця 7.2

Перелік основних форм статистичної звітності

№ форми	Найменування форми	Кінцевий строк подання	Хто подає	Нормативний документ
1	2	3	4	5
3	Звіт про рух грошових коштів	18.02	Всі підприємства (крім малих)	П(С)БО 4. Наказ МФ від 31.03.99 р. №87
4	Звіт про власний капітал	18.02	Всі підприємства (крім малих)	П(С)БО 5. Наказ МФ від 31.03.9 р. №87
5	Примітки до річної фінансової звітності	18.02	Всі підприємства (крім малих)	Наказ МФ від 29.11.00 р. №302

Продовження табл. 7.2

1	2	3	4	5
1П- НПП поштова	Звіт про виробництво промислової продукції (річна)	Не пізніше 08.02	Суб'єкти господарювання, які займаються видами діяльності, що класифікуються за секціями "С", "D", "Е" КВЕД (незалежно від основного виду діяльності та форми власності) за переліком, що встановлюється територіальним органом державної статистики	Наказ ДС від 02.08. 2004 р. №464
1-підприємство поштова	Звіт про основні показники діяльності підприємства	20.02	Суб'єкти підприємницької діяльності – підприємства незалежно від виду економічної діяльності та форми власності	Наказ ДС від 04.10. 2004 р. №539
2-ТР поштова	Звіт про роботу автотранспорту	30.01	Юридичні особи та їх відокремлені підрозділи усіх форм власності, які експлуатують автомобільний транспорт (власний або орендований)	Наказ ДС від 18.06. 2004 р. №389
1-ПВ (умови праці)	Звіт про стан умов праці, пільги та компенсації за роботу зі шкідливими умовами праці	31.01	Підприємства (організації) сільського господарства, промисловості, будівництва, транспорту та зв'язку, визначені за переліком органів державної статистики	Наказ ДС від 04.10. 2004 р. №535
2-ПВ	Звіт з праці	15.01.	Підприємства, установи, організації, незалежно від форми власності та господарювання	Наказ ДС від 14.10.97 р. №24
6-ПВ поштова	Звіт про кількість працівників, їх якісний склад та професійне навчання	31.01	Підприємства, установи, організації, їх структурні підрозділи, визначенні за переліком органів державної статистики	Наказ ДС від 26.05. 2004 р. №535

Продовження табл. 7.2

1	2	3	4	5
2-інф.	Звіт про наявність обчислювальної техніки	15.02	Юридичні особи та їх відокремлені структурні підрозділи усіх форм власності та видів економічної діяльності, які мають на балансі обчислювальну техніку	Наказ ДС від 26.05. 2004 р. №341
2-ТР поштова	Звіт про роботу автотранспорту	30.01.	Юридичні особи, які експлуатують власний або орендований автотранспорт	Наказ ДС від 18.06. 2004 р. №89
4-нт	Надходження та використання об'єктів промислової власності	10.02	Організації всіх форм власності, що знаходяться на самостійному балансі	Наказ ДС від 28.07.95 р. №194
7-тнв	Звіт про травматизм на виробництві та його матеріальні наслідки	26.01	Всі підприємства та установи	Наказ ДС від 15.07.94 р. №165
11-оз	Звіт про наявність та рух основних фондів	9.02	Всі підприємства	Наказ ДС від 27.08. 2001 р. №365
1	Баланс	Кв. 25, річна-18.02	Всі підприємства	П(С)БО 2. Наказ МФ від 31.03.99 р. №87
2	Звіт про фінансові результати	Кв. 25, річна-18.02	Всі підприємства	П(С)БО 3. Наказ МФ від 31.03.99 р. №87
1П-НПП (коротка, квартальна)	Звіт про виробництво промислової продукції	10.04, 10.07, 10.10	Суб'єкти господарювання, які займаються видами діяльності, що класифікуються за секціями "С", "D", "Е" КВЕД (незалежно від основного виду діяльності та форми власності) за переліком, що встановлюється територіальним органом	Наказ ДС від 02.08.2004 р. №464
1-ПВ термінова – квартальна	Звіт з праці	07.	Підприємства, установи, організації незалежно від форми власності та господарювання	Наказ ДС від 11 серпня 2004 р. №472
2-Б	Звіт по випуск, реалізацію та обіг цінних паперів	Кв. 21, річна 8.02.	Підприємства і організації, крім бюджетних установ	Наказ ДС від 29.07.97р. №190

Продовження табл. 7.2

1	2	3	4	5
11-МТП	Звіт про результати використання палива, електроенергії та теплоенергії	06-кв., 10.01- річна	Підприємства, установи, організації, що мають запаси палива, та здійснюють з ним операції	Наказ ДС від 10.08.98 р. №280, наказ ДС від 30.09.99 р. №313 (місячна)
4-МТП	Звіт про залишки, використання палива та пально-мастильних матеріалів	Міс. 1, квартальна та річна -10 числа	Підприємства, установи, організації, що мають запаси палива, та здійснюють з ним операції	Наказ ДС від 10.08.98 р. №280, наказ ДС від 30.09.99 р. №313 (місячна)
1-підприємництво (малі)	Звіт про основні показники діяльності малих промислових і будівельних підприємств	25.09.	Малі підприємства добувної та обробної промисловості, електроенергетики будівництва на вибірковій основі	Наказ ДС від 20.07. 2000 р. №239
3-МТП	Звіт про залишки та витрати матеріалів	06.	Підприємства, установи, організації	Наказ ДС від 10.08.98 р. №280
1-підприємництво (малі)	Звіт про основні показники діяльності підприємства		Підприємства всіх видів економічної діяльності без малих підприємств	Наказ ДС від 20.07. 2000 р. №239
13-зв'язок поштова	Звіт про наявність телефонних апаратів міського, сільського, міжміського та міжнародного зв'язку, радіотрансляційних точок	8 числа місяця, що настає за звітним кварталом	Підприємства зв'язку та суб'єкти підприємницької діяльності, які мають на балансі технічні засоби телефонного зв'язку та радіомовлення	Наказ ДС від 14.01.99 р. №14
1-Б	Звіт про фінансові результати і дебіторську та кредиторську заборгованість	20 число місяця, наступного за звітним	Всі підприємства (крім бюджетних установ)	Наказ ДС від 31.07. 2000 р. №258
1-ПВ (заборгованість)	Звіт про стан заборгованості із виплати заробітної плати	11.	Підприємства, установи, організації за наявності заборгованості	Наказ ДС від 02.12.98 р. №407
1-ПВ (термінова)	Звіт з праці	07.	Підприємства, установи, організації	Наказ ДС від 11 серпня 2004 р. №472
3-ПН	Звіт про наявність вільних місць, вакантних посад та потребу в працівниках	28	Підприємства, установи, організації	Наказ ДС від 06.07.98 р. №244

1	2	3	4	5
4-ПН	Звіт про вивільнення працівників	28	Подається службі зайнятості не пізніше ніж за 2 місяця до передбачуваного звільнення працівників через зміни в організації виробництва та праці	Наказ ДС від 06.07.98 р. №244
1-послуги (коротка)	Звіт про обсяг платних послуг, наданих населенню (термінова, місячна)	02 числа місяця	Підприємства, які надають послуги населенню	Наказ ДС від 21.07.99 р. №264
4-МТП (запаси)	Звіт про запаси палива	Міс.-1 числа, квартална та річна - 10 числа	Підприємства, установи, організації, що мають запаси палива, та здійснюють з ним операції	Наказ ДС від 30.09.99 р. №313

7.3. Особливості звітності як форми статистичного спостереження

Одними з найхарактерніших особливостей звітності є її оперативність, охоплення всіх виробничих процесів у динаміці на момент здійснення. Це зумовлює, з одного боку, потребу використання різноманітних форм звітності, частоті періодичності їх складання і подання, а з іншого – своєрідну сезонність значної кількості форм. Останнє зумовлене специфікою сільського господарства.

Статистична звітність подається про ті ж самі виробничі процеси, що й фінансова, хоч і з різним ступенем їх деталізації. Як статистична, так і фінансова звітності складаються на основі даних бухгалтерського обліку; в них застосовується єдиний методичний підхід до визначення показників; для відображення інформації застосовують зіставні категорії.

За однакові звітні періоди у статистичній і фінансовій звітностях повинні бути такі ж дані про обсяги виробництва й реалізації продукції, наявність та витрати засобів і предметів тощо. Це зумовлюється тим, що показники статистичної звітності відображаються наростаючими підсумками з початку періоду виконання робіт, якщо вони починаються у звітному році, або з початку року, коли такі роботи мають перехідний характер. Як і у фінансовій звітності, кінцеві підсумки в статистичній звітності показують на дату завершення робіт або є кінцем року. При поданні фінансової звітності

обов'язково звіряють її показники з даними статистичної звітності. Будь-які розбіжності цих показників виправляють відповідно до встановлених порядком виправлення помилок у звітності.

Необхідно, щоб форми статистичної звітності складались на основі достовірних даних первинного, зведеного, аналітичного обліків. Для цього в господарствах повинен бути чітко налагоджений документообіг відповідно до "Положення про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку", затвердженого Наказом Міністерства фінансів України від 24.05.96 р. № 88.

Службові особи повинні бути ознайомлені з переліком первинних документів, зведених реєстрів і реєстрів аналітичного обліку, які потрібні для складання звітності, терміном їх опрацювання. До кожної звітної форми повинні бути розроблені короткі інструкції з переліком необхідних документів, термінами подання, а також правилами їх складання. Головний бухгалтер повинен систематично контролювати дотримання графіка документообігу і правил складання первинних документів та облікових реєстрів.

Джерела інформації для складання статистичної звітності визначаються особливостями їх форм, періодичністю подання звітності. Форми статистичної звітності, термін подання яких один раз на місяць чи навіть довший, складаються на основі даних аналітичного обліку. Форми звітності, термін подання яких менший від одного місяця (два тижні, декада, тиждень), складають на основі даних первинних документів.

Для забезпечення достовірності статистичної звітності важливе значення має контроль за обсягом виконаних робіт, ходом виробничих процесів. Тому періодично проводять перевірки правильності складання первинних документів чи повідомлень керівників структурних підрозділів господарства безпосередньо на місцях. Особливо важливо забезпечити такий контроль при складанні заключних форм статистичної звітності

Залежно від специфіки виробничих процесів встановлено термін складання і подання форм статистичної звітності. Ті форми статистичної звітності, де подається інформація про виробничі процеси, характерною ознакою яких є високий динамізм, подаються частіше. Форми ж статистичної звітності, які відображають інформацію про довготривалі процеси, мають відносно не такі часті терміни складання і подання. Для більшості форм статистичної звітності встановлено місячний термін подання звітності органам статистики, для окремих форм такий термін – один раз на квартал чи навіть на рік і більше. А форми, в яких є інформація про найважливіші виробничі процеси, що потребують

оперативного керівництва їх ходом, подаються значно частіше – один або два рази на тиждень.

Терміни подання форм статистичної звітності встановлює Державний комітет статистики України. Він видає також указівки та інструкції щодо їх складання, забезпечує через місцеві органи статистики господарства бланками таких форм, здійснює методичне керівництво організацією в них статистичної звітності, організовує зведення, опрацювання і аналіз інформації, забезпечує нею органи управління.

Підсумкові дані статистичної звітності повинні бути пов'язані з даними фінансової звітності. Розходження між ними не допускаються, а всі помилки виправляються.

Статистична звітність є важливим джерелом оперативної інформації для управління виробництвом. На основі такої інформації з'являється можливість приймати своєчасні управлінські рішення щодо регулювання діяльності підприємств.

Література: [13, 25].

Контрольні запитання

1. Чим регламентується статистична звітність і на яких суб'єктів вона поширюється?
2. Види статистичних спостережень та їх охоплення звітністю.
3. Охарактеризувати види статистики, за якими подається звітність.
4. У чому полягає необхідність звітності?
5. Статистична звітність як підсистема бухгалтерської звітності.
6. Назвіть основні форми статистичної звітності.
7. У чому полягають особливості звітності як форми статистичного спостереження?

Тема 8. Організація і проведення переписів

8.1. Характерні особливості та використання даних перепису

Перепис населення – це весь процес збирання, оброблення, оцінки, аналізу та опублікування або поширення іншими способами демографічних, економічних і соціальних даних на встановлену дату стосовно осіб, які перебувають у тій чи іншій країні або в чітко визначеній її частині.

Населення є основним чинником виробництва та розподілення матеріальних благ. Для успішного планування і здійснення економічного та соціального розвитку, адміністративної діяльності чи наукових досліджень потрібна точна та докладна інформація щодо кількості, розподілу та складу населення. Переписи населення – це основне джерело отримання відправних базисних статистичних даних не тільки про осіле населення, а й про осіб без певного місця проживання та групи кочового населення. Дані переписів населення можуть бути відображені й проаналізовані в статистичних показниках стосовно окремих осіб, подружніх пар, сімей та домогосподарств, а також стосовно широкого діапазону територіальних одиниць – від усієї держави до найменших окремих населених пунктів.

Перепис житлового фонду – це весь процес збирання, оброблення, оцінки, аналізу та опублікування чи поширення іншими способами статистичних даних на встановлену дату стосовно всіх житлових приміщень та їх мешканців у певній країні або в чітко визначеній її частині.

У ході перепису необхідно отримати дані стосовно забезпеченості житлом, а також відомості про конструктивні характеристики житла і наявність зручностей, що мають важливе значення для охорони приватного життя і здоров'я та підтримки нормальних побутових умов сім'ї. Для отримання картини про стан житлових умов необхідно зібрати достатню кількість демографічних, соціальних та економічних даних щодо мешканців. Ці відомості також стануть базовими даними для аналізу причин нестачі житла і вивчення можливостей вирішення житлових проблем. Тому дані, отримані під час перепису населення, включаючи дані про безпритульних, використовуються також при представленні й аналізі результатів перепису житлового фонду.

Характерними особливостями перепису населення і житлового фонду є: індивідуальна реєстрація, повнота охоплення в межах означеної території, одночасність і встановлена періодичність [18].

Індивідуальна реєстрація. Термін "перепис" означає, що кожна особа та кожне житлове приміщення враховуються окремо і що їх характеристики реєструються окремо. Тільки за допомогою такої процедури з'являється можливість комбінувати дані за різними ознаками. Індивідуальна реєстрація не виключає використання вибіркового методу для отримання даних за конкретними характеристиками, за умови, що вибірка відповідає розміру районів, для яких дані повинні бути зведені в таблиці, та ступеня деталізації у складанні комбінаційних таблиць.

Повнота охоплення в межах означеної території. Перепис населення охоплює чітко означену територію (наприклад, усю країну або чітко визначену її частину). Відповідно до необхідної категорії населення, що підлягає обліку, переписом повинна бути охоплена кожна особа, яка присутня і або проживає на момент перепису в межах даної території. Перепис житлового фонду охоплює всі житлові приміщення, незалежно від їх виду.

Одночасність. Кожна особа та кожне житлове приміщення повинні бути зареєстровані якомога ближче до одного і того ж чітко визначеного часу, і зібрані дані повинні відноситись до чітко визначеною часу і дати. Проте обліковий період не обов'язково повинен бути одним і тим же для всіх зібраних даних. У більшості випадків це буде день проведення перепису; у деяких випадках це може бути будь-який період, який передував перепису.

Визначена періодичність перепису. Для отримання порівняльних даних у чітко визначеній послідовності потрібно проводити регулярні переписи. Послідовність періодичних переписів дає можливість оцінювати стан у минулому, точно відобразити існуюче становище і зробити передбачувану оцінку майбутнього. Рекомендовано проводити національні переписи кожні 10 років. Деякі країни вважають за необхідне проведення переписів частіше у зв'язку з швидкоплинним характером змін серед свого населення і/або його житлових умов.

Дані перепису будь-якої країни набувають більш високої національної, регіональної й міжнародної цінності, якщо є можливість порівняти їх з результатами переписів інших країн, проведених приблизно у ті ж терміни. Виходячи з цього, бажано проводити переписи в роки, які закінчуються на "0", або в найближчі до них роки. Однак очевидно, що з юридичних, адміністративних, фінансових та інших причин видається недоцільним дотримання країною будь-якої стандартної міжнародної схеми щодо строків проведення своїх переписів.

Тому при встановленні терміну перепису таким національним факторам потрібно приділяти більше значення, ніж факторові одночасності в міжнародному аспекті.

Розроблення планів проведення перепису повинно включати завчасне визначення комплексних стратегічних цілей і завдань, якими необхідно користуватися при здійсненні цих планів і встановленні стандартів, які могли б служити орієнтиром для оцінки результатів перепису

та визначення успіху його проведення. Найкращою відправною крапкою для розроблення таких завдань була б узагальнена інформація, отримана з досвіду проведення попередніх переписів, з аналізу попиту споживачів стосовно відомостей, отриманих за результатами перепису, і оцінки змін у суспільстві і техніці, що використовувалась для перепису. Практично отримати таку інформацію досить складно і сама інформація дає суперечливі орієнтири. Однак такі цілі можна закладати при плануванні основних елементів процесу.

У залежності від специфіки стратегічних завдань, які будуть ставити перед собою країни при проведенні перепису і які будуть відрізнятися залежно від умов у конкретній країні, їх можна сформулювати таким чином: зміст перепису; вплив на населення і на працівників), що займаються збиранням інформації; отримання результатів перепису; ефективність з точки зору витрат.[18].

Зміст перепису: мета полягає у забезпеченні відповідного змісту запитань для задоволення вимог, що висувуються користувачами, з урахуванням ефективності витрат. Допоміжні цілі в рамках цього елемента стосуються: а) відповідної консультації з існуючими і потенційними користувачами на всіх стадіях; б) встановлення стандартів достовірності, які б ураховували думку користувачів стосовно пріоритетів; в) адекватної перевірки нових запитань для забезпечення успішного збирання інформації і отримання достовірних результатів.

Вплив на населення і на працівників, які займаються збиранням інформації: мета полягає в забезпеченні того, щоб усі аспекти заходів щодо збирання інформації та поширення результатів перепису були прийнятними для населення і повністю відповідали правовим і етичним нормам, які торкаються захисту конфіденційного характеру індивідуальних відповідей. Населення повинно бути повною мірою поінформоване про цілі, зміст і методи перепису, а також про свої права та обов'язки стосовно перепису. Відповідно і всі зайняті у переписі працівники повинні повністю усвідомлювати свої обов'язки. Допоміжні цілі охоплюють такі питання, як: а) збереження недоторканості та конфіденційності заповнених листів та інших записів, які містять персоніфіковану інформацію; б) забезпечення максимальної підтримки з боку населення усіх аспектів проведення перепису; в) підготовка та індивідуальні запити спеціалізованих матеріалів за результатами перепису з урахуванням принципу нерозголошення конфіденційної інфор-

мації індивідуального характеру, дотримання прийнятих стандартів достовірності інформації при її поширенні та вживання заходів для забезпечення повного доступу користувачів до узагальнених результатів перепису.

Подання результатів перепису: мета полягає у забезпеченні подання результатів перепису та пов'язаних з ними послуг, а також у виконанні юридичних обов'язків і задоволенні потреб користувачів з дотриманням попередньо узгодженого рівня якості та термінів. Допоміжні цілі включають: а) підготовку з мінімальними похибками результатів перепису для використання отриманих даних; б) підготовку стандартних матеріалів за основними результатами перепису і подання послуг індивідуальним користувачам відповідно до їх запитів; в) поліпшення доступу до даних перепису; г) використання географічних карт, необхідних для збирання та відповідного узгодження даних у процесі підготовки результатів перепису; д) удосконалення методів реєстрації, особливо у важко доступних районах, з метою скорочення масштабів недообліку та кількості помилок у відповідях; е) поліпшення методів оцінки та способів передачі отриманих результатів користувачам; є) розроблення критеріїв якості показників та досягнення цілей перепису.

Ефективність з точки зору витрат: мета полягає у плануванні та проведенні перепису з найменшими витратами за умови дотримання вимог до змісту та якості. Допоміжні цілі стосуються: а) збирання інформації найбільш ефективним способом з точки зору витрат; б) використання ефективних, швидких, надійних та не надто складних систем оброблення даних; в) передача для здійснення на контрактній основі відповідних частин цього заходу іншим організаціям у випадку, коли це доцільно з точки зору витрат і узгодження з іншими стратегічними завданнями, особливо з необхідністю збереження довіри населення до забезпечення конфіденційності особистих відповідей; г) вивчення можливих джерел альтернативного фінансування і, вразі необхідності, підготовки пропозицій на відшкодування витрат і отримання прибутку; д) ефективне використання ресурсів для розвитку та розроблення таких прототипів систем, які б могли враховувати зміни й виправдати витрати на їх створення.

Такі цілі можна використовувати як базові орієнтири для оцінки вимог користувачів, а також закладати в системи оцінок, які при відповідному зважуванні даних можуть використовуватись для зіставлення та аналізу результатів.

8.2. Використання переписів у комплексній програмі збирання, оброблення даних та адміністративному управлінні

Переписи населення і житлового фонду – головний засіб збирання основних статистичних даних про народонаселення і житловий фонд у межах комплексної програми збирання та оброблення даних, які мають за мету створення всеохоплюючого джерела статистичної інформації для планування економічного й соціального розвитку, адміністративних цілей, оцінки умов життя в населених пунктах, для дослідних робіт, а також для використання в комерційних та інших цілях.

Цінність перепису населення або житлового фонду підвищується, якщо результати використовуються поруч з результатами інших досліджень, зокрема у випадку використання даних перепису як основи чи відправної бази для поточної статистики, якщо вона дозволяє отримати інформацію, необхідну для здійснення інших статистичних досліджень. Перепис, наприклад, може дати статистичний інструментарій для інших переписів чи вибірових обстежень. Перепис населення має також важливе значення для отримання оціночних даних про населення, необхідних для обчислення коефіцієнтів природного руху населення на основі записів актів громадянського стану. Крім того, ці переписи є одним із основних джерел даних, які використовуються в офіційних довідниках з соціальних питань, зокрема в тих областях, в яких з часом зміни зазвичай проходять досить повільно. Тому цілям безперервної скоординованої програми збирання та оброблення даних найкращим чином буде відповідати така практика, коли при плануванні перепису буде враховано зв'язок між переписом населення, переписом житлового фонду та іншими статистичними дослідженнями і коли буде передбачено використання перепису та його результатів у зв'язку з такими обстеженнями. Для повної реалізації переваг цих взаємозв'язків необхідно послідовне використання узгоджених між собою концепцій і визначень упродовж усього періоду виконання комплексної програми збирання та оброблення даних. Безперечно, інформацію, аналогічну даним перепису, можна отримати зі списків населення та вибірових обстежень без суцільного обліку.

Перепис населення та житлового фонду є також відправним пунктом роботи з організації та конструювання комп'ютеризованої бази статистичних даних для задоволення постійних потреб в інформації на національному та місцевому рівнях у період між переписами.

Основна мета перепису населення полягає у з'ясуванні фактів, які мають суттєве значення для розроблення державної політики, планування та управління. Інформація про кількість, розподіл та характеристики населення країни є необхідною для визначення й оцінки її економічних, соціальних та демографічних умов й для розроблення обґрунтованих політичних програм, спрямованих на зростання добробуту країни та її населення. Забезпечуючи зіставні базові статистичні дані для країни в цілому і для кожної адміністративної одиниці чи району, перепис населення робить можливим внесення важливого вкладу у процес загального планування і управління на державному рівні. Результати перепису населення використовуються також при розробленні політики і в управлінні програмами та їх оцінці в таких областях, як освіта і писемність, зайнятість та робоча сила, планування сім'ї, житлове будівництво, охорона здоров'я матері і дитини, розвиток сільських районів, планування транспортних перевезень і шосейних доріг, урбанізація й соціальне забезпечення.

Одним із основних адміністративних застосувань даних перепису є їх використання у визначенні меж виборчих округів та визначенні представництва в органах управління. Для цього необхідно мати детальну інформацію про географічний розподіл населення. Деякі аспекти юридичного або адміністративного статусу територіальних підрозділів також можуть залежати від кількості в них населення.

Окрім того, що перепис населення відповідає певним цілям державної політики, він забезпечує отримання необхідних даних для наукового аналізу і оцінки складу, розподілу, а також зростання кількості населення в минулому та майбутньому. Зміна співвідношення між кількістю міського та сільського населення, розвиток урбанізованих районів, географічний розподіл населення в залежності від таких змінних факторів, як рід занять та рівень освіти, зміна статево-вікової структури і коефіцієнтів смертності й народжуваності різних груп, а також економічних та соціальних характеристик населення й робочої сили, – усі ці питання є досить цікавими з наукової точки зору і мають велике значення як для теоретичних досліджень, так і для вирішення практичних проблем з ростанням промисловості і торгівлі, а також у сфері управління.

Результати перепису мають важливе значення для окремих осіб та закладів у галузі підприємництва, промисловості, для оцінки ресурсів робочої сили. Надійні оцінки попиту споживачів на постійно зростаючий

асортимент товарів та послуг залежать від наявності точної інформації про кількість населення в окремих районах країни, його розподіл хоча б за віком та статтю, оскільки ці характеристики досить відчутно впливають на попит на житло, речі домашнього вжитку, продукти харчування, одяг, можливості для відпочинку, товари медичного призначення тощо. Крім того, наявність місцевої робочої сили для виробництва та розподілу таких товарів і послуг може відігравати певну роль при визначенні розміщення та організаційної структури підприємства.

Статистична комісія звертає увагу національних статистичних служб на необхідність створення на основі результатів перепису житлового фонду таких базових статистичних даних з питань житлової проблеми, які можна поповнювати поточними даними статистики житлового та іншого будівництва і які дадуть уявлення про сучасний стан справ у житловому питанні, необхідне для розгляду житлових програм. Оскільки не всю інформацію, необхідну для оцінки потреб в житлових приміщеннях та для розроблення житлових програм можна отримати завдяки перепису житлового фонду, додаткові дані потрібно отримувати шляхом перепису населення, спеціальних обстежень житлового фонду та навколишнього середовища, а також статистики природної міграції населення, економічної статистики тощо. Переписи житлового фонду обумовлюють ті основні межі, в яких виконуються припустимі розрахунки, показники та плануються подальші статистичні обстеження.

Розроблення житлової політики й програм є одним із основних видів використання результатів перепису житлового фонду. На житлову політику звичайно впливають соціальні, економічні та політичні фактори, а наявність фактичних даних про стан житла служить об'єктивним критерієм, який необхідно враховувати особам, які займаються розробленням цієї політики. У більшості країн реалізацією житлових програм займається як уряд, так і приватний сектор. Результати перепису житлового фонду використовуються представницькими закладами для аналізу або діагностики житлового становища. Аналіз житлових умов здійснюється в кількісному та якісному виразах, а результати попередніх переписів використовують для визначення змін, які відбулися у міжпереписний період. Брак житла та майбутні потреби в ньому підраховують та зіставляють з досягнутим рівнем житлового будівництва. Характеристики домогосподарств, які потребують житла, розглядаються у зв'язку з наявним житловим фондом та його вартістю. Такий

аналіз (як частина загального плану розвитку) потрібен для розроблення та втілення національних житлових програм.

Дані, отримані під час перепису житлового фонду, вивчають і з комерційної точки зору. Організації, які займаються будівельною промисловістю, а також заклади, що фінансують будівництво, і підприємства з виробництва арматури та обладнання для осель і побутового електрообладнання, повинні визначити можливий попит на житло й заздалегідь передбачити масштаби своєї діяльності в межах загальної програми.

8.3. Зв'язок переписів населення і/або житлового фонду з іншими видами переписів

Сільськогосподарський перепис. У результаті посилення інтеграції програм збирання даних зв'язок між переписом населення і сільськогосподарським переписом зараз більш тісний, ніж було в минулому, навіть не зважаючи на те, що ці два переписи використовують різні одиниці реєстрації. (Одиницею реєстрації у сільськогосподарському переписі є господарство, яке становить техніко-економічну одиницю сільськогосподарського виробництва; одиницями реєстрації в переписі населення є домогосподарство та особа, яка проживає в ньому). Це не означає спробу об'єднати перепис населення та сільськогосподарський перепис в єдину операцію на місцях. Подібне об'єднання лягло б таким важким тягарем на місцевих працівників, що результатом могло б стати значне погіршення якості отриманої інформації.

Починаючи з Програми всесвітнього сільськогосподарського перепису 1980 року, не рекомендується в ході сільськогосподарського перепису збирати дані про загальну кількість осіб, які забезпечують своє існування за рахунок аграрних господарств, оскільки необхідну інформацію про сільське населення та його зайнятість у сільському господарстві зручніше брати з даних перепису населення та вибіркового обстеження домогосподарств різного типу. Програмою всесвітнього сільськогосподарського перепису 2000 року рекомендовано, щоб сільськогосподарські переписи охоплювали: а) збір обмеженої інформації стосовно демографічних характеристик та економічної діяльності членів домогосподарств, б) збір інформації про кількість та статеву приналежність найнятих на постійній основі сільськогосподарських працівників

для кожного господарства; в) інформацію про використання цим господарством сезонних сільськогосподарських працівників.

Виходячи з цього, користувачі результатів сільськогосподарських переписів будуть покладатися на переписи населення (і обстеження домогосподарств, а також інші вибірккові обстеження) з метою отримання інформації стосовно осіб, які працюють у сільськогосподарській галузі, а також пов'язаних з нею професій. Слід мати на увазі, що перепис населення, особливо тоді, коли він торкається лише основної економічної діяльності кожної особи протягом нетривалого облікового періоду, може не охопити осіб, які займаються сільськогосподарською діяльністю тимчасово протягом указанного періоду, і не буде охоплювати осіб, які працювали в сільському господарстві лише протягом будь-якого іншого періоду року, коли проводився облік.

Тому країни можуть забажати розгляду можливості включення до переписних листів свого перепису населення питання, яке б дозволяло виявити коло осіб, що займалися певною діяльністю, пов'язаною з сільським господарством, протягом тривалого облікового періоду, навіть у тому випадку, коли їх основний чи другорядний вид діяльності протягом нетривалого часу не пов'язаний з сільським господарством. Через розбіжності одиниць реєстрації перепису населення та сільськогосподарського перепису не можна очікувати, що перепис населення надасть необхідну інформацію для з'ясування приналежності певних осіб до конкретних господарств. Окремі країни, можливо, ухвалять за доцільне обстежувати випадкову сільськогосподарську діяльність шляхом вибірккових оглядів. Такі огляди більше підходять для обстежень, щоб не перевантажувати переписи населення.

Перепис населення та житлового фонду на доповнення до інформації про осіб, які безпосередньо зайняті сільськогосподарською працею, дає можливість надавати інформацію безпосередньо про сільськогосподарське населення. Термін "сільськогосподарське населення" включає все населення, що залежить від сільськогосподарської праці. Воно може бути приблизно відображено шляхом підрахунку всіх осіб, які входять до складу тих домогосподарств, глави (або перші особи) яких зайняті сільськогосподарською працею.

Як підкреслено в Програмі всесвітнього сільськогосподарського перепису 2000 року, важливо забезпечити зіставність відповідних визначень, якими користуються під час сільськогосподарських переписів,

та визначень, які використовують у переписах населення й житлового фонду з метою використання результатів переписів у сукупності з урахуванням переваг потенційних можливостей інформаційної бази.

Переписи населення та житлового фонду можна використовувати в процесі підготовки проведення сільськогосподарського перепису. Інформацію, отриману в результаті недавніх переписів населення та житлового фонду, використовують для розмежування лічильних ділянок, підготовки інструментарію для проведення сільськогосподарського перепису чи розроблення вибіркової сукупності в тому випадку, коли не здійснюється повна сільськогосподарська реєстрація. При плануванні переписів населення та житлового фонду доцільно розглянути можливість збирання деякої сільськогосподарської інформації, що полегшить підготовку до наступного сільськогосподарського перепису. Наприклад, перепис населення і/або житлового фонду може бути зручним засобом визначення аграрних господарств чи, в крайньому разі, їх власників для наступного сільськогосподарського перепису. Перепис житлового фонду також дає можливість для збору інформації стосовно дрібномасштабної сільськогосподарської діяльності, яка здійснювалась там, де район, про який іде мова, не підпадає під визначення аграрного господарства. Такі дані іноді відносять до птахівництва, бджільництва тощо.

Якщо в ході сільськогосподарського перепису планується отримати інформацію про деякі демографічні або соціальні характеристики осіб, зайнятих у сільському господарстві, то було б доцільно використовувати ті ж визначення і групування характеристик, які використовують у переписах населення з метою забезпечення максимальної відповідності результатів обох переписів. Інколи використання додаткових вибірових обстежень при проведенні кожного з цих переписів може сприяти отриманню необхідних даних про взаємозв'язок між характеристиками населення господарств та характеристиками самих господарств.

Перепис підприємств. Збирання інформації щодо промислових та комерційних підприємств не є частиною перепису населення, але деяка зібрана інформація стосовно економічних характеристик окремих осіб може бути використана при підготовці списків власників таких підприємств і/або самих підприємств. Досвід засвідчує, що ці списки можуть бути використані в наступних переписах підприємств або для додаткових реєстрів, які ведуться у більшості країн та використовуються в переписах підприємств. Оскільки більшість списків охоплює майже всі

підприємства, в яких кількість працівників перевищує мінімальне значення зайнятих (наприклад, 5 або 10 осіб), то зазвичай шляхом перепису населення береться за мету отримати інформацію лише про дрібні підприємства, особливо ті, що належать самотійно зайнятим особам. Необхідно, однак, щоб ця інформація, яку отримано в результаті перепису населення, була доступною зразу після-проведення реєстрації, оскільки така інформація швидко застаріває.

Отримана в результаті перепису інформація, що є необхідною для цього, торкається промислової галузі та статусу зайнятості (роботодавець, найманий працівник, самостійний працівник тощо) економічно активних осіб, назв та адрес їх підприємств (якщо такі є) і (оскільки це стосується роботодавців) кількості найманих працівників. Якщо всю цю інформацію включено до опросного листа, то інформацію стосовно дрібних підприємців та самостійних працівників можна отримати з переписного листа або шляхом оброблення даних перепису. Якщо в переписному листі вказані лише галузь промисловості та статус зайнятості, то необхідну додаткову інформацію стосовно тієї чи іншої групи можливо отримати під час перепису населення на окремому переписному листі.

Перепис будівель. Оскільки в межах перепису житлового фонду обстеженню підлягають усі будівлі (як житлові, так і не житлові), для того, щоб з'ясувати, заселені вони чи ні, може виявитись зручним зареєструвати всі будівлі на момент перепису житлового фонду, хоча дані можуть збиратися тільки про ті будівлі, в яких є житлові одиниці або інші житлові приміщення. Отримана таким чином вичерпна інформація береться іноді за основу перепису будівель, який здійснюється одночасно з переписом житлового фонду чи після нього, або може використовуватися для виявлення особливих типів будівель, важливих для інших обстежень, як, наприклад, для перепису підприємств чи перепису шкіл.

Система поточних статистичних даних про житловий фонд. Поточні статистичні дані про житловий фонд характеризують діяльність, пов'язану з житловим питанням. Вони вміщують відомості про кількість побудованого житла та деякі пов'язані з цим дані, як, наприклад, вартість, кількість кімнат, площа тощо, а також кількість зруйнованого чи знесеного житла. Такі дані звичайно отримують завдяки системі збирання інформації, що базується на адміністративних процедурах, необхідних у для проведення такого виду діяльності. Наприклад, статистична інформація про будівництво може бути отримана з

документів, що видаються на право будівництва, на основі звіту про початок будівництва житла та його завершення, ордеру на право зайняття житла. Стратегічну інформацію про зруйноване житло можна отримати з документів, які складаються з метою оподаткування і обліку податкових надходжень. У щомісячній або щоквартальній поточній статистичній звітності стосовно житлового фонду відображаються зміни житлового фонду, і, крім інших цілей, її також можна використовувати для поновлення базових даних, отриманих у результаті перепису житлового фонду.

Записи актів громадянського стану і статистика природного руху населення. Дані переписів населення є базою для обчислення показників природного руху населення, особливо тих, що належать до характеристик, досліджуваних лише під час перепису. І, навпаки, результати перепису із внесеними змінами за даними статистичної інформації про природний рух населення та міграції можуть використовуватись для оцінки його майбутньої кількості, розподілу та інших характеристик у масштабі всієї країни та її окремих районів. Крім того, переписні дані щодо фертильності можуть бути використані як базова основа для перевірки поточної статистики народжуваності і навпаки. Тому бажано, щоб процедури збирання інформації переписів населення, статистичної інформації про природний рух та міграції населення були повністю скоординовані в питаннях їх охоплення, концепцій, визначень, класифікації і таблиць.

Деякі країни узгодили результати індивідуального перепису дітей у віці до одного року з повідомленнями про реєстрацію народжень за рік, що передував проведенню перепису, використавши це як засіб перевірки повноти обох видів реєстрації. Зв'язок повідомлень про смерть з результатами перепису використовувався для порівняння інформації щодо характеристик померлих, наведених у цих двох джерелах. Хоча більшість проблем, які виникли в минулому при паралельному зіставленні двох видів запису, не були повністю розв'язані, вирішення їх було полегшено завдяки розвитку електронно-обчислювальної техніки. Однак перш ніж прийняти ту чи іншу процедуру, країни повинні ретельно вивчити можливі переваги використання результатів вибіркового обстеження домашніх господарств, а не результатів переписів. Крім того, такі операції необхідно здійснювати в повній відповідності до національного законодавства і політики, які визначають конфіденційний характер отриманої інформації для збереження довіри населення до перепису.

При створенні системи реєстрації природного руху населення результати перепису відносно його географічного розподілу можна використовувати при розгляді питання щодо відповідного місцезнаходження реєстраційних бюро.

Зв'язок між переписами населення і постійними реєстрами населення. У деяких країнах переписами населення користувались як відправною крапкою для створення постійного реєстру населення. Однак такі зусилля не виправдані з статистичної точки зору, якщо немає відповідних і апробованих засобів, включаючи всеохоплюючу та повну систему реєстрації актів про народження та смерть, для постійного поновлення реєстру населення. Якщо немає впевненості в тому, що реєстр є повним і містить оновлену інформацію, країни повинні вважати перепис основним джерелом базових статистичних даних про населення. Якщо список уже ведеться, то є можливість порівняти результати майбутніх переписів населення з даними реєстру для перевірки точності обох джерел – перепису та реєстру. У тій мірі, в якій це допускається національним законодавством та політикою, що визначають конфіденційний характер перепису та інших даних, інформація з одного джерела може передаватися іншому після вивчення та ліквідації розбіжностей.

8.4. Переписи населення як джерело статистичних даних

Переписи населення є найважливішим джерелом статистичних даних з питань демографічного, соціального та економічного стану населення для більшості країн сучасного світу. Результати переписів використовуються для задоволення неухильно зростаючих потреб користувачів статистичної інформації на місцевому, регіональному, національному і міжнародному рівнях. При цьому напрямки та ступінь використання цієї інформації постійно вдосконалюються.

Результати переписів населення зазвичай використовуються для таких основних цілей [18] (рис. 8.1):

- розробка політики в державному і приватному секторах;
- планування та управління національним розвитком;
- адміністративне управління;
- планування наукових досліджень.

Однією з основних галузей застосування даних перепису в адміністративних цілях є розмежування виборчих округів і розподіл

представництва в органах влади. Деякі аспекти правового або адміністративного статусу одиниць територіального розподілу також можуть залежати від чисельності проживаючого там населення.

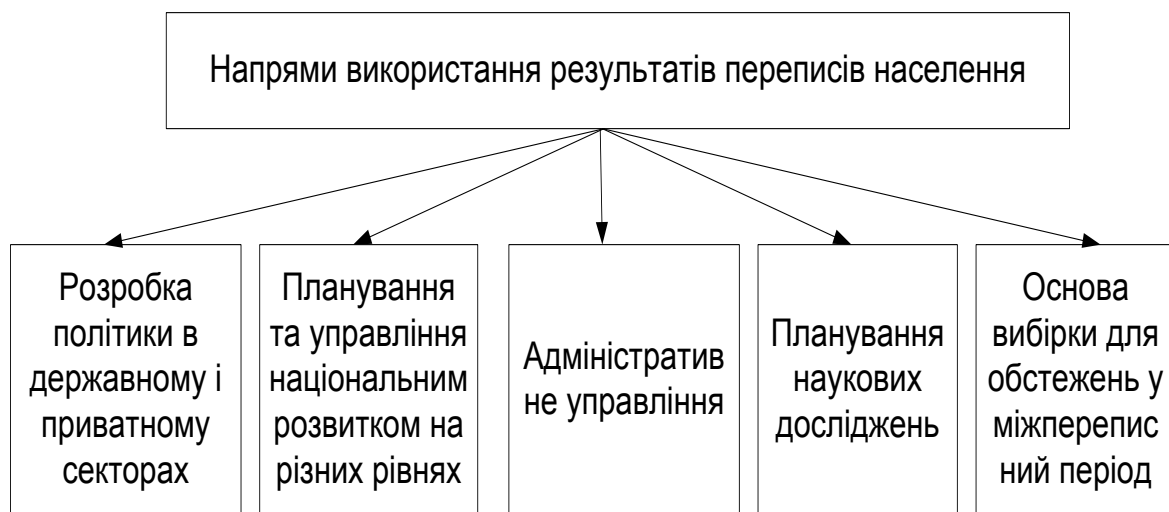

Рис 8.1. Основні напрями використання даних переписів населення

Переписи населення, як правило, проводяться одночасно (або майже одночасно) з переписами житлового фонду. Це обумовлено, насамперед, тим, що при проведенні переписів населення та житлового фонду в рамках одного статистичного заходу або різних, але належним чином скоординованих заходів, отримана інформація має набагато більшу цінність, оскільки основні характеристики обох переписів взаємопов'язані. Інформацію, отриману на основі результатів переписів житлового фонду, можна аналізувати разом з інформацією про демографічне та соціально-економічне становище мешканців і, аналогічним чином демографічні характеристики населення можна аналізувати разом з даними про житлові умови.

Результати переписів житлового фонду використовуються в державному секторі для створення базової житлової статистики та розробки політики і програм в галузі житлового будівництва, а в приватному секторі – для планування розміщення промислових об'єктів, підприємств роздрібної торгівлі та побутового обслуговування, а також для розвитку житлового будівництва на комерційній основі.

Дані переписів необхідні для оцінки та аналізу соціально-економічних і демографічних умов в країні, а також для розробки обґрунтованих політики і програм, спрямованих на підвищення добробуту як

населення країни в цілому, так і окремих його верств. Переписи населення і житлового фонду вносять важливий вклад у загальний процес планування та управління національним розвитком, забезпечуючи зіставлення основних статистичних даних в цілому по країні та за адміністративними одиницями, які входять до її складу. Наявність інформації на нижчих рівнях адміністративного поділу має важливе значення для управління програмами та для їхньої оцінки в таких галузях, як освіта і грамотність, зайнятість і людські ресурси, рівень життя, охорона репродуктивного здоров'я і планування розмірів сім'ї, житлове будівництво і навколишнє середовище, охорона здоров'я матері та дитини, розвиток сільських районів, планування розвитку транспорту і доріг, урбанізація й соціальне забезпечення тощо. Переписи населення та житлового фонду є унікальними джерелами даних для розрахунку відповідних соціальних показників, необхідних для контролю за впливом державної політики або тієї чи іншої програми.

Цінність даних переписів значно зростає, коли вони входять у комплексну програму, що включає стратегічні заходи по зведенню воєдино і поширенню статистичних даних із різних джерел: переписів населення і житлового фонду, сільськогосподарських переписів, вибірко-вих обстежень населення тощо.

Переписи населення, насамперед, надають основну інформацію про *чисельність* та *розміщення* населення країни. Традиційно демографічні та соціальні характеристики, які одержуються за результатами переписів населення, включають *стать, вік, відношення до першої особи домогосподарства, шлюбний стан, освітній рівень, віросповідання, мовні ознаки, національну і/або етнічну групу та громадянство*.

Загальна чисельність населення та його *розподіл за адміністративно-територіальними одиницями* є обов'язковими показниками переписів, які, як правило, встановлені законом, оскільки ці дані використовуються для визначення пропорцій представництва в законодавчих органах, для адміністративних цілей і для планування розміщення підприємств господарського та соціального призначення [18].

Дані перепису про *чисельність населення* з розподілом за статтю та віком є єдиним джерелом інформації для розрахунку чисельності та статево-вікового складу населення в міжпереписний період і на перспективу. Відомості про чисельність і статево-віковий склад – основа для обчислення практично всього кола показників, що характеризують

соціально-демографічні процеси як в країні в цілому, так і по її регіонах. Інформація про вікову і статеву структуру населення необхідна для розробки всіх державних програм соціальної, демографічної і сімейної політики. Відомості про стать і вік необхідні для вивчення факторів, що впливають на пропозицію робочої сили, для дослідження проблем навантаження на працездатне й працююче населення та багатьох інших цілей [18].

Інформація про *шлюбний стан* населення має важливе значення як фактор, що впливає на зростання народонаселення. Дані про шлюбний стан необхідні для оцінки перспективи щодо моделей створення і розпаду сім'ї. Відомості про осіб, які ніколи не вступали в шлюб, особливо про молодих людей, дають уявлення про перспективи розвитку сім'ї і про можливу кількість молодих сімей у майбутньому. Важливою є також можливість виявлення частоти безшлюбності, вдівства і розпаду шлюбів, вливу цих факторів на народжуваність і зростання чисельності населення тощо. [18].

Дані про *фертильність і смертність*, отримані в ході перепису, не можуть замінити надійні статистичні відомості про народження та смерть із книг записів актів громадянського стану, але вони особливо цінні для країн, де реєстрація цих актів відсутня або є недосконалою, і тому відсутня статистика природного руху населення. У країнах, де ці події реєструються, дані переписів корисні для розрахунку коефіцієнта вичерпаної фертильності жіночого населення або фертильності контингенту [18].

Дані перепису дають можливість вивчити рівень народжуваності у жінок різних поколінь, різних національностей, соціальних груп, що дозволяє використовувати цю інформацію для створення цілеспрямованої демографічної політики і прогнозу народжуваності.

Інформація про громадянство населення країни може бути використана для вивчення проблем, пов'язаних із правовим статусом і цивільними правами іммігрантів та осіб без громадянства. Визначення чисельності та соціально-демографічних характеристик осіб, що не мають громадянства, але постійно проживають у країні, дозволяє вивчити комплекс проблем, пов'язаних з їх правовим статусом, проводити ефективну державну політику, зорієнтовану на сприяння добровільної інтеграції цих людей у політичне, соціальне й економічне життя, створення необхідних умов для адаптації до місцевої культури при збереженні власної культурної самобутності [18].

Для країн, які є багатонаціональними, дані перепису про *національний* склад населення в сполученні з іншими питаннями програми перепису дають унікальну інформацію, на основі якої вивчаються процеси розвитку й асиміляції народів [18].

Переписи населення в Україні, зокрема, є єдиним джерелом інформації про національний склад населення країни і кожного її регіону та окремої адміністративно-територіальної одиниці.

Інформація про володіння мовами, в першу чергу – державною, а також іноземними мовами, дає можливість визначити лінгвістичну однорідність населення регіонів, існуючі розходження та проблеми спілкування, необхідність надання можливостей одержання освіти людям, що відносяться до різних мовних груп.

Дані про володіння однією чи декількома мовами надзвичайно важливі у зв'язку з проблемами освіти й асиміляції мовних меншин, а також із проблемами спілкування з ними. Ця інформація особливо корисна для планування навчання рідній мові.

У залежності від національних умов культурне різноманіття також може обумовлюватися мовою, якою розмовляють удома чи в громаді, релігією, приналежністю до певної національної і/або етнічної групи. По країнах, що не є однорідними за цими ознаками, переписи дають основну інформацію для кількісної оцінки відносних параметрів чисельного й статеві-вікового розподілу цього різноманіття [18].

Внутрішня міграція, одна з головних причин руху населення, часто відбивається на тенденціях його розподілу. Дані про внутрішню міграцію поряд з даними про фертильність і смертність необхідні, щоб підготувати розрахункові показники чисельності населення для цілей планування політики у відношенні міграції й оцінки ефективності цієї політики [18].

Відомості про місце народження використовуються, в основному, для вивчення внутрішньої міграції; вони надають інформацію про те, вихідці з яких регіонів формують населення даного населеного пункту, а також показують чисельність осіб, що народилися в інших державах, але постійно проживають в Україні [18].

На основі даних переписів досліджуються напрямки руху населення у зв'язку зі зміною місця проживання. При цьому вивчається склад мігрантів за різними соціально-економічними ознаками. Ці дані використовуються при вивченні тенденцій у переміщенні населення, розміщенні продуктивних сил, розробці заходів міграційної політики [18].

Домогосподарство, основна соціально-економічна одиниця у всіх країнах, часто займає центральне місце в дослідженні соціального й економічного розвитку. Відомості про *кількість, розміри та структуру домогосподарств* і зміни в темпах їхнього формування використовуються при плануванні та при розробці спеціальної політики для окремих груп населення – таких, як діти, люди похилого віку і інваліди. Тому розподіл окремих осіб у домогосподарствах використовується для визначення способу життя сімей, моделей структури сім'ї, часу формування нових сімей і змін у сімейній структурі внаслідок смерті, розлучення, міграції або відокремлення дітей для утворення своїх власних домогосподарств. Дані про *родинні відносини між членами домогосподарства* можна використовувати для визначення структури сім'ї і виявлення домогосподарств, що складаються частково або цілком з не зв'язаних родинними відносинами людей [18]. Ця інформація використовується в програмах соціального розвитку, наприклад, програмах соціального захисту людей похилого віку, багатодітних сімей. Вона дозволяє оцінити стан житлових умов домогосподарств для різних груп населення.

Порівняння даних перепису про сім'ї з аналогічними даними попередніх переписів дає можливість одержати інформацію про зміну структури сімей і характеристику членів сімей, що може служити важливим фактором уточнення соціальної політики [18].

Питання щодо *освіти* традиційно ставляться в програмах переписів. На цій основі одержується важлива інформація про рівень освіти як усього, так і зайнятого населення, що характеризує якісний склад робочої сили. Результати переписів населення показують різницю в можливостях одержання освіти для людей різної статі, вікових контингентів або поколінь, міського і сільського населення і т. д. [18].

Освіта історично є одним із ключових факторів, які визначають якість життя. І сьогодні інтерес до питань освіти зберігається в багатьох країнах, де більшу увагу приділяють підвищенню її доступності та якості, а також розширенню сфери базової освіти. Освіта також вважається головним засобом у справі ліквідації розриву між жінками і чоловіками у відношенні соціально-економічних можливостей. Результати переписів населення падають матеріал для порівняння рівня і характеру освіти, отриманої теперішнім дорослим населенням, з наявними й очікуваними вимогами щодо освіти для людських ресурсів стосовно різних видів економічної діяльності. Таке порівняння може послужити керівництвом як

для національної політики в плані розвитку системи освіти, так і для планування програм економічного розвитку, які неможливо здійснити без урахування потреб у людських ресурсах [18].

Переписи дають інформацію про *рівень неграмотності*. У поєднанні з віком та іншими характеристиками неграмотних осіб можна виконати аналіз зміни її рівня. Даний аналіз є основою для програми ефективних заходів щодо ліквідації неграмотності.

Відомості за матеріалами перепису про молодих людей (за статтю та віком), що відвідують і не відвідують освітні заклади, необхідні для визначення кількісного співвідношення між населенням шкільного віку та чисельністю учнів. Перепис населення є єдиним повним джерелом інформації про число дітей, що не відвідують школу і не працюють. На основі даних перепису про чисельність населення шкільного віку, чисельність дітей, які навчається, і демографічних прогнозів можна визначити і чисельність тих осіб, які продовжать освіту. З урахуванням цього може бути оцінена потреба в шкільних класах, навчальних посібниках і устаткуванні, викладацькому складі та коштах, які потрібно виділити на освіту.

Інформація переписів про відвідування дітьми дошкільних закладів дозволяє визначити чисельність дітей, охоплених дошкільним навчанням, що відповідає нульовій ступені Міжнародної стандартної класифікації освіти ЮНЕСКО. Результати переписів висвітлюють диференціацію можливостей різних соціальних груп у використанні системи дошкільних закладів у вихованні дітей, а також можливості цієї системи в охопленні освітою дітей у віці 5 – 9 років [18].

Інформація про *економічні* характеристики, яку дають переписи, стосується насамперед економічно активного населення. Ця інформація необхідна для того, щоб забезпечити вихідні дані для поточних досліджень зайнятості, безробіття і неповної зайнятості. Вона забезпечує відомості про чисельність, склад і розподіл економічно активного населення для розробки політики та оцінки ступеня використання людських ресурсів. Економічні дані переписів вносять певний вклад у статистику розподілу доходу, споживання і нагромадження засобів існування домогосподарств, участі в сільськогосподарській і несільськогосподарській діяльності, а також участі в неформальному секторі. Крім того, дані про економічно активних громадян можуть дати пояснення про чисельність працюючих осіб, які опікують утриманців.

Дані, що характеризують економічну активність населення, є індикаторами, котрі дозволяють робити висновки про стан економіки, визначають ефективність державної політики і програм сприяння зайнятості. Дані стосовно соціального й демографічного складу працюючого населення дозволяють оцінити реальний стан поточного рівня зайнятості, прогнозувати попит на створення нових робочих місць і проводити облік наявності трудових ресурсів.

Характеристика працюючих за статусом зайнятості за підсумками переписів дозволяє поглибити аналіз тенденцій у цій області та підготувати прогнози динаміки робочої сили з урахуванням очікуваних змін у соціально-економічному розвитку. Дані про положення в занятті також важливі для уточнення діючих чи розробки нових програм соціального захисту, страхування здоров'я та інших, котрі нерідко стосуються тільки найманих робітників.

Інформація про місця роботи дозволяє оцінити чисельність населення, що працює на іншій території. Ці дані допомагають зібрати інформацію для аналізу трудової міграції в конкретних регіонах країни. У поєднанні з даними про професії, рівні освіти й вік цей показник допомагає місцевим органам управління і всім зацікавленим організаціям регіону планувати створення нових чи розширення діючих підприємств. Відомості за професіями, посадами і місцезнаходженням роботи, отримані при переписі, використовуються для розробки політики розвитку регіонів.

У результаті перепису можна отримати дані про *професійний склад зайнятого населення*. У поєднанні з віком, рівнем освіти, статусом у занятті та галузевій структурі зайнятості ці відомості є основою для прогнозування показників розвитку економіки.

Отримана при переписі інформація забезпечує органи управління та всі зацікавлені організації відомостями про склад і розподіл економічно активного населення для розробки економічної політики й оцінки використання людських ресурсів.

Трансформація економічних відносин в Україні визначила і зміни в джерелах засобів існування населення. Інформація щодо доходів, отримана в результаті перепису, дає можливість визначити, скільки людей живе на доход від трудової діяльності, скільки – на стипендію, скільки осіб одержує пенсії та допомоги, у тому числі й по безробіттю, скільки з'явилося людей, що живуть на доходи від здачі в оренду майна, на заощадження, скільки утриманців у окремих осіб, скільки людей знаходяться на забезпеченні держави. У поєднанні з іншими питаннями

програми перепису ці відомості дозволяють всебічно охарактеризувати соціально-економічну структуру всього населення як країни в цілому, так і кожного її регіону або іншого адміністративно-територіального утворення. Це дає можливість оцінити чисельність соціально незахищених родин, що живуть тільки на пенсію чи тільки на допомогу або стипендію, і розробити цілеспрямовану політику допомоги цим верствам населення. Проведення порівняльного аналізу відповідних даних і підсумків попередніх переписів вказує на зміни в структурі населення у відповідні міжпереписні періоди [18].

У рамках Всеукраїнського перепису 2001 року не розглядалися розміри доходу громадян (як це робиться, наприклад, у США). Результати попередніх досліджень показали, що населення України ще не готове до відповіді на питання щодо розміру доходів, і включення їх до програми перепису викликало б негативну реакцію респондентів.

Переписи є важливим джерелом даних про *непрацездатне населення*. Отримані дані допомагають проконтролювати соціальні умови й умови життя осіб, які втратили працездатність, у плані відвідування навчальних закладів, освітньої підготовки, зайнятості, родинного стану і способу життя. Вони служать основою для розробки державної політики з метою задоволення потреб інвалідів і для оцінки її ефективності [18].

У міру зростання в різних країнах інтересу до переміщення людей через національні кордони, іншими словами, до міжнародної міграції, зростає вага таблиць перепису, що відносяться до цієї галузі. Такі таблиці призначені для того, щоб оцінити вплив міграції на приймаючі країни, зрозуміти сховані за її різноманітним закономірностям та розробити програми адаптації мігрантів у нових країнах; також вони можуть служити джерелом інформації про еміграцію з країн, звідкіля прибувають мігранти.

В якості прикладу наведемо коротку характеристику ознак Всеукраїнського перепису населення 2001 року. На основі аналізу програми перепису всі ознаки можна розподілити на такі основні групи:

- демографічні (умовне позначення – Д);
- умовно-демографічні (УД);
- соціальні (С);
- соціально-економічні (СЕ);
- житлові умови (ЖУ);
- економічні (Е);
- ключові (К).

Нижче, у табл. 8.1, 8.2, наведено перелік ознак за групами окремо за особами та домогосподарствами.

Таблиця 8.1

Перелік ознак Всеукраїнського перепису населення 2001 року для домогосподарств

№	Ознака	Група
1.	№ приміщення у межах лічильної ділянки	К
2.	Список членів, які мешкають у приміщенні, домогосподарства № та їх житлові умови	К
3.	№ переписного відділу	К
4.	№ інструкторської ділянки	К
5.	№ лічильної ділянки	К
6.	№ приміщення в межах лічильної ділянки	К
7.	Список членів, які мешкають в приміщенні домогосподарствах №	К
8.	№ бланка у межах портфеля	К
9.	№ портфеля	К
10.	Список проживаючих у приміщенні членів домогосподарства	ЖУ
11.	№ з п. особи в межах домогосподарства	ЖУ
12.	Тип житлового приміщення	ЖУ
13.	Кількість зайнятих житлових кімнат:	ЖУ
13.1.	а) житлових кімнат	ЖУ
13.2.	б) частина кімнати	ЖУ
14.	Розмір площі індивідуального будинку, частини індивідуального будинку, окремої або загальної (комунальної) квартири м ²	ЖУ
14.1.	а) загальна	ЖУ
14.2.	б) житлова	ЖУ
15.	Ви або члени вашого домогосподарства маєте земельні ділянки сільськогосподарського призначення:	Е
16.	якщо так, то на яких правах	Е
17.	яка загальна площа Ваших земельних ділянок	Е
18.	чи здаєте Ви свої земельні ділянки в оренду	Е

Таблиця 8.2

Перелік ознак Всеукраїнського перепису населення 2001 року для осіб

№	Ознака	Група
1	2	3
1.	№ переписного відділу	К
2.	№ інструкторської ділянки	К
3.	№ лічильної ділянки	К
4.	№ приміщення в межах лічильної ділянки	К
5.	Список проживаючих у приміщенні членів домогосподарства №	К

Продовження табл. 8.2

1	2	3
6.	№ з. п. особи у межах домогосподарства	К
7.	№ бланка у межах портфеля	К
8.	№ портфеля	К
9.	Ваші родинні стосунки з особою, що записана першою в домогосподарстві	Д
10.	№ матері (батька)	Д
11.	Ваша стать	Д
12.	Тимчасово	Д
13.	Ваша дата народження:	Д
13.1.	число	Д
13.2.	місяць	Д
13.3.	рік	Д
13.4.	скільки виповнилось років	Д
14.	Ваш сімейний стан	Д
14.1.	№ дружини (чоловіка)	Д
15.	Ви народжували дітей:	Д
15.1.	скільки дітей народили	Д
15.2.	скільки з них живі	Д
16.	Ваше етнічне походження	УД
17.	Ваші мовні ознаки	УД
17.1.	інша мова, якою ви вільно володієте	УД
18.	Ваше громадянство	УД
19.	Ваше місце народження	УД
20.	У цьому населеному пункті ви проживаєте безперервно з народження	УД
20.1.	місце попереднього проживання	УД
21.	Ваша освіта	СД
22.	Ви закінчили професійно-технічний навчальний заклад	СД
23.	Тип навчального закладу, в якому ви навчаєтесь	СД
24.	Ваші джерела засобів існування	СЕ
24.1.	Номер основного джерела засобів існування	СЕ
25.	Повна назва установи, організації, підприємства, власної справи, де ви зайняті основною роботою, вид діяльності	СЕ
26.	Ваше заняття на основній роботі	СЕ
27.	Місцезнаходження вашої роботи	СЕ
28.	Ваше положення у занятті	СЕ

Таке групування ознак виявилось зручним як на певних етапах обробки даних, так і при аналізі результатів.

Проведення переписів забезпечує одержання даних для розрахунку *соціальних і демографічних* показників, зокрема тих, які переглядаються через тривалі інтервали, оскільки вони відображають явища, що повільно змінюються з часом. Серед характеристик слід виділити, насамперед, такі, як очікувана тривалість майбутнього життя при народженні за статтю, смертність немовлят за статтю, дитяча смертність за статтю.

У цілому дані переписів населення дозволяють спланувати і виконати *детальний аналіз демографічних і соціально-економічних* процесів у країні.

Переписи населення є важливим джерелом даних, які використовуються як основа вибірки при проведенні вибіркового обстеження населення в роки міжпереписного періоду з таких питань, як стан робочої сили, фертильність, міграція населення, становище інвалідів, доходи й витрати домогосподарств та ін. Тут слід зазначити, що дані перепису можуть розглядатися як двоякі [18].

З одного боку, це кінцевий продукт – інформація про чисельність і розміщення населення країни, його основні демографічні та соціальні характеристики. З іншого боку, це проміжний продукт – дані перепису як основа для вибірки та як додаткова інформація для розповсюдження результатів вибіркового обстеження домогосподарств і населення на генеральну сукупність, уточнення оцінок показників за результатами вибіркового обстеження тощо.

Програма переписів населення постійно вдосконалюється у відповідності з напрямками розвитку суспільства. Зокрема, все більш актуальними стають такі питання, як тендерна політика, екологія, комплексне використання інформації тощо. Все більше уваги приділяється питанням контролю якості даних переписів.

Переписи житлового фонду дозволяють отримати статистичні дані про житлове становище населення на момент проведення перепису і мають важливе значення для розробки національних житлових програм і програм розвитку населених пунктів [18].

У переписах житлового фонду респондентам ставляться питання про:
тип житлового приміщення;
кількість зайнятих житлових кімнат;

розмір загальної площі приміщення;
розмір житлової площі приміщення.

Інформація, отримана в результаті переписів житлового фонду, використовується, головним чином, для планування програм і політики в галузі житлового будівництва, проведення в державному і приватному секторах досліджень з питань використання міських та інших несільськогосподарських земель, оцінки стану житлового фонду, потреб у новому житлі та ринку житла, а також з метою вивчення умов життя бездомних і осіб, що проживають у тимчасових або в житлах, які не відповідають санітарно-гігієнічним вимогам. За результатами обробки даних про житлові умови населення одержується інформація про число і розмір домогосподарств, що проживають у індивідуальних будинках, окремих і комунальних квартирах, про середній розмір площі, що припадає на одного члена домогосподарства, і благоустрій житлового приміщення [18].

Інформація про *число кімнат, тип і характеристики житлових приміщень* важлива для контролю за житловими умовами і потребами населення. У поєднанні з інформацією, зібраною в рамках регулярних щорічних статистичних програм про житлове будівництво, дані, отримані в результаті перепису житлового фонду, складають основу для встановлення національних, регіональних і місцевих особливостей житлової ситуації [18]. Ці дані необхідні для розвитку раціонального ринку житла, для стимулювання різних видів житлового будівництва. Тип і якість житла, в якому селяться люди, – площа, щільність заселення, зручності, місцевість, що оточує, наявність транспорту – відображаються на їхній економічній активності, здоров'ї, характері спілкування й соціальних контактах, а також на світогляді. Перепис житлового фонду є важливим джерелом інформації з таких питань, як пропозиція, характеристики і вартість житла.

Перепис житловою фонду має також важливе значення для одержання основи вибірки для проведення спеціальних вибірових обстежень житловою фонду та інших обстежень у міжпереписний період.

Література: [2, 18, 29].

Контрольні запитання

1. Яку інформацію отримують в результаті перепису населення?
2. Яку інформацію отримують в результаті перепису житлового фонду?
3. Що є характерними особливостями переписів?

4. У чому полягає зміст перепису?
5. Де використовують результати перепису населення і яким чином?
6. Охарактеризуйте сільськогосподарський перепис.
7. Охарактеризуйте перепис підприємств та будівель.
8. У чому полягає зв'язок між переписом населення і постійним реєстром населення?

Тема 9. Планування й організація вибірових обстежень підприємств

9.1. Програмно-методологічні аспекти статистичного спостереження у статистиці підприємств

Організація статистичного спостереження за підприємствами є процесом, жорстко підпорядкованим загальній меті, якою є, передусім, задоволення потреби користувачів в статистичній інформації.

На вході цієї системи ми завжди маємо потреби користувачів, які через систему показників трансформуються у програму статистичного спостереження, а потім – у певну форму (бланк, анкету, формуляр) статистичного спостереження (рис. 9.1) [4].

Традиційно виділяють лише три основних компоненти організації спостереження, не розділяючи програму і анкету. Але програма має бути представлена як самостійний етап організації статистичного спостереження.

На перший погляд, усі компоненти є схожими, оскільки передбачають отримання статистичної інформації за певним колом питань. На практиці вони суттєво різняться як за завданнями, для яких передбачаються, так і за діями, що при цьому виконуються. Найважливішими серед них для всієї системи статистичних спостережень за підприємствами є система показників статистики підприємств і програма спостережень.

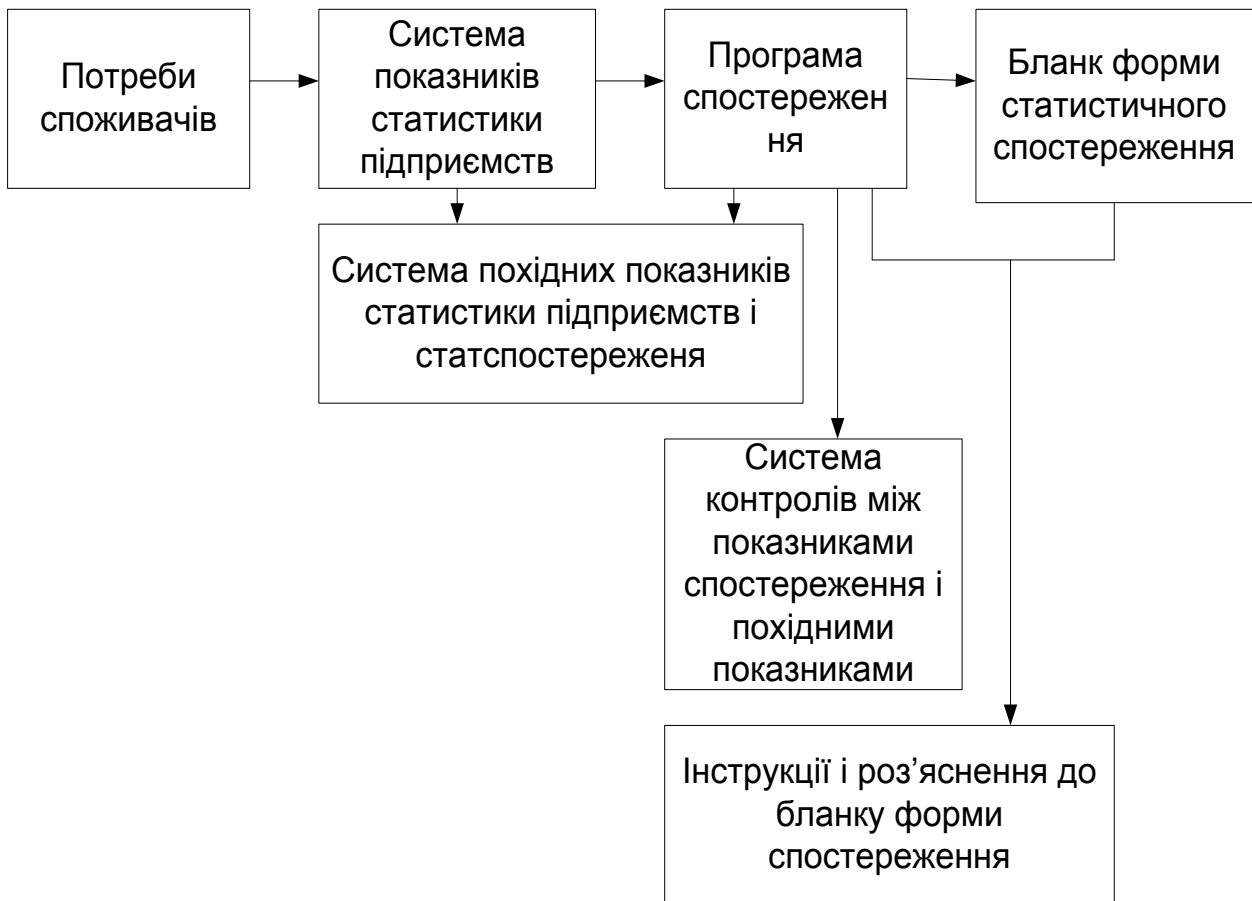

Рис. 9.1. **Формування програми статистичного спостереження**

Передусім необхідно розмежувати поняття "статистичного спостереження" і "статистичне обстеження підприємств". Під статистичним спостереженням розуміється весь комплекс заходів щодо отримання (безпосередньо чи розрахунково) необхідної статистичної інформації стосовно об'єкта спостереження. Обстеження є одним із інструментів статистичного спостереження, яке надає первинні дані шляхом їх безпосередньої реєстрації у респондентів. Тобто перше є масштабнішим поняттям і містить у собі друге, але на певному етапі поняття статистичного спостереження та статистичного обстеження можуть збігатись.

Потреби користувачів і відповідно їх запити щодо статистичної інформації досить часто є ширшими за можливості її отримання через розглянуті обмежувальні чинники (бюджет та звітне навантаження на підприємства) або ж через неможливість охоплення даного явища статистичним спостереженням (наприклад, тіньова діяльність підприємств). До того ж споживач не завжди в змозі чітко сформулювати свої потреби через недостатнє знання відповідних економічних та статистичних категорій і концепцій як мікрорівня, тобто респондентів, так і макрорівня, тобто національних рахунків.

Формалізація потреб користувачів відбувається у процесі формування дефініцій статистики підприємств, встановлення змістовного та ієрархічного взаємозв'язку між ними. Така організація є системою показників, що представлена як базовий елемент в наведеній схемі, оскільки вона має вищий за інші компоненти рівень масштабності та сталості. Останнє зумовлено тим, що система показників формується, виходячи з економічних реалій, а не щорічних переглядів статистичних форм, які є наразі звичайною практикою державної статистики.

Загальний рівень ефективності статистики підприємств безпосередньо залежить від того, наскільки якісно побудована її система показників. Це потенціал статистики підприємств, на який можна розраховувати при створенні статистичних форм різної кількості та різного дизайну. Окремі блоки інформації можуть збиратись у будь-якій комбінації та з різною періодичністю, але їх методологічна єдність дозволить здійснювати якісний синтез і аналіз.

Програма спостереження є вужчою за обсягом, ніж система показників. Вона є певним сегментом останньої і безпосередньо підпорядкована цілям кожного конкретного спостереження. Програма поєднує в собі перелік ознак одиниці спостереження, що мають бути отримані або безпосередньо шляхом реєстрації в ході проведення спостереження, або ж шляхом розрахунків на основі останніх. Тому, як і система показників статистики підприємств загалом, програма спостереження містить у собі, поряд із первинними, похідні показники.

Очевидно, що програма є центральною ланкою організації статистичного спостереження, яка виконує координуючу функцію; усвідомлення цього дозволяє значно підвищити якісний рівень проведення спостереження.

Безпосереднім інструментом збору даних є статистична форма. В ній втілюється та частина програми спостереження, яка охоплює первинні ознаки підприємства, котрі необхідно отримати в ході проведення статистичного спостереження. Тому вона не містить у собі похідних показників.

Відмінність статистичної форми від програми полягає також у підході до групування показників з огляду на необхідність виявлення системи контролів даних, від яких залежить подальша якість заповнення форми, введення й оброблення первинних даних.

У свого чергу, форму статспостереження і програму об'єднують інструкції та методологічні роз'яснення для респондентів і статистиків,

здіяних у збиранні даних. Ці документи розробляються, виходячи, перше, із логіки програми спостереження.

Статистична форма (анкета) в частині первинних показників повторює програму спостереження, але за дизайном залежить від двох основних чинників: прийнятністю для респондента та зручністю її статистичної обробки.

Важливість програми статспостереження полягає і в тому, що вона працює на етапі як його підготовки, так і обробки отриманих даних, формуючи алгоритм синтезу первинних даних і форму їх представлення споживачам інформації (рис. 9.2).

Програма є спеціальним фільтром для вхідної та вихідної інформації. В свою чергу, система показників статистики підприємств, що є масштабною та відносно сталою, не містить раз і назавжди заданого переліку стандартизованих змінних. Треба розрізняти систему показників і перелік змінних. В межах системи як певної ідеї, що функціонує тривалий час, може відбуватись актуалізація переліку змінних.

Система показників, за визначенням А. Єріної [22], має такі особливості: 1) всебічність кількісного відображення явищ; 2) органічний взаємозв'язок окремих показників, причому саме вони перетворюють групу показників на єдиний комплекс характеристик складного явища чи процесу.

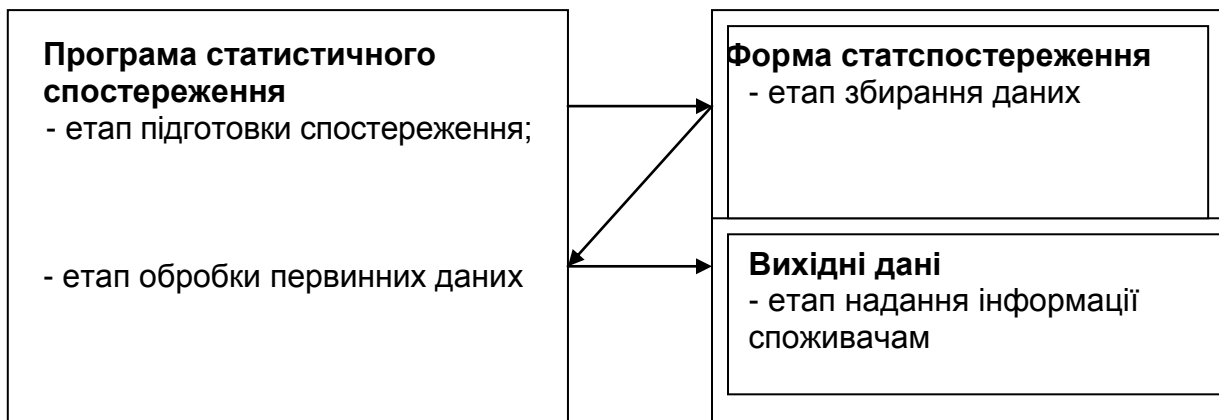

Рис. 9.2. Функції програми статистичного спостереження

Цінність статистичної інформації є тим вищою, чим більш порівнянними є вихідні дані одного спостереження з даними інших спостережень. Тому на етапі визначення вихідних даних необхідно враховувати існуючі стандарти та методи поза тим, чи встановлені вони офіційно, чи є частиною цілісної системи. Це є можливим тільки за наявності високої якості системи показників.

З підвищенням рівня уніфікації та координації статистики підприємств стає очевидною важливість коректного визначення (формулювання) показників (змінних). Велику роль тут відіграє розробка національних глосаріїв та словників зі статистики. По-перше, в ході їх підготовки досліджується великий пласт додаткової вітчизняної та іноземної інформації; по-друге, результатом роботи є систематизація та узгодження показників; по-третє, сама природа словників вимагає лаконічності формулювання при збереженні його суті.

Досвід розробки статистичних дефініцій статистичними службами дозволяє виділити наразі три підходи:

- 1) концептуальний – відноситься до суті, цілі або функції поняття;
- 2) уточнюючий – конкретизує поняття таким чином, щоб його можна було застосувати в даній ситуації;
- 3) розширений – містить детальний перелік усіх елементів, що стосуються сфери дії даного поняття [4].

Концептуальні визначення переважно застосовуються для встановлення та підтримання "зв'язку" з користувачами, тобто виражають ступінь відповідності поняття потребам користувачів. Вони також є відправною точкою для формулювання уточнюючих та розширених дефініцій. Концептуальне визначення є інструментом еталонного тесту всього процесу побудови дефініцій.

На відміну від концептуального визначення, яке є досить широким, уточнююча дефініція усуває можливість багатоваріантного тлумачення і дискусій на понятійному рівні. Вона повинна містити в собі інформацію щодо статистичної одиниці, з даних про яку вона починає формуватись, та періодичності її отримання.

Розширений підхід передбачає, наскільки це є можливим, наближення складових (елементів) поняття до визначень бухгалтерського обліку з тим, щоб якомога більше спростити задачу для підприємства з заповнення форми (анкети).

Уточнюючі та розширені визначення, на противагу концептуальним, повинні враховувати не потреби користувачів, а можливості та специфіку різних категорій респондентів.

Очевидно, доцільним є формування структури показників статистики підприємств з урахуванням всіх трьох типів їх визначень із відповідною ієрархією.

9.2. Методи побудови вибірки в обстеженнях малих підприємств та забезпечення якості вибіркових обстежень

Розвиток статистики підприємств безпосередньо пов'язаний із поширенням практики застосування вибіркових спостережень за підприємствами. У статистиці підприємств є дві досить специфічні категорії. Це, з одного боку, – великі та середні підприємства, а з іншого – малі. До малих, згідно з чинним законодавством, відносяться такі, на яких середня за рік кількість працюючих не перевищує 50 осіб, а річний обсяг валового доходу не перевищує 500 тисяч євро [4].

Основним джерелом інформації щодо результатів роботи малих підприємств є щорічне структурне обстеження за формою № I – підприємство. Зважаючи на необхідність зменшення звітного навантаження на малі підприємства, це обстеження, на відміну від обстеження середніх та великих підприємств, передбачає скорочену програму й здійснюється як суцільне. Але велика кількість малих підприємств та їх незначні обсяги виробництва і обороту продукції порівняно з великими та середніми роблять неадекватними витрати на проведення суцільного спостереження отриманим результатам. До того ж велика і плинна сукупність малих підприємств характеризується значною ймовірністю помилок реєстрації.

Для скорочення витрат на проведення обстеження малих підприємств за рахунок зменшення обсягу сукупності та з метою мінімізації помилок реєстрації природно виникла необхідність впровадження вибіркового спостереження за малими підприємствами.

Починаючи з 2001 року, Науково-технічним комплексом статистичних досліджень на замовлення Держкомстату розробляється методологія таких вибіркових обстежень. Оскільки структурне обстеження є певною мірою унікальним стосовно формування комплексної інформації про малий бізнес, впровадження вибіркового методу потребувало системності та поступовості.

Можливі помилки в стратегії, методології та організації можуть призвести до втрати відносно надійного й практично єдиного джерела інформації – модуля річного суцільного обстеження. З огляду на це спеціалістами [4] було прийняте рішення стосовно розробки методики та її апробації спершу на сукупності промислових і будівельних підприємств з наступним поширенням на підприємства усіх видів діяльності.

При цьому вибіркоче обстеження здійснюється не за річними підсумками, а за піврічними, що, поряд з іншим, створює додаткове джерело інформації впродовж року.

Через певний час після опрацювання необхідних методологічних підходів вибіркоче обстеження безпосередньо замінюється суцільним, що залишається лише як контрольне з періодичністю проведення раз у п'ять років.

З розвитком статистики послуг постало питання щодо проведення спеціальних вибіркових обстежень малих підприємств цієї сфери. Але оскільки їх сукупність входить до загальної сукупності малих підприємств, методологічні проблеми, що виникають у процесі реалізації цих двох спостережень, є значною мірою схожими.

Упровадження вибіркових обстежень малих підприємств в Україні пройшло наразі чотири етапи:

- пілотне обстеження промислових і будівельних підприємств (секції С, D, E, F за КВЕД) у декількох регіонах;

- обстеження промислових і будівельних підприємств в усіх регіонах;

- пілотне обстеження підприємств усіх видів діяльності за КВЕД у декількох регіонах;

- обстеження підприємств усіх видів діяльності в усіх регіонах.

Якість вибірки залежить від додержання наукових принципів організації та проведення вибіркового обстеження. Однак наразі бракує наукових досліджень з цього питання. Питання можливості переведення частини обстежень у статистиці підприємств на вибіркочу основу досліджувалось у різних площинах Держкомстатом України, Донецьким Інститутом економіки промисловості НАН України, Науково-технічним комплексом статистичних досліджень, Київським національним університетом ім. Т. Г. Шевченка [5, 27] й відбито в публікаціях таких авторів, як А. Єріна, О. Гладун, Л. Збаразська, В. Пархоменко, В. Саріогло, О. Черняк, В. Чирков.

Наразі актуальним є питання створення цілісної стратегії вибіркового обстеження малих підприємств в Україні, яке має цілу низку особливостей, і розробка простих, прозорих та ефективних методів підготовки й проведення обстеження з максимальною автоматизацією операцій кожного його етапу.

Основним принципом неупередженого, об'єктивного підходу, що гарантує репрезентативність вибірки, є принцип випадковості відбору елементів генеральної сукупності до вибіркової [22].

Випадковість відбору, звісно, унеможлиблює навмисне викривлення даних, але існує багато теоретичних та практичних питань, що потребують детального опрацювання на кожному етапі вибіркового обстеження [4]:

- формування основи вибірки (формування генеральної сукупності);

- формування вибіркової сукупності малих підприємств (побудова плану вибірки);

- збирання первинної інформації від відібраних до вибіркової сукупності малих підприємств, введення цієї інформації;

- проведення контролів;

- аналіз і коригування вибірових даних;

- збереження інформації;

- розповсюдження даних вибіркової сукупності на генеральну та розрахунок характеристик точності отриманих результатів, формування підсумків обстеження у всіх необхідних для аналізу розрізах.

Вирішальне значення в забезпеченні ефективності вибіркового спостереження відіграє етап побудови вибірки.

На відміну від умов теоретичного (класичного) вибіркового обстеження, коли генеральна сукупність є суцільним невідомим об'єктом, в національній практиці вибіркоче обстеження малих підприємств завжди ґрунтується на таких джерелах інформації, як:

- дані реєстру підприємств;

- дані суцільного структурного обстеження;

- дані попереднього вибіркового обстеження;

- дані кварталних експертних розрахунків показників діяльності малих підприємств.

Ця інформація надає можливість, з одного боку, підготувати якісну, достатньо актуальну основу обстеження, а з іншого – вже на етапі його підготовки мати досить надійні коефіцієнти для моделювання показників, що вміщені до програми обстеження, здійснення попередніх оцінок і їх контролю.

Таким чином, основа вибірки (генеральна сукупність) формується, виходячи з даних річного структурного обстеження підприємств за формами №1-підприємництво (річна), № 1-підприємництво (коротка) – річна ("Звіт про основні показники діяльності підприємства") та ЄДРПОУ.

Технологія формування основи вибірки передбачає виконання двох етапів. На *першому етапі* з бази даних структурного обстеження, остан-

нього за часом проведення, відбираються малі підприємства, що включаються до генеральної сукупності за наступними показниками:

ідентифікаційний код підприємства за ЄДРПОУ; код території за КОАТУУ;

основний вид економічної діяльності підприємства за КВЕД;

форма власності за Класифікацією форм власності (КФВ); організаційно-правова форма господарювання за КОПФГ;

обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг) у вартісному вимірюванні; середньооблікова кількість штатних працівників облікового складу.

На *другому етапі* на підставі реєстраційних відомостей ЄДРПОУ відібрана сукупність підприємств коригується на підприємства, що ліквідовані та новостворені у звітному періоді.

Практика проведення вибірових спостережень малих підприємств має свої особливості, зумовлені як специфікою об'єкта спостереження, так і потребами споживачів інформації, які бажають мати узагальнені результати не тільки загалом по малих підприємствах, а й у розподілі за видами діяльності та регіонами.

Розмір вибірки, як правило, обумовлюється заздалегідь з огляду на наявний бюджет обстеження, бажану точність і рівень деталізації кінцевої інформації. Точність або величина похибки в практичній статистиці встановлюється на рівні 5%. Бажаний розмір вибірки не повинен перевищувати двадцяти-двадцяти трьох відсотків від її бази; найчастіше це 20%. При цьому важливим є розмір малого підприємства та основний оціночний показник – обсяг обороту (до введення нових стандартів бухгалтерського обліку – обсяг випущеної продукції), які суттєво варіюють.

Для забезпечення внутрішньої логіки відбору одиниць сукупності з метою обстеження необхідно забезпечити їх групування за ступенем максимальної однорідності цих двох показників. Тому в даному випадку очевидні переваги має типологічна (стратифікована) вибірка, оскільки вона дає можливість:

перебороти умови неоднорідності генеральної сукупності;

отримати вищу порівняно з іншими типами вибірок точність розрахунків;

здійснити розподіл розрахунків за типологічними групами (стратами);

забезпечити ефективний контроль поля обстеження;

використати різні межі для різних частин сукупності спостереження.

У ході реалізації стратифікації постають питання в площині способу утворення типологічних груп, а саме:

вибору об'єкта стратифікації;

визначення показників стратифікації;

утворення оптимальної кількості страт;

визначення в заданих загальних межах вибірки меж кожної страти і на їх базі – уточнення розміру вибірки. [9].

Крім того, практика проведення схожих за програмою вибірових обстежень підприємств різних європейських країн, що потім узагальнюються і порівнюються Євростатом, передбачає в ході реалізації стратифікації забезпечення певного значення коефіцієнта варіації для кожного виду економічної діяльності та для вибіркової сукупності загалом.

Об'єктом стратифікації, з огляду на переважну гомогенність виробництва і відносно просту організацію малого бізнесу, виступає мале підприємство в цілому, відібране за законодавчими критеріями.

Вибір показників стратифікації повинен враховувати їх значущість з точки зору як економічного змісту, так і ролі в побудові страт та за безпеченні якості результатів.

Точність і надійність оцінок стратифікованої вибірки залежить від:

однорідності груп;

репрезентативності відібраних одиниць [10].

Урахування цих двох моментів дозволяє, поряд з розміром вибірки, зменшити також рівень внутрішньогрупових варіацій.

Відомо, що внутрішньогрупова варіація буде тим меншою, чим щільнішим є зв'язок між ознакою стратифікації та ознакою, що вивчається.

Дослідження і практика обстежень підприємств свідчать, що:

1) найбільшу однорідність може забезпечити стратифікація малих підприємств за розміром і видами економічної діяльності, оскільки за цих умов зберігається природна єдність згрупованих одиниць;

2) стратифікація за регіонами не дає ефекту, оскільки за внутрішньою спеціалізацією регіони є дуже неоднорідними, а локалізація підприємств є штучним принципом групування. Тому варіація всередині регіонів є більшого, ніж між регіонами, і навіть може бути (за великої кількості окремих видів діяльності в певному регіоні) більшою за загальну, через що стратифікована за цією ознакою вибірка втрачає свої переваги.

Таким чином, на першому етапі формування вибіркової сукупності (стратифікації) важливою є умова, за якої для кожної одиниці спосте-

реження значення ознаки стратифікації повинно бути присутнім у генеральній сукупності та підлягати актуалізації незалежно від того, чи були дані підприємства відібрані до вибіркової сукупності.

Групування одиниць спостереження генеральної сукупності за основними та додатковими показниками повинно здійснюватись на відповідну кількість страт.

Визначення основних показників стратифікації проводиться з застосуванням однофакторного дисперсійного аналізу. З використанням лінійного регресійного аналізу досліджується зв'язок між основними характеристиками підприємств малого бізнесу. За рахунок факторного аналізу дещо знижується розмірність простору вхідних змінних та проводиться класифікація вимірюваних ознак та досліджуваних об'єктів в просторі.

Отже, на початковому етапі формування вибіркової сукупності за результатами статистичного аналізу генеральної сукупності методами однофакторного дисперсійного, регресійного та факторного аналізу визначаються основні й додаткові показники стратифікації.

За основні показники стратифікації обираються:

основний вид економічної діяльності підприємств для промислових та будівельних підприємств;

середньооблікова кількість штатних працівників облікового складу, що є характеристикою розміру підприємств для промислових та будівельних підприємств.

Додатковим показником стратифікації може бути обрана територіальна належність підприємства.

Для з'ясування необхідної кількості страт, що треба утворити, орієнтуються на позиції КВЕД та групування середньооблікової кількості штатних працівників.

Враховуючи, що вибіркові обстеження малих підприємств в Україні починались у промислових та будівельних видах діяльності; на основі факторного аналізу для інтерпретації розподілу підприємств за регіонами доцільним є опрацювання галузевої структури підприємств промисловості, оскільки будівництво відповідає тільки одній секції КВЕД [4].

За основними показниками стратифікації визначають:

1) 17 страт на рівні секцій та підсекцій за КВЕД, при цьому секція С – без розподілу за підсекціями;

2) 7 страт: перша страта – 0 осіб і нульовий обсяг виробленої продукції, робіт та послуг; друга страта – 0-4 осіб та ненульовий обсяг

виробленої продукції, робіт і послуг; третя страта 5 – 9 осіб та ненульовий обсяг виробленої продукції, робіт та послуг; четверта страта – 10-19 осіб; п'ята страта – 20 і більше осіб; шоста страта – 1-9 осіб та нульовий обсяг виробленої продукції, робіт та послуг; сьома страта "нетипових підприємств" – 1-49 осіб.

У ході формування вибіркової сукупності з застосуванням стратифікованого відбору поряд з визначенням показників стратифікації, побудовою страт і розрахунком обсягу вибірки на основі даних структурного обстеження, ЄДРПОУ та методів багатовимірного статистичного аналізу вирішується питання побудови плану вибіркового обстеження та здійснення відбору одиниць, що будуть залучатися до статистичного спостереження.

План вибірки формується у табличному вигляді за основними й додатковими показниками стратифікації.

Пілотне обстеження підприємств промисловості та будівництва для декількох регіонів показує, що для підвищення репрезентативності кожної страти доцільно ввести додаткові умови здійснення відбору. Це пов'язано з наявністю:

- великих однорідних страт з дуже малим відсотком відбору, що унеможлиблює формування регіональних даних;

- підприємств з малою чисельністю і дуже великими для даної групи обсягами виробництва;

- страт із малою кількістю підприємств;

- повних невідповідей підприємств на запит;

- новостворених підприємств;

- двадцяти семи регіонів, в яких треба провести наступне обстеження і за якими потрібно сформувати вихідну інформацію.

План вибірки повинен залишатись відносно стабільним мінімум протягом двох-трьох років і модифікуватись лише в разі зміни характеристик вибіркової сукупності.

Методика побудови статистичних прогнозних оцінок показників малих підприємств на базі статистичних даних, відомостей ЄДРПОУ за основними показниками стратифікації базується на використанні апарату математичних методів вибірових досліджень. Для кожної страти визначаються:

- крапкові оцінки середнього і загального; відповідні 95 відсоткам довірчі інтервали;

інтегральні характеристики для економіки загалом з поширенням середнього значення основи вибірки (генеральної сукупності).

Проблема якості в статистиці підприємств виникає на різних рівнях: управління реєстром, управління обстеженням, дійсність результатів, реакція користувачів. Зрозуміло, що є, таким чином, необхідність мати правила та параметри для виміру якості.

Наразі відомі загальні критерії визначення якості, опрацьовані Міжнародним валютним фондом ("Data Quality Assessment Frame") та адаптовані Євростатом для європейського рівня. В останніх документах Євростат виділяє сім критеріїв якості: відповідність, точність, вчасність та пунктуальність, доступність, порівнянність та завершеність, про що йшлося у першому розділі [4]. Поряд з таким широким визначенням в межах управління статистикою з метою її адаптації до потреб користувачів існує суто статистичне визначення, що базується на точності оцінок експертів, наявності або відсутності систематичних помилок та перевірці гіпотез.

Не існує проблеми в сенсі визначення критеріїв, але вона виникає під час їх практичної реалізації.

Методологічно якість як статистичний критерій є досить часто синонімом точності. Вимір точності є дуже делікатним завданням, оскільки існують численні джерела помилок, що загалом поділяються на два типи:

1) пов'язані з вибіркою (вимір систематичних помилок та стандартного відхилення);

2) інші (якість плану вибірки, помилки в обробці обстежень, помилки внаслідок невідповідей, помилки виміру, помилки у моделі).

Система розуміння якості передбачає можливість використання якісних та іноді кількісних параметрів; усі інші свідомо не беруться до уваги як відокремлена частина питання.

Якість як статистична категорія не повинна бути інтерпретована як абсолют. У сучасних умовах необхідно завжди пам'ятати, що дослідження якості тісно пов'язане з витратами. Часто виникає ситуація, коли паралельно треба управляти витратами й поліпшувати якість даних. Дослідження якості дозволяє нам порівнювати, координувати та розробляти різні види статистичної інформації в умовах конкуренції між різними її виробниками.

Оскільки специфікою статистики підприємств є формування основи вибірки на базі реєстру підприємств, розглянемо проблему виміру якості плану вибірки за умови наявності такого статистичного реєстру

Вибіркові обстеження малих підприємств здійснюються переважно за допомогою стратифікованої вибірки. Статистичний реєстр (або адміністративний у разі відсутності статистичного) служить базою для вибірки. Недостатня якість такого реєстру погіршує якість статистичних даних та галузеві результати. Євростат пропонує в доповнення до уніфікованого універсального визначення ще чотири критерії якості для реєстру. Три перших стосуються реєстрації підприємств, а четвертий є змінною стратифікації.

1. У середньому 95% підприємств, створених у році n , мають бути зареєстрованими і таким чином включеними в план вибірки року $n + 1$. Це необхідно для забезпечення достатнього охоплення.

2. Величина повторної реєстрації має бути нижчою за 1%.

3. Оголошення про припинення діяльності є неминучим, але кількість таких випадків, що припадає на кожну страту, має бути меншою, ніж два випадки від загального числа зареєстрованих припинень діяльності.

З точки зору практики перший критерій є прийнятним і піддається виміру, коли існує достатня координація між органом реєстрації підприємств і статистичними службами. Те ж саме стосується другого критерію, особливо коли ідентифікаційні коди підприємства та його місцевих одиниць відрізняються. Третій критерій не дозволяє виявляти помилки, якщо значна кількість підприємств з різних причин не оголошує припинення своєї діяльності, а саме:

1) щоб не сплачувати борги;

2) для збереження можливості поновлення своєї діяльності в майбутньому без офіційної заяви;

3) щоб не нести витрати, пов'язані з припиненням діяльності.

Слід також враховувати, що важко вимірити кількість помилково активних підприємств, оскільки рівень активності може обумовлюватись різними ситуаціями: сезонний характер роботи підприємств; так звані "сплячі" підприємства; підприємства, що практично припинили свою діяльність, але не заявили про це офіційно; підприємства, що змінили адресу, але продовжують працювати.

Розгляд четвертого критерію якості реєстру визначає потребу у високонадійних змінних розміру і виду діяльності. Помилки в класифікації підприємств у плані вибірки за видом діяльності та розміром порушують точність оцінок. Тому Євростатом рекомендується переглядати ці змінні стратифікації раз на рік для вибіркових одиниць і раз на чотири роки – для всіх інших одиниць.

Для реалізації цього завдання необхідно в кожному випадку використання плану вибірки будувати стандартні таблиці та розраховувати спеціальні індикатори для синтетичного представлення розбіжностей між параметрами, що спостерігаються у формі обстеження.

Побудована за видами діяльності матриця змін на рівні секцій або розділів дозволяє розглянути розбіжності між планом вибірки та реальністю, представленою результатами обстеження. Такі зміни у вигляді діяльності можуть стати результатом завуальованості основного виду діяльності, помилок розрахунків, помилок у сфері реєстрації, через зрушення в структурі (наприклад, галузь знаходиться в стадії рецесії) або в кон'юнктурі (зміна виду діяльності).

9.3. Структурні та короткострокові обстеження підприємств

Завданням статистики підприємств щодо економічних явищ є їх характеристика (опис), інтерпретація, прогнозування. Це завдання виконується за допомогою системи статистичних обстежень підприємств, які поділяються на три основні групи:

- структурні;
- короткострокові;
- тематичні.

Різний ступінь розвитку цих груп обстежень, як і статистики окремих галузей чи секторів економіки, є характерним для статистичних систем усіх країн, що зумовлено комплексом історико-економічних факторів. Єдність статистики підприємств досягається за рахунок використання загальних статистичних інструментів, методології, методів організації збирання, опрацювання, аналізу і поширення інформації. З урахуванням міжнародного досвіду з цього питання ідеальна схема статистики підприємств може бути подана в наступному вигляді (рис. 9.3). [6].

Рис. 9.3. Перспективна схема організації статистики підприємств

Як видно з наведеної на рис. 9.3 схеми, інструментами статистики підприємств є:

статистичний реєстр підприємств;

стандартні економічні класифікації як основа для відповідних національних класифікацій;

використання методологічно узгоджених показників.

Статистичний реєстр є передумовою системного підходу до вивчення діяльності суб'єктів господарювання і базою для застосування стандартних статистичних одиниць. Принципово важливим є вибір виду статистичного спостереження: суцільне чи вибіркоче. Сучасна статистика підприємств, з огляду на необхідність зменшення звітного навантаження на них, орієнтується на переважне використання вибіркових обстежень. Використання реєстру дозволяє формувати узгоджені між собою сукупності підприємств, а його побудова є одним із першочергових завдань організації статистики підприємств як системи.

Економічні класифікації виконують роль засобу зв'язку між агрегатами різного рівня. Вони містять критерії побудови узгоджених сукупностей статистичних одиниць та їх показників. Отже, завданням національної

статистики підприємств завжди є адаптація застосування загальнозжигваних міжнародних класифікацій.

Загальна система статистичних обстежень може бути побудована у вигляді ієрархічно структурованої схеми обстежень: короткострокових, річних і з інтервалом у кілька років, пов'язаних і узгоджених між собою з огляду на їх зміст та міру охоплення.

Основні завдання такого дослідження можуть визначитися в такий спосіб [6]:

відображення короткострокової динаміки кон'юнктури (обстеження кон'юнктури);

відображення середньо- та довгострокових структурних змін (обстеження структури);

забезпечення потреб загальної та регіональної економічної політики;

отримання інформації для подальшого вдосконалення СНР;

отримання порівнянних на міжнародному рівні даних для ЄС.

Для відстеження діяльності підприємств за випуском продукції та факторами виробництва застосовуються фізичні (кількісні) та вартісні показники. Допоміжними виступають якісні показники.

Для структурних обстежень характерним є використання вартісних показників, для короткострокових (кон'юнктурних) – як вартісних, так і кількісних, а також якісних. Вибір показників тематичних обстежень залежить від їх цілей. У цілому, незважаючи на велику, кількість економічних показників, концептуальна єдність статистики підприємств може бути простежена на взаємозв'язку шести основних індикаторів за наведеною схемою (рис. 9.4) [6].

Оборот (обсяг реалізації продукції)			
Вартість виготовленої продукції (товарна продукція)		Витрати на реалізацію продукції	
Валова додаткова вартість		Проміжне споживання	
Валовий операційний прибуток		Витрати на утримання персоналу, непрямі податки	
Чистий операційний прибуток	Нагромадження основного капіталу		
Прибуток/збиток	Проценти, орендна плата, інші джерела доходу/надходжень		

Рис. 9.4. Взаємозв'язок основних індикаторів

ані індикатори повинні мати єдине методологічне визначення для всіх видів обстежень, в основу якого покладено європейську концепцію "підприємства". При цьому методологія показників кон'юнктурних обстежень має бути максимально наближеною до визначень структурної статистики, яка, у свою чергу, орієнтується на концепції СНР.

Новою для національної статистики проблемою, яка закономірно виникла в сучасних умовах, є баланс між витратами на статистику і потребами у статистичній інформації, тобто що є бажаним і що – можливим. Існує природний антагонізм між навантаженням на звітні одиниці та, з одного боку, витратами на статистику, а з іншого – потребами споживачів.

Основні потреби споживачів також часто конфліктують між собою. Завдання статистики полягає у їх визначенні з паралельною мінімізацією усіх рівнів конфлікту (рис. 9.5). [6].

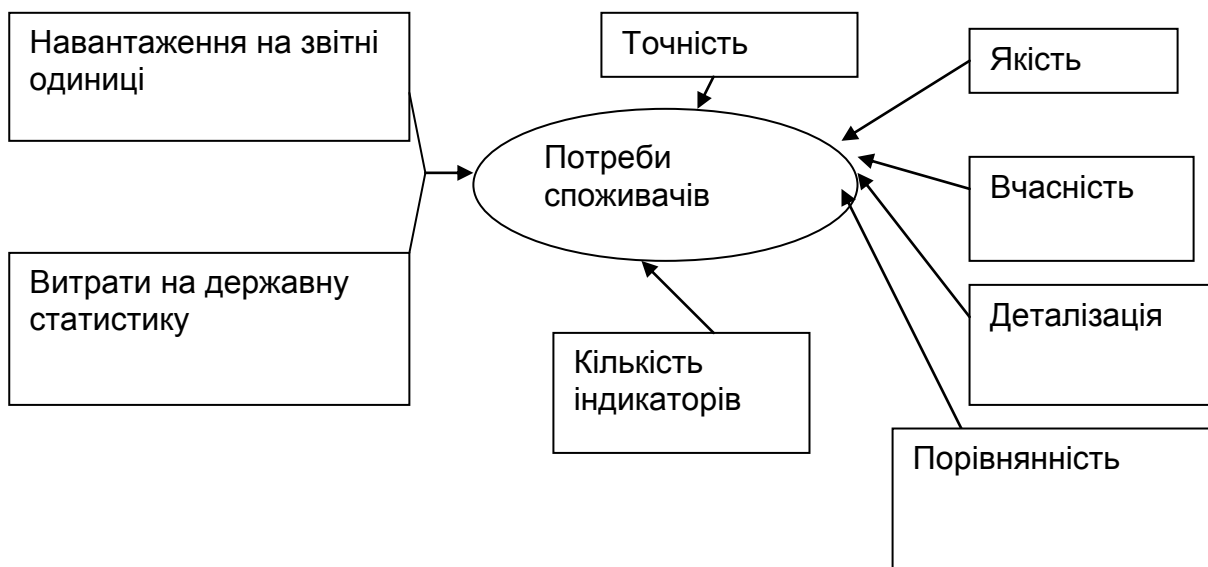

Рис. 9.5. Витрати на статистику і потреби споживачів

Оскільки вибір однієї пріоритетної мети в даному випадку є неможливим, то завданням статистики підприємств завжди стає пошук певного компромісу. Цінність статистичної інформації є тим вищою, чим вищим є рівень порівнянності окремих даних між собою, що, у свою чергу, досягається за рахунок системності статистики.

Завданням статистики підприємств є забезпечення конфіденційності даних респондентів, що значно підвищує якість первинної інформації. Ця досить нова для національної статистики вимога може бути виконана за наявності юридичного [1], методологічного і технічного забезпечення.

Окремим блоком системи статистики підприємств є структурна статистика, основа якої завжди складається з річних структурних обсте-

жень. У загальній системі статистики підприємств їм належить провідна роль у збиранні інформації про стан національної економіки, регіонів та окремих її секторів. На їх основі здійснюється аналіз структури виробництва і витрат, конкурентоспроможності підприємств, ефективності їх діяльності, факторів виробництва, будується значна частина національних рахунків. Для отримання такої інформації її збирання та опрацювання мають здійснюватися згідно з єдиною ідеологією, яку покладено в основу структурного обстеження. Завдяки своїм інтегруючій та координуючій функціям структурне обстеження вважається центральним у статистиці підприємств.

За своєю основною метою завданнями структурного обстеження підприємств є:

збирання та опрацювання даних підприємств для проведення аналізу структури економіки;

інформаційне забезпечення СНР;

актуалізація класифікаційних та економічних реквізитів підприємства в статистичному, адміністративному реєстрах і в базах даних, що використовуються для формування сукупностей одиниць, які звітують, для інших спостережень.

Європейські законодавчі межі структурної статистики. Скоординовані щорічні обстеження в країнах ЄС проводяться після прийняття відповідної Директиви Ради ЄС 1964 р. Основним документом європейського законодавства, що регламентує структурне обстеження, є Постанова Ради (ЄС ЄВРАТОМ) від 20 грудня 1996 р. щодо структурної статистики підприємств. Метою цього документа є координація збирання, опрацювання, передання та оцінка статистики структури, діяльності, конкурентоспроможності та ефективності підприємств. Цією постановою визначено мету структурної статистики, одиниці спостереження, поле спостереження, систему показників, джерела отримання інформації, порядок і строки подання статистичних даних до Євростату, загальні питання щодо порядку застосування норм постанови. Таким чином, проведення структурного обстеження підприємств для країн – членів ЄС – є обов'язковим і поширюється на всі ринкові види діяльності в секціях від С до К і від М до О.

Такі види діяльності, як сільське господарство, мисливство та лісове господарство, рибне господарство, державне управління, послуги домашньої обслуги та екстериторіальна діяльність не підлягають спостереженню. Для діяльності у сфері освіти, охорони здоров'я та соціальної допомоги, колек-

тивних, громадських і особистих послуг передбачається проведення пілотних обстежень. Проблемним, з огляду на досвід європейських країн, є проведення структурного обстеження на підприємствах, що здійснюють фінансову діяльність.

Спосіб отримання інформації залежить від системи організації національної статистики та наявних джерел додаткової інформації. Це можуть бути надходження даних від підприємств та інші статистичні методи, що дозволяють отримати точну й повну інформацію. З метою зменшення статистичного навантаження на респондентів рекомендовано використовувати адміністративну інформацію.

Окремою статтею постанови визначається необхідність проведення заходів щодо забезпечення достатньої якості інформації. При цьому якість оцінюється шляхом порівняння переваг від наявності даних, витрат на їх збирання та навантаження на підприємства, особливо – малі. Ступінь точності даних має сягати 95% рівня вірогідності.

Оскільки Україна не є членом ЄС, то європейські нормативні документи з питань структурної статистики не є обов'язковими для застосування в національній статистичній практиці. Проте, з огляду на бажану перспективу членства і необхідність отримання якомога більш порівнянної на міжнародному рівні інформації, в процесі створення системи статистики підприємств доцільно вже нині застосовувати європейські стандарти.

Періодичність, поле спостереження, одиниця спостереження структурної статистики.

Відповідно до норм постанови ЄС, структурне обстеження підприємств проводиться з річною періодичністю. До *поля спостереження* включаються всі підприємства, що проводять ринкову діяльність, спрямовану на отримання прибутку. Одиницею обліку при проведенні структурного обстеження підприємств може бути будь-яка з одиниць, визначена постановою Ради ЄС про статистичні одиниці. Вибір одиниці спостереження залежить від характеристик поля і мети спостереження. Як свідчить практика, за одиницю спостереження обирається переважно підприємство, що відповідає європейській економічній концепції "підприємства". Це дозволяє отримувати різнопланову первинну інформацію та використовувати в аналізі дані фінансової звітності, яка складається тільки по підприємству в цілому. Оскільки підприємства можуть бути як монорегіональними, так і полірегіональними, то з метою

формування даних за регіонами паралельно з одиницею "підприємство" застосовуються так звані "місцева одиниця" та "місцева одиниця виду економічної діяльності".

Система показників структурного обстеження

У системі показників структурної статистики можна виділити такі блоки [6]:

загальні питання (ідентифікатори підприємства, адреса, основний вид економічної діяльності, фінансовий рік, діяльність протягом звітного періоду);

демографія підприємства;

зайнятість та оплата праці;

взаємовідносини з іншими підприємствами;

витрати;

розподіл обсягу реалізованої продукції (робіт, послуг), кількості працівників, обсягу експорту за видами економічної діяльності;

закупівлі та продаж;

діяльність місцевих одиниць (основний вид діяльності, кількість працівників, фонд оплати праці, обсяг інвестицій в основний капітал);

матеріальні та нематеріальні інвестиції в основний капітал.

Система одиниць спостереження структурного обстеження та економічних класифікацій дозволяє отримати економічні агрегати за інституціональним і функціональним принципами, що важливо для побудови національних рахунків і галузевої статистики.

В Україні практика структурних обстежень, які відповідають європейським рекомендаціям, існує з 1998 р. Поступово вдосконалюються програма і методологія обстеження. Оскільки завдання національної статистики – отримувати узгоджені галузеві дані, то структурне обстеження було організовано як уніфіковане для підприємств різних секторів економіки.

Діяльність підприємств, поряд із структурною статистикою, дозволяє вивчати короткострокову статистику. На відміну від першої, яка дає картину структури економіки на певний момент часу, основною відмінністю короткострокової (кон'юнктурної) статистики є спостереження за динамікою виробництва протягом року. Відстеження бізнес-циклу – необхідна умова діяльності багатьох дійових осіб ринкової економіки. Для політиків, урядових структур, власників підприємств, споживачів продукції важливо знати, коли економіка перебуває у фазі зростання, коли відбуваються стагнація чи падіння і як ситуація розвиватиметься в найближчому майбутньому.

Усі споживачі такої інформації повинні відстежити бізнес-цикл якомога точніше і швидше для того, щоб зробити обґрунтовані висновки. Ключовими у цьому контексті є поворотні моменти, тобто коли тенденція змінюється за короткий період на протилежну. Важливо виявити найбільш ранні ознаки економічного прогресу. Для показників ринку послуг пропонується спрощена система, яка складається з таких чотирьох блоків: 1. Ринкова кон'юнктура. 2. Ринкові ціни. 3. Інфраструктура ринку. 4. Ефективність ринкових процесів.

Жодна фірма, велика вона чи мала, яка займається виробництвом товарів і наданням послуг, не зможе вдало функціонувати без оцінки ситуації на ринку. Будь-яке довгострокове чи оперативне рішення приймається на базі кон'юнктурних оцінок. Фактори, що впливають на кон'юнктуру ринку, за строком їх діяння можна поділити на такі:

постійно діючі (рівень доходів на душу населення, безробіття, науково-технічний прогрес, інфляція, конкуренція, сезонність);

одноразового діяння (політична ситуація, законодавчі акти, стихійні лиха та катастрофи).

За допомогою математично-статистичних методів визначення постійно діючих факторів є можливість виявляти тенденції в розвитку ринку і прогнозувати їх з певною мірою ймовірності. Значно складнішою є ситуація з одномоментними факторами. Прогнозувати їх виникнення, вплив на ринок товарів та послуг, наслідки їх розвитку для економіки досить складно, хоча саме вони здатні глобально впливати на ринкові процеси (досить згадати лібералізацію цін 1991 р., рішення про приватизацію підприємств сфери послуг тощо).

Серед факторів впливу на кон'юнктуру ринку спеціалісти [6] виділяють:

1) інфляцію;

2) падіння реальних доходів населення і, як наслідок, скорочення витрат на купівлю товарів і послуг, отже, і падіння попиту на них;

3) швидке зростання цін на товари, тарифів на послуги, причому в ряді випадків ціни на послуги зростають значно вищими темпами, ніж ціни на товари;

4) появу так званих "сучасних" видів послуг (наприклад, обмін валюти, яким займаються комерційні банки, платне оформлення закордонних документів – паспортів, віз, страхових полісів);

5) загострення криміногенної обстановки в країні, яке призвело до виникнення і розвитку охоронних і пошукових організацій, що, у свою чергу, пов'язано з безпекою особи та бізнесу, виготовленням і встановленням охоронної сигналізації, зміцненням вікон, дверей тощо;

6) зростання обсягу правових послуг (арбітраж, адвокатура, нотаріат, юридичні консультації);

7) бурхливий розвиток послуг, пов'язаних з інформаційним і науковим забезпеченням діяльності учасників ринку (зокрема, рекламна діяльність, послуги маркетингових служб і т. п.);

8) експорт нових сучасних видів товарів.

Статистика кон'юнктури ринку (або кон'юнктурна статистика) представляє собою розділ статистики ринку, що вивчає ситуацію, яка складається на ринку під впливом комплексу соціально-економічних, природних, організаційних, суспільно-політичних, а також випадкових факторів. Кон'юнктурна статистика відрізняється оперативністю, широким використанням якісних, атрибутивних і альтернативних оцінок, оглядів описового характеру, застосуванням орієнтовних характеристик та непрямих розрахунків, логічних висновків, використанням попередньої та прогнозої інформації, експертних оцінок і сценаріїв розвитку. Всі вони добре поєднуються з кількісними статистичними розрахунками та моделями. Висновки і оцінки кон'юнктурної статистики пов'язуються з поточним маркетинговим управлінням та плануванням, з так званим "контролінгом", гнучким реагуванням на зміну ситуації, пошуком резервів тощо.

Кон'юнктура ринку має три принципові відмітні риси: варіабельність (у тому числі циклічність), динамічність і пропорційність. У методології кон'юнктурного, або, як його ще називають, ситуаційного аналізу існує два підходи: формалізований, що базується на кількісних оцінках, статистичних моделях тощо, і неформалізований, описовий, який базується на якісних, альтернативних, непараметричних оцінках, а іноді й на інтуїції. З огляду на це короткострокова статистика складається з системи кварталних і місячних обстежень підприємств за індивідуальною для кожної галузі (виду діяльності) програмою. Таким чином, існує потреба в ретельному відстеженні бізнес-циклу за кількома напрямками:

швидка оцінка економічної ситуації на макроекономічному рівні, де своєчасність цінується понад усі інші переваги;

детальний аналіз за видами діяльності, який дозволяє політичним та економічним діячам спиратися у своїх рішеннях на точну інформацію про конкретні економічні короткострокові події у кожній галузі;

урахування, незважаючи на важливість макроекономічних показників, регіональної інформації;

відстеження, по можливості, бізнес-циклу за різними класами підприємств, оскільки сучасна економіка характеризується великою кількістю малих підприємств з їх вагомим впливом на діяльність окремих галузей та регіонів.

Показники короткострокової статистики повинні бути доступними для споживачів інформації, що займаються побудовою й перевіркою прогнозних моделей, а це, у свою чергу, сприяє розробці нових теорій щодо динаміки бізнес-циклу.

Європейські законодавчі межі короткострокової статистики

Розвиток європейської системи короткострокової статистики тісно пов'язаний з створенням ЄС. З огляду на потреби країн-учасниць, розвиток такої системи повинен просуватися у напрямі досягнення чотирьох загальних цілей [6]:

узгодження часу збирання та підготовки даних;

гармонізації методології показників;

інтеграції з іншими частинами статистичної системи і, передусім, із СНР;

розширення сфери за рахунок охоплення, поряд з традиційними, нових видів економічної діяльності (наприклад, сектора послуг).

Європейські юридичні документи щодо короткострокової статистики визначають стандарти для всіх її видів. При цьому розглядаються три основні частини: промисловість, будівництво та послуги.

Періодичність, поле та одиниця спостереження короткострокових обстежень.

Розглядають місячну, двомісячну та квартальну періодичність статистичних обстежень протягом року (залежно від їх важливості та доступності первинної інформації). Доцільно щомісяця збирати дані з більшості питань статистики промисловості, будівництва і торгівлі. Для послуг необхідно забезпечити, принаймні, квартальну періодичність. Деякі показники з будівництва надходять з двомісячним інтервалом.

До поля спостереження короткострокової статистики входять: для промисловості та будівництва – одиниці виду діяльності або місцеві одиниці; для торгівлі та послуг – підприємства.

Система показників короткострокової статистики

Оскільки система короткострокової статистики передбачає вимір, аналіз та прогноз, зроблені на якомога деталізованішому рівні, то необхідно мати такий ряд короткострокових даних [6]:

кількісний вимір діяльності: виробництво продукції;

випереджальні показники діяльності: надходження замовлень;

основний фактор короткострокових коливань: інвестиції;

передбачення інвестиційних трендів: у короткостроковій перспективі концепція прибутковості приблизно описується за рахунок валових операційних залишків;

показники коригувань для різних цілей: індекс цін виробників, запаси, вибуття промислових потужностей, зайнятість та безробіття;

зв'язок із світом: експорт та імпорт продукції.

Основними показниками динаміки є індекс продукції, індекс надходження нових замовлень на виготовлення продукції та індекс обороту (реалізації продукції). Ці три індекси послідовно відтворюють тенденції у розвитку економіки і в сукупності дозволяють здійснювати аналіз і короткостроковий прогноз економічної активності підприємств.

Кількісні дані показують послідовність надходження замовлень, їх виробництва та продажу продукції в часі, інтервал між кожним із цих кроків може коливатися від кількох днів до кількох місяців.

Основним завданням структурного обстеження підприємств сфери послуг є регулярне (щорічне) збирання даних про структуру виробничої системи, а річного – аналіз основних параметрів (показників) економічної діяльності підприємств, детальне вивчення діяльності окремих груп підприємств. З метою надання інформації для взаємного узгодження або контрольних даних для інших обстежень (внутрішніх і обстежень виробництва товарів та послуг тощо) та актуалізації деяких параметрів реєстру підприємств складається перелік основних споживачів даних річних обстежень, одними з яких є фахівці у сфері національних рахунків. Щорічні обстеження забезпечують вихідні дані для складання національних рахунків на річній основі; за деякими показниками вони можуть бути єдиним джерелом інформації.

Система річних індикаторів статистики послуг:

1. Обсяг вироблених послуг (у діючих цінах, без ПДВ та акцизу).

2. Реалізовано послуг (у ринкових цінах, включаючи ПДВ та акциз), у тому числі:

підприємствам (установам); домогосподарствам (населенню);

іншим споживачам (коли їх неможливо чітко визначити);

нерезидентам (із загального обсягу реалізованих послуг).

3. Податок на додану вартість.

4. Матеріальні витрати.
5. Інші операційні витрати.
6. Доходи від здавання в оренду власних приміщень.
7. Середньооблікова чисельність штатних працівників облікового складу (чол.).
8. Середня чисельність позаштатних працівників (працюючі за договорами і зовнішні сумісники) (чол.).
9. Чисельність неоплачуваних працівників (власники, засновники підприємства та члени їх сімей – для підприємств приватної форми власності) (чол.).
10. Реалізація послуг найбільшим споживачам (клієнтам).

Аналіз потреб користувачів країн – членів ЄС – показує, що найбільш систематичним попитом користуються показники кількості підприємств і місцевих одиниць за кожним конкретним видом діяльності та регіоном, показник обороту та його детальний розподіл за видами продукції, а також дані щодо кількості зайнятих. Крім того, в рамках річних тематичних спостережень з'являється можливість детального вивчення результатів діяльності підприємств, що забезпечують реалізацію окремих сучасних видів послуг (реклама, аудит, нерухомість, туристична та екскурсійна діяльність тощо) і випуску продукції промисловості і будівництва.

Нині питання з надання послуг промислового характеру активно дискутується на європейському рівні; внесено відповідні зміни до європейських класифікацій продукції (CPA, PRODCOM) та видів діяльності (NACE). Національна виробнича статистика, у свою чергу, вимагає адекватних змін з точки зору як класифікацій, так і системи показників і методології короткострокових індикаторів.

Література: [3, 6, 9, 10, 21].

Контрольні запитання

1. Як формується програма статистичного спостереження за підприємством?
2. У чому різниця між статистичним обстеженням та статистичним спостереженням підприємств?
3. Що таке статистична форма?
4. У чому полягають функції програми статистичного спостереження?
5. Як будують вибірки в обстеженнях малих підприємств?
6. Охарактеризуйте параметри якості вибірових обстежень підприємств.

7. Що таке статистичний реєстр, його призначення?
8. Предмет дослідження структурної статистики.
9. Система показників структурного обстеження.
10. Предмет дослідження короткострокових обстежень.
11. Система короткострокових індикаторів.

Тема 10. Планування й організація вибірових обстежень домашніх господарств

10.1. Організація проведення вибірових обстежень домогосподарств

В останні роки вибіровий метод спостережень активно застосовується органами державної статистики України, насамперед у сфері досліджень населення з актуальних соціально-економічних та демографічних проблем. У 1999 році Держкомстатом України були запроваджені на постійній основі два базових державних вибірових обстеження населення (домогосподарств), а саме: з питань економічної активності населення та з питань умов життя домогосподарств. У 2000 році на постійній основі було запроваджено третє базове державне вибірове обстеження – обстеження сільськогосподарської діяльності населення в сільській місцевості. Ці базові вибірові обстеження населення ґрунтуються на міжнародних стандартах та сучасних наукових розробках. Крім того, на одноразовій та періодичній основі органами державної статистики проводяться тематичні вибірові обстеження населення.

Основним етапом підготовки та проведення будь-якого вибірового обстеження є визначення принципів формування вибірової сукупності респондентів (далі – вибірки). Якість планування вибірки та коректність процедур її формування в значній мірі визначають якість результатів вибірового обстеження, а також адекватність витрат на його проведення. З метою забезпечення належної якості виконання робіт з планування та формування вибірки з урахуванням наявної інформаційної бази для проведення державних базових вибірових обстежень населення розроблені методологічні основи, що базуються на сучасних науково-обґрунтованих принципах проведення вибірових спостережень, національному та міжнародному досвіді організації аналогічних обстежень.

Отримання інформації щодо соціально-економічних характеристик сектору домогосподарств, необхідних для макроекономічних розрахунків та

розрахунків основних показників в галузі сільського господарства, проведення всебічного аналізу рівня життя населення України, моніторингу бідності, комплексної оцінки стану ринку праці у відповідності до міжнародних стандартів та потреб користувачів інформації усіх рівнів забезпечують базові вибіркові обстеження домогосподарств.

Вибіркове обстеження домогосподарств здійснюється шляхом планування та реалізації взаємопов'язаних програмно-методологічних, організаційних та технологічних етапів, а саме:

- визначення мети обстеження, об'єкта та одиниці спостереження;
- розробка програми та етапів спостереження;
- розробка дизайну вибірки;
- визначення необхідного обсягу матеріальних та фінансових ресурсів;
- формування вибірки та контроль її побудови;
- проведення польового етапу обстеження;
- контроль якості роботи статистиків з проведення вибіркових обстежень населення (домогосподарств) (далі – статистики);
- обробка результатів вибіркового обстеження та їх розповсюдження на генеральну сукупність;
- аналіз даних, публікація й поширення результатів.

Окремі етапи вибіркового обстеження за необхідністю можуть бути апробовані в пілотному обстеженні.

Метою формування вибірки є визначення за спеціально розробленими науково-обґрунтованими процедурами частини генеральної сукупності, обстеження якої дозволяє отримати репрезентативну та надійну ін формацію щодо досліджуваних в обстеженні (цільових) характеристик генеральної сукупності.

Загальний порядок проведення робіт з формування вибіркових сукупностей домогосподарств складається з наступних етапів:

1. Визначення вимог до вибірки відповідно до цілей обстеження.
2. Аналіз інформаційних джерел для формування вибірки.
3. Розрахунок обсягу вибіркової сукупності.
4. Розробка технічного завдання на формування вибірки.
5. Розробка дизайну вибірки.
6. Реалізація робіт з формування вибірки.
7. Актуалізація основи вибірки.
8. Контроль формування вибіркової сукупності та актуалізації основи вибірки.

Визначення цілей базового вибіркового обстеження домогосподарств та відповідних вимог до формування вибірки здійснюється галузевим департаментом Держкомстату України, який відповідає за загальну методологію обстеження. Цей підрозділ також здійснює розробку технічного завдання на формування вибірки за участю підрозділу з організації та координації вибіркового обстеження населення Держкомстату України.

Аналіз інформаційних джерел для формування вибірки базового вибіркового обстеження домогосподарств, розрахунок обсягу вибіркової сукупності, розробка дизайну вибірки, реалізація робіт з формування вибірки, пов'язаних з відбором первинних територіальних одиниць вибірки та розрахунок ймовірностей відбору здійснюються підрозділом з організації та координації вибіркового обстеження домогосподарств Держкомстату України за участю галузевого підрозділу, який відповідає за загальну методологію обстеження.

Визначення вимог до формування вибірки й розробка технічного завдання, як правило, мають ітераційний характер, оскільки організаційні та фінансові обмеження можуть призвести до неможливості задоволення всіх вимог, висунутих на початку робіт.

Реалізація робіт з формування вибірки (крім відбору первинних територіальних одиниць вибірки), актуалізація основи вибірки та контроль якості цих робіт здійснюються на регіональному рівні. Підрозділ з організації і координації вибіркового обстеження домогосподарств Держкомстату України здійснює централізовану розробку методико-інструктивних матеріалів, методологічне, організаційне та технологічне забезпечення цих робіт.

10.2. Етапи формування вибірки та забезпечення якості результатів вибіркового обстеження домогосподарств

Всі домашні господарства, що знаходяться в Україні, за винятком колективних (осіб, що довгочасно перебувають у лікарнях, будинках-інтернатах для старих, школах-інтернатах і інших інституціональних закладах, монастирях, релігійних громадах і інших колективних житлових приміщеннях) підпадають до вибірки при проведенні спостереження.

Для формування вибіркової сукупності домашніх господарств застосовується одна з моделей багатомірних вибірок – двоступінчаста випадкова вибірка, побудована по територіальному принципу й забезпе-

чуюча одержання представницької вибірки (в межах заданого ступеня точності, обсягу вибірки й фінансових ресурсів) за структурними співвідношеннями ряду взаємозалежних і обумовлених програмою обстеження бюджетів домашніх господарств показників.

Вибірка формується послідовно на двох щаблях. Формування першого й другого щаблів проводиться на рівні областей, районів окремо за міським й сільським населенням. На кожному щаблі відбору застосовується випадкова вибірка. Відбір здійснюється з типізованих основ вибірки, складених зі сполучення виділених структурних співвідношень групувальних ознак:

- розмір домогосподарства (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 і більше осіб);
- тип і приналежність житлового приміщення;
- наявність (відсутність) земельної ділянки;
- вік;
- стать;
- джерела засобів існування;
- рівень освіти.

Вибірка забезпечує одержання репрезентативних даних обстеження на регіональному рівні.

Кінцевою одиницею відбору є домогосподарство. Одиницями обстеження виступають домогосподарства й окремі члени домогосподарств.

Як основу й інформаційну базу для побудови вибірки й формування інструментарію відбору можна використовувати матеріали мікроперепису населення, якщо такий проводиться. Одиницею відбору на першому щаблі є рахункова ділянка, на другому щаблі – домогосподарства.

Обліковий період обстеження окремо взятого домогосподарства охоплює квартал. Залежно від складу досліджуваних показників встановлені наступні процедури збору даних:

1. Кожне з обстежуваних домашніх господарств двічі протягом кварталу веде двотижневі щоденникові записи, які становлять докладний щоденний облік коштів, витрачених на покупку продуктів харчування, непродовольчих товарів, оплату послуг. У щоденникових записах також фіксується кількість спожитих продуктів харчування без оплати (за рахунок надходжень продукції власного виробництва, подарунків, безплатної допомоги з інших джерел) і кількість оплачених продуктів харчування, не призначених для споживання членами домашнього господарства. Додатково в щоденникових записах кожен день фіксуються

витрати на харчування поза будинком (кафе, їдальні, ресторани, вуличні кіоски тощо).

2. У проміжку між двома щоденниковими обстеженнями домашнє господарство веде журнальні записи, які представляють собою облік покупок непродовольчих товарів і засобів, витрачених на оплату послуг. Ведення журнальних записів охоплює кожні два тижні місяця до або після проведення щоденникових обстежень і повний місяць, протягом якого ці обстеження не проводилися.

3. По закінченні кожного місяця чи кварталу з метою збору щоденникових і журнальних записів відвідуються всі домашні господарства, що підлягають обстеженню. Для одержання додаткових відомостей про витрати проводиться проміжне (місячне) опитування домогосподарств.

4. По закінченні кварталу здійснюється опитування всіх членів домашніх господарств, які підлягають обстеженню, за програмою щоквартального опитування, котре охоплює демографічні характеристики, сферу додатка праці й доступ до системи соціального захисту кожного з членів домашнього господарства.

5. По завершенні річного циклу обстеження проводиться опитування домашніх господарств. Програма річного опитування містить у собі збір даних про житлові умови домогосподарств, наявності в домогосподарствах предметів тривалого користування, обороті худоби в особистих підсобних господарствах, рівні освіти членів домогосподарств.

Питанням забезпечення якості результатів вибіркового обстежень приділяється останнім часом все більше уваги міжнародними та національними статистичними службами. Це обумовлено, насамперед, все ширшим застосуванням вибіркового методу як основного методу збору інформації в різних сферах існування суспільства. Розвиток вибіркового обстежень здійснюється як в напрямку розширення меж застосування традиційних методів – анкетування, поштові опитування, телефонні опитування, так і в напрямку розробки та впровадження принципово нових методів, – заснованих на сучасних інформаційних технологіях, опитування та самоопитування за допомогою комп'ютерів, інтернет-опитування, автоматизовані телефонні опитування та ін. Інтенсивно розвивається методологічна, технологічна логічна та технічна бази обробки результатів обстежень. Це обумовлює необхідність поглиблення уявлень про якість даних вибіркового обстежень.

З метою визначення якості результатів вибірових обстежень доцільно насамперед розглянути складові якості та, власне, сутність цього поняття. Дослідженню складових якості результатів вибірових обстежень та методів їх оцінки присвячено багато публікацій [4, 8, 10, 14, 22, 23, 27].

Авторитетними міжнародними статистичними організаціями – такими, як статистичний підрозділ ООН, Євростат, Міжнародна організація праці та ін., розробляються спеціальні документи, які регламентують вимоги до якості результатів окремих обстежень населення, методи забезпечення якості, зміст документації щодо якості результатів для користувачів тощо. Аналогічні документи розробляються національними статистичними службами країн.

Регулярно проводяться міжнародні конференції з питань якості статистичних даних. При цьому, як правило, окремо виділяється проблематика якості даних офіційної статистики.

Характеризуючи поняття "якість результатів" або "якість даних" вибірових обстежень домогосподарств, слід насамперед зазначити, що, як і відносно більшості достатньо складних понять в статистиці, серед фахівців немає єдиного уявлення про те, які саме характеристики результатів обстежень визначають їх якість. В той же час можна вважати загальноприйнятим, що поняття якості даних вибірових обстежень населення є багатовимірним, комплексним. Основними узагальнюючими вимірами якості даних вибірових обстежень слід вважати:

- релевантність;
- надійність;
- своєчасність і пунктуальність;
- доступність та ясність;
- порівнянність;
- узгодженість;
- повноту.

При цьому перші три виміри є, в певному розумінні, основними. Ще в 1982 році ці виміри якості регламентувались рекомендаціями статистичного підрозділу ООН для програм національних обстежень домогосподарств.

Розглянемо короткий зміст основних характеристик якості.

Релевантність, або концептуальна відповідність даних, передбачає, що отримані дані відповідають потребам користувачів. Відповідно

до цього релевантність визначається заявленим колом користувачів, концепціями та класифікаціями, що використовуються, відповідністю результатів цілям обстеження, належною періодичністю обстежень тощо. Дані повинні мати структуру, узгоджену з встановленими міжнародними концепціями.

Своєчасність і пунктуальність передбачають, що дані обробляються та надаються у встановлені терміни.

Доступність і чіткість даних гарантують можливість їх отримання за допомогою стандартних засобів і передбачають належний опис даних та певний їх супровід з боку організації, що надає ці дані.

Порівнянність даних передбачає, що їх структура даних за певними розрізами для окремих регіонів, груп населення, періодів часу є однаковою (або може бути приведена до такої). Це забезпечує можливість порівняння основних результатів за вказаними розрізами.

Під *узгодженістю* даних розуміють наявність можливості адекватного їх використання з різних джерел. Для забезпечення узгодженості, зокрема, необхідно взаємоузгоджувати програми різних обстежень населення, структури проміжних та кінцевих публікацій, структури файлів мікроданих тощо.

Повнота даних передбачає, що набір даних є повним за всіма встановленими розрізами і ним забезпечується необхідний ступінь деталізації результатів. Оскільки ці вимоги у більшості випадків визначаються користувачами, повнота тісно пов'язана з релевантністю даних. Особливої уваги заслуговують характеристики надійності оцінок показників, оскільки цей вимір якості є найбільш розповсюдженим, статистично обґрунтованим і має чітку інтерпретацію.

Під *надійністю* результатів вибірових обстежень розуміють, як правило, що дані відповідають реальному стану явища або процесу, тобто отримані оцінки показників близькі до дійсних їх значень для генеральної сукупності, а похибки не перевищують заданих меж і можуть бути оцінені за допомогою стандартних статистичних процедур.

У відповідності з наведеним визначенням ступінь надійності даних визначається похибками, що походять з двох основних джерел, – похибками вибірки та невибіровими похибками. Похибки вибірки, як відомо, виникають через несучільність обстеження і характеризують дисперсію вибірових оцінок показників. Невибіркові похибки включають похибки охоплення (можуть виникати через невідповідність генеральної та цільової сукупностей), похибки

вимірювання, похибки від невідповідей, похибки обробки, похибки оцінювання та ін. Невибіркові похибки впливають як на дисперсію, так і на зміщення оцінок.

При розробці методологічних підходів до розрахунку характеристик надійності оцінок показників за результатами вибірових обстежень з метою зменшення ефекту випадковості у процесі побудови вибірки надійність оцінки інтерпретується наступним чином. Якщо багаторазово (скажімо, мільйон разів) повторити процес побудови вибірки заданого дизайну й обсягу (за теорією, якщо побудувати всі можливі вибірки), кожного разу були би отримані різні вибірки і, відповідно, різні оцінки певного показника – мільйон оцінок. Конкретні реалізації вибірового процесу та оцінювання називаються реплікаціями, а їх результати (конкретні вибірки та оцінки) – реплікатами. За загальноприйнятими статистичними уявленнями, оціночна функція є прийнятною для оцінювання показника, якщо всі оцінки сконцентровані навколо дійсного значення показника. Висока концентрація оцінок навколо дійсного значення, тобто надійність, є бажаною, оскільки в одноразовому процесі побудови вибірки та розрахунку оцінки, що майже завжди реалізується на практиці, є лише певна ймовірність наблизитися до цього значення.

Близькість оцінки показника до дійсного значення, надійність оцінки має два аспекти:

вибіркові оцінки мають малу дисперсію;

середнє значення оцінок показника близьке до дійсного значення.

Визначення якості результатів вибірових обстежень, що, по можливості, врахує основні її виміри, на думку спеціалістів [21] – це отримані у встановлені строки надійні дані щодо характеристик генеральної сукупності, які з максимальною повнотою відповідають потребам користувачів, узгоджені з наявними якісними даними з інших джерел і доступні для використання.

Наведені виміри якості характеризують не лише результати вибірових обстежень домогосподарств, а і будь-які статистичні та адміністративні дані, зокрема дані переписів, дані реєстрів, дані Системи національних рахунків і ін. Зрозуміло, що певним даним притаманні не всі виміри якості, тому що окремі виміри набувають специфічних рис. Наприклад, для суцільних спостережень не має сенсу характеристика величини похибки вибірки, і, таким чином, їх надійність визначається лише невибіровими похибками.

Проблема вимірювання якості даних вибірових обстежень домогосподарств ускладнюється тією обставиною, що їх ефективне проведення неможливе без використання багатьох джерел даних, в тому числі і реєстрів (існуючих або створених під час формування вибірки), результатів переписів населення, даних демографічної статистики тощо. Таким чином, фактично виникає потреба в контролі та аналізі якості даних, отриманих з різних джерел. Аналогічно, при розрахунках показників Системи національних рахунків використовуються дані статистичної звітності, дані вибірових обстежень, адміністративні дані тощо.

Аналіз факторів, які впливають на якість даних вибірових обстежень населення, вимірювання відповідних індикаторів якості необхідні не лише для адекватного використання результатів обстежень, а й для гармонізації якості окремих їх етапів, що забезпечує виправданість витрат на проведення обстежень. Наприклад, зрозуміло, що не має сенсу вимагати занадто низьких значень похибки вибірки (що, як правило, призводить до значних обсягів вибірки), якщо немає надійної основи вибірки або є значні проблеми з обробкою даних. У табл. 10.1 представлені основні види похибок, що можуть виникати на окремих етапах вибірових обстежень домогосподарств, та відповідні індикатори якості. Наведений перелік характерних похибок та індикаторів якості не є повним. Він може бути значно розширений і конкретизований, що потребує спеціальних досліджень для кожного обстеження.

Як видно з табл. 10.1, більшість індикаторів якості не є кількісними. Це в значній мірі ускладнює можливість комплексної оцінки якості результатів обстеження в обмежені строки. Тому для державних вибірових обстежень домогосподарств, що проводяться на постійній основі, як правило, рекомендується декілька форм звітів з якості. Звіти з якості розділяють на *поточні* й *аналітичні*. *Поточні звіти* містять обмежене коло індикаторів якості, які визначаються для кожного обстеження і публікуються разом з результатами поточних обстежень (щомісячно, щоквартально, щорічно). Вони призначені насамперед для користувачів. *Аналітичні звіти* містять більш детальну систему індикаторів якості та можуть надаватися користувачам за спеціальною вимогою. Вони розробляються за результатами певного циклу обстежень: наприклад, якщо обстеження щомісячні або щоквартальні, готуються річні аналітичні звіти з якості. Для щорічних обстежень такі звіти можуть розроблятися один раз на 3 – 5 років. Аналітичні звіти призначені переважно для фахівців, експертів, консультантів, які мають відношення до планування

та проведення обстежень й допомагають удосконалювати методологічні основи обстежень, обґрунтовано планувати та впроваджувати зміни в організації й технології проведення обстежень.

Для вибірових обстежень домогосподарств характерним є те, що при вимірюванні якості результатів доцільно контролювати не лише максимально допустимі значення індикаторів окремих вимірів якості, а й їхні мінімальні значення.

Таблиця 10.1

**Основні етапи вибірових обстежень домогосподарств,
відповідні похибки та індикатори якості**

Етап	Характерні похибки	Індикатори якості
1	2	3
1. Формулювання мети обстеження, розробка концепцій та методології	Концептуальні похибки, пов'язані з метою, концепціями, визначеннями та ін.	Класифікація користувачів та їхніх потреб; аналіз відхилень у концепціях та визначеннях, що використовуються користувачами; детальний опис методології та процедур тощо
2. Формування вибіркової сукупності 2.1. Побудова основи вибірки 2.2. Здійснення процедур відбору 2.3. Контроль якості формування вибірки	Похибки охоплення Похибки при реалізації процедур відбору	Опис ступеня охоплення (територія, населення); опис цільової та генеральної сукупностей; опис похибок, виявлених в основі вибірки Опис похибок, виявлених за результатами відбору Детальний опис контрольних процедур
3. Реалізація обстеження 3.1. Розробка технологій збору даних, інструментарію обстеження, підбор та навчання персоналу, навчання інтерв'юєрів 3.2. Опитування 3.3. Контроль проведення обстеження	Похибки практичної реалізації обстеження Похибки, пов'язані з відповідями, похибки від невідповідей тощо	Детальний опис технології збору даних; методичні та інструктивні матеріали для персоналу та інтерв'юєрів. Опис рівнів участі в обстеженні за окремими групами одиниць спостереження; опис рівнів відмов від відповіді на основні запитання, аналіз причин відмов та характеристик одиниць, що не були обстежені; опис заходів для підвищення рівнів участі в обстеженні та ін. Детальний опис процедур контролю; опис результатів контролю
4. Обробка даних 4.1. Кодування даних, ввід даних	Похибки кодування, похибки вводу Похибки редагування та ін.	Оцінки похибок кодування та вводу Оцінка ступеня редагування; оцінки ступеня імпутації даних; детальний

1	2	3
4.2. Чищення, редагування даних, обробка пропущених значень 4.3. Контроль якості обробки даних		опис процедур імпутації та визначення ступеня її впливу на оцінки основних показників Детальний опис процедур контролю; опис результатів контролю
5. Оцінювання ознак 5.1. Реалізація процедур розрахунку системи статистичних ваг 5.2. Реалізація процедур оцінювання 5.3. Контроль якості процедур зважування та оцінювання	Похибки оцінювання Похибки оцінювання	Опис процедур зважування; опис якості системи ваг; порівняння оцінок основних показників до і після зважування Оцінки надійності результатів; середньоквадратичні похибки, коефіцієнти варіації, оцінки зміщень Детальний опис процедур контролю
6. Аналіз та публікація результатів обстеження	Похибки при аналізі та публікацій даних, похибки у забезпеченні своєчасності, доступності та якості даних	Оцінки задоволеності користувачів; зіставлення результатів обстеження з даними з інших джерел; оцінки своєчасності публікацій, доступності даних та ін.

Це обумовлено, насамперед, тим, що, мінімізація похибок вибірки або забезпечення надлишкової повноти даних часто потребують значного збільшення витрат на проведені обстеження. Важливо і те, що, наприклад, вимушене і необгрунтоване скорочення терміну обробки даних, яке іноді вимагається "вагомими" користувачами, може призводити до суттєвих втрат якості на окремих етапах обробки даних. Порушення пунктуальності шляхом дострокового надання даних користувачам може викликати незадоволення окремих з них через збої в ритмі робіт, або через неодночасність отримання інформації різними користувачами. Надмірна доступність даних часто конфліктує з необхідністю забезпечення їх конфіденційності. Такі явища можуть суттєво підірвати довіру користувачів або респондентів до результатів обстеження і тим самим катастрофічно погіршити їх якість.

10.3. Обробка даних вибірових обстежень домашніх господарств

Інформація, що збирається в результаті вибірових обстежень домогосподарств, потребує обробки з метою розповсюдження на генеральну сукупність. На підставі злитого масиву всіх даних, отриманих у ході

обстеження, визначаються значення узагальнюючих показників. Консолідація, що заснована на принципі приведення даних до єдиного тимчасового періоду, виробляється об'єднанням щоденникових записів за два двотижневих періоди, журнальних записів і показників опитного аркуша за квартал. Перетворення двотижневих щоденникових записів до квартального періоду здійснюється множенням значень показників на коефіцієнт екстраполяції (K_z), яким розраховується за наступною формулою:

$$K_z = \frac{N_k}{N_d * p}, \quad (10.1)$$

де N_k – число днів у кварталі;
 N_d – число днів ведення щоденника (14);
 p – число періодів ведення щоденника (2).

Проведення статистичного зважування підсумків обстеження домашніх господарств здійснюється з метою одержання розповсюджених на генеральну сукупність даних. Зважування здійснюється за допомогою присвоєння кожному обстеженому домогосподарству статистичної ваги, що характеризує загальне число домогосподарств, котрі складають вибірккову сукупність. Це положення засноване на гіпотезі про відповідність групи обстежених домогосподарств, об'єднаної за якоюсь ознакою, групі домогосподарств із тією ж ознакою в генеральній сукупності. Ваги для показників індивідуальних бюджетів домогосподарств розраховуються щокварталу.

Для визначення ваг використовується наступна інформація:

1. Дані мікроперепису населення про розподіл членів обстежуваних домогосподарств за родинами різного складу окремо по міському й сільському населенню в регіональному розрізі;

2. Дані про чисельність населення за станом на 1 січня поточного року за міським й сільським населенням регіональному розрізі.

Кожному домогосподарству k -го виду в j -м розрізі в процесі розповсюдження привласнюється вага (G_{kj}), яка дорівнює:

$$G_{kj} = \frac{W_{kj} * N_j}{N_{kj}}, \quad (10.2)$$

де W_{kj} – питома вага населення (кількість осіб у домогосподарствах) в k -й групі j -го розрізу за даними мікроперепису населення;

N_j – чисельність населення j -го розрізу за даними поточної статистики;

N_{kj} – кількість членів домогосподарства в k -й групі за даними вибіркового обстеження в j -м розрізі:

$j = 0$ – уся територія;

$j = 1$ – місто;

$j = 2$ – село;

$k = 1$ – домогосподарства, що складаються з однієї людини;

$k = 2$ – домогосподарства, що складаються з 2-х людей;

$k = 3$ – домогосподарства, що складаються з 3-х людей;

$k = 4$ – домогосподарства, що складаються з 4-х людей;

$k = 5$ – домогосподарства, що складаються з 5-ти й більше людей.

Сума ваг забезпечує оцінку кількості всіх домогосподарств даного регіону й країни в цілому.

Підсумки обстеження розробляються в цілому по країні й за регіонами, включеним у план обстеження, щокварталу в наступних розрізах:

1) за географічною ознакою, обумовленою на підставі адресної частини форм обстеження:

домогосподарства, що проживають у міській місцевості;

домогосподарства, що проживають у сільській місцевості;

2) за формою кількісного вираження розроблювальних показників:

у середньому на 100 членів домогосподарств (розраховуються розподілом абсолютних даних на зважене число наявних членів домашніх господарств, обумовлене на основі даних помісячної реєстрації числа осіб, що проживають у домогосподарстві);

у середньому на 100 домогосподарств (розраховуються розподілом абсолютних даних на зважене число домашніх господарств, що приймають участь в обстеженні протягом облікового періоду);

відносні дані (приводяться у відсотках і розраховуються з абсолютних даних),

3) в угрупованнях по ряду соціально-економічних ознак:

за складом домогосподарств:

за рівнем добробуту домогосподарств.

За кількістю спільно проживаючих	За числом дітей у віці до 16 років
з однієї особи	з однією дитиною
з 2-х осіб	з 2 дітьми
з 3-х осіб	з 3 дітьми
з 4-х осіб	з 4 і більше дітьми
з 5 – ти і більше осіб	

Для побудови угруповань залежно від рівня добробуту використовується метод ранжирування індивідуальних бюджетів домашніх господарств щодо зростання середньодушового значення ознаки, покладеного в основу оцінки добробуту – грошові доходи, грошові витрати, валові доходи, розташовувані ресурси. З використанням цього методу обстежувані домогосподарства й населення в них групуються:

за децильними (10-відсотковим) групах обстежуваного населення;

за інтервальним рядом розподілу домогосподарств (населення) залежно від рівня добробуту;

за категорією домогосподарств (населення), що мають рівень добробуту нижче прожиткового мінімуму.

При побудові угруповань за децильними групами застосовується порядок, відповідно до якого зважені дані за числом осіб у домогосподарствах ранжируються в міру зростання середньодушових показників добробуту й підсумуються наростаючим підсумком з одержанням загальної кількості обстежуваного населення. Ця чисельність приймається за 100%. Сума всіх домогосподарств, де зосереджене по 10% від загального числа обстежуваного населення, відноситься до відповідної децильної групи населення, розподіленого в міру зростання показників добробуту. Формування децильних груп виробляється роздільно за міським й сільським населенням. У цілому по всьому населенню окремого регіону й по Україні здійснюється сумування в межах кожної децильної групи.

При побудові групувань за інтервальним рядом застосовується порядок, відповідно до якого дані щодо кількості осіб ранжируються в міру зростання показників рівня добробуту й підсумуються в рамках інтервального ряду. Межі інтервального ряду переглядаються щорічно.

При побудові групування за категоріями, що мають рівень добробуту нижче прожиткового мінімуму (бідних домогосподарств) застосовується порядок, відповідно до якого зважені дані за числом осіб підсумуються в межах до величини прожиткового мінімуму.

Величина прожиткового мінімуму становить вартісну оцінку натурального набору продуктів харчування, що враховує дієтологічні обмеження й забезпечує мінімально необхідну кількість калорій, а також витрат на непродовольчі товари, послуги, податки й обов'язкові платежі, виходячи з частки витрат на ці цілі в низькоприбуткових груп населення. Для кожного домогосподарства величина прожиткового мінімуму визначається, виходячи з його фактичного складу як сума відповідних показників за різними соціально-демографічними групами населення.

За категорією домогосподарств (населення), що мають рівень добробуту нижчий за величину прожиткового мінімуму, розраховується показник дефіциту грошових доходів (розташовуваних ресурсів), що визначається як сума засобів, необхідна для доведення показників добробуту домогосподарств до величини прожиткового мінімуму.

Прикладом короткого опису принципів формування вибіркової сукупності та розповсюдження результатів обстеження на генеральну сукупність є матеріали, які наводяться в щоквартальних та щорічних публікаціях за результатами державного вибіркового обстеження умов життя домогосподарств.

Вибіркове обстеження умов життя домогосподарств проводиться у всіх регіонах країни. Вибіркова сукупність домогосподарств, які обстежуються, репрезентує все населення України, за винятком військово-службовців строкової служби, осіб, що знаходяться в місцях позбавлення волі, осіб, які постійно проживають у будинках-інтернатах, будинках для осіб похилого віку, гуртожитках (крім сімейних), а також маргінальних прошарків населення (безпритульні тощо). При формуванні вибіркової сукупності виключаються території, які не можуть бути обстежені у зв'язку з радіоактивним забрудненням (зони відчуження та обов'язкового відселення).

Процедура формування вибіркової сукупності складається з таких етапів:

1. Розшарування (стратифікація) генеральної сукупності з метою адекватного відображення у вибірці основних особливостей адміністративно-територіального поділу країни, а також для забезпечення відбору домогосподарств з більш однорідних за основними характеристиками груп. Відповідно до цього генеральну сукупність розбивають за шарами-регіонами (Автономна Республіка Крим, області, міста Київ та Севасто-

поль) та за прошарками – міське й сільське населення. Вибіркова сукупність розподіляється за шарами та прошарками пропорційно кількості населення.

2. Відбір одиниць першого ступеня: міст та районів з сільським населенням. Відповідно до умов формування вибірки визначається поріг саморепрезентативності. Саморепрезентативні територіальні одиниці обов'язково включаються у вибірку. Несаморепрезентативні відбираються так, щоб одна така одиниця репрезентувала під час обстеження групу з чисельністю, рівною порогу саморепрезентативності. Відбір несаморепрезентативних одиниць здійснюється окремо за кожним шаром з використанням процедури відбору з ймовірністю, пропорційною розміру (чисельності населення).

3. Відбір одиниць другого ступеня: у містах – виборчих діляниць, у районах із сільським населенням – сільських рад. Саморепрезентативні одиниці другого ступеня включаються у вибірку обов'язково, несаморепрезентативні з ймовірністю, пропорційною розміру (чисельності населення).

4. Відбір одиниць третього ступеня: домогосподарств для участі в обстеженні. Відбір здійснюється на основі списків адрес усіх домогосподарств, що проживають в межах відібраних одиниць другого ступеня. Інформаційною базою для складання цих списків в містах є списки адрес виборців, в сільських населених пунктах – книги господарського обліку. Домогосподарства відбираються зі списків адрес з використанням методів систематичного відбору.

Термін дії територіальної вибірки–5 років, вибірки домогосподарств – 1 рік.

Для розповсюдження даних вибіркового обстеження на генеральну сукупність застосовується процедура статистичного зважування з використанням підсумків Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Крім того, для компенсації інформації, не доотриманої через відмови домогосподарств та інші причини (нежилі квартири, від'їзд, хвороба респондентів тощо), проводять статистичне перезважування отриманих даних.

За підсумками аналізу участі респондентів в обстеженні 2002 року одне обстежуване домогосподарство в середньому мало статистичну вагу (репрезентувало) 1869 домогосподарств України.

Таким чином, можливість розповсюдження результатів вибірових обстежень на генеральну сукупність – це один із головних факторів, що

обумовлює їх ефективність. Особливо це стосується обстежень, які проводяться державними органами статистики, коли за результатами дослідження певної частини генеральної сукупності оцінюються цільові показники для національного рівня, для окремих регіонів та верств населення.

Література: [10, 16, 21].

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте етапи проведення вибірових обстежень домогосподарств.
2. Назвіть етапи формування вибірки домогосподарств.
3. Охарактеризуйте зміст основних характеристик якості результатів вибірових обстежень домогосподарств.
4. Назвіть характерні похибки та індикатори якості.
5. Як проводиться обробка даних вибірових обстежень домогосподарств?

Тема 11. Контроль статистичних даних

11.1. Контроль даних вибірового обстеження

Ніяке вибірове обстеження не захищене від помилок, що отримані при формуванні вибірки або проведенні спостереження. Навіть якщо цей контроль і не дозволяє скорегувати всі погрішності, проте він є необхідним етапом, що передуює аналізу отриманих результатів.

У вибіровому обстеженні звичайно загальна погрішність складається з помилок, допущених при формуванні вибірки, помилок спостереження, а також тих помилок, які виникають через недостатнє охоплення одиниць або ж не надані відповіді. Помилки спостереження виникають з вини інтерв'юера, одиниці, що обстежується, або неправильного кодування. Контроль є операцією, що дозволяє вирішити допустимі чи ні значення показника, що перевіряється.

До проведення статистиками контрольних операцій в їх роз порядку необхідно надати каталог показників обстеження з найменуваннями і описом їх змісту, з переліком кодів, що використовуються, і їх ув'язкою з питаннями анкети. За допомогою цього каталога фахівці, які проводять обстеження (наприклад, галузеві статистики), можуть самостійно переглядати різні файли, що їм надаються.

Перевірка первинних даних, які вводяться в комп'ютер, і автоматичні контрольні фільтри обов'язково повинні супроводжуватися операціями по виявленню помилок, допущених при наборі, і можливій неузгодженості у відповідях. Деякі з виявлених таким чином аномалій можуть бути відкориговані автоматично.

Якість деяких з показників вимагає особливо уважного контролю. Насамперед це:

показники, що свідчать про існування підприємства і дати його створення або ліквідації, оскільки саме вони є такими, що визначають при віднесенні підприємства до області дослідження;

код основного виду діяльності, оскільки саме він використовується для віднесення результатів, отриманих на підприємстві, до тієї або іншої галузі;

код "є відповідь/немає відповіді" як основа для віднесення підприємства до категорії таких, що надали або що не надали відповіді;

в секторах з високою концентрацією діяльності найбільші підприємства повинні контролюватися з особливою ретельністю.

Використовують наступні види контролю і перевірки первинних даних:

1. Контроль характеру змінної (кількісна, якісна, така, що безперервно міняється, дискретна), необхідний для розробки програм і формування файлів. Необхідність точного визначення типу змінної пояснюється двома причинами:

1) дозволяє правильно підібрати відповідні показникам інструменти аналізу;

2) дає можливість здійснювати злиття файлів, що контролюється за допомогою ідентифікаційної змінної, визнаної в обох файлах в якості змінної одного і того ж типу.

2. Проведення чіткої відмінності між нульовими значеннями (код 0) і відсутніми значеннями, код яких буде іншим. Цю диференціацію необхідно провести з самого початку, тобто з моменту комп'ютерного набору даних, причому пропуски (відсутня інформація) повинні оброблятися в файлах автоматично. Відсутні значення основних показників повинні коригуватися.

3. Пошук повторів у зареєстрованій інформації.

4. Систематичний контроль кожного показника для перевірки кодів і для приблизної оцінки частки відсутніх значень. Якщо процент відсутніх значень по якому-небудь показнику дуже високий, обробка такої частко-

вої невідповіді представляється дуже ризикованою.

5. Розгляд розподілу основних кількісних змінних (зокрема, граничних значень). Аналіз розподілу граничних значень дозволяє виявити помилки або нетипові підприємства, а також дає уявлення про геометричну форму розподілу за допомогою різних показників: середнього значення, медіани, дисперсії, коефіцієнта дисперсії, граничних значень. Нагадаємо, що медіана (на відміну від середнього значення) є надійною змінною, яка слабо реагує на присутність нетипових підприємств.

6. Контроль внутрішньої узгодженості даних – це перевірка логічних зв'язків між декількома показниками або зіставлення двох кількісних показників. Наприклад, рівновага між такими показниками, як доходи від діяльності, виробничі витрати, розподіл об'єму обороту за видами, витрати на робочу силу, розподіл чисельності зайнятих за наймом тощо.

7. Контроль правдоподібності (розрахунок співвідношень). Пріоритетне значення має контроль правдоподібності наступних співвідношень :

витрати на оплату праці/середньоспискова чисельність працівників

витрати на оплату праці/додана вартість

додана вартість/обсяг обороту

проміжне споживання/сума виробничих витрат

Крім того, для подібного типу контролю можна використати і наступні співвідношення:

проміжне споживання/обсяг виробництва

сума виробничих витрат/обсяг виробництва

обсяг виробництва/середньоспискова чисельність

валовий прибуток/додана вартість

середньоспискова чисельність/чисельність працівників спискового складу станом на 31/12

витрати на оплату праці/чисельність працівників спискового складу станом, на 31/12

витрати на оплату праці/сума виробничих витрат

витрати на оплату праці/обсяг виробництва

обсяг відрахувань на соціальне забезпечення/обсяги заробітної плати

обсяг закупівлі для перепродажу в незмінному складі/проміжне споживання

обсяг продажу товарів/обсяг обороту

обсяг готової продукції, в запасах/загальний обсяг продукції

виробництво для внутрішнього споживання/загальний обсяг продукції

обсяг експорту/обсяг обороту
обсяг продаж товарів/(обсяг закупівлі для перепродажу в незмін-
ному стані + Зміна запасів)
податки/сума виробничих витрат
інші витрати/сума виробничих витрат
обсяг субсидій/загальний обсяг продукції
обсяг інвестицій/додана вартість
обсяг переданих активів/активи на початок фінансового року
активи на початок фінансового року/середня чисельність
прибутки від фінансових операцій/валовий прибуток
обсяг переданих активів/сума надзвичайних надходжень

8. Контроль правдоподібності за різні періоди часу, тобто вимірювання динаміки, що спостерігається в проміжку між роками $n-1$ і n :

динаміка виробництва/динаміка витрат на робочу силу
динаміка співвідношення "витрати на робочу силу/середня чисель-
ність"

динаміка співвідношення "проміжне споживання/виробництво"

динаміка частки експорту

Агрегований контроль є виявленням одиниць (підприємств), що мають сильний вплив на сукупність, притому, що такий вплив може або дійсно відображати реальну ситуацію, або бути результатом помилок. Цей контроль проводиться за деякими головними показниками обстеження.

Існують різні способи виявлення нетипових підприємств:

контроль правдоподібності за різні періоди часу здійснюється шляхом порівняння даних двох послідовних років. У кожній із страт виявляються ті одиниці, які сильно впливають протягом року n на один із основних показників обстеження. Далі цей вплив, виявлений для року n , порівнюється з аналогічним впливом цих же одиниць за період $n-1$, що дозволяє виявити можливі помилки;

контроль правдоподібності за допомогою співвідношень. Співвідношення розраховуються для кожної з страт. Це може бути, наприклад, відношення обсягу обороту до чисельності працівників, середнє значення показника оплати праці або частка доданої вартості відносно обсягу обороту. Розрахунок таких співвідношень може робитися як з урахуванням, так і без урахування деяких специфічних підприємств. Можна також провести спостереження за динамікою цих співвідношень протягом двох послідовних років. Перевірці будуть підлягати ті підприємства, показники яких характеризуються значними змінами.

Для кожного типу контролю розглядають інтервали, що дозволяють визначити правдоподібність співвідношення. Корегування (або виправлення) змінної буде мати місце тільки в тому випадку, якщо код якості цієї змінної, отриманий внаслідок всіх вищезазначених контрольних операцій, виявляється нижче заданого порогового значення. Це корегування здійснюється на основі звичайних методів обробки часткових невідповідей.

Усі різноманітні види контролю вимагають багато часу, виникає необхідність максимальної автоматизації контрольних операцій, які потрібно передбачити (до комп'ютерного набору даних і після нього).

У ході обстеження підприємств неодноразово констатуються випадки надання занижених даних при відповідях на питання анкети. Це стосується таких показників, як обсяги обороту або виробництва, чисельність зайнятих, маса заробітної плати і т. д. Для виявлення явно викривлених відповідей фахівці, що проводять обстеження, повинні добре знати специфіку конкретних галузей.

У випадку якщо в анкеті виявлена відсутність внутрішньої узгодженості, а заниження даних у відповідях стосується лише декількох важливих показників обстеження, а інші відповіді цілком надійні, то дані розглядаються як часткова невідповідь, і до цих показників можна застосовувати звичайний метод часткового заміщення.

Якщо ж в анкеті виявлена відсутність внутрішньої узгодженості, а заниження даних у відповідях стосується багатьох показників обстеження, в цьому випадку краще звернутися до допоміжної інформації (наприклад, до результатів обстеження за попередній рік). Заміщення даних за великою кількістю показників представляє істотний ризик. Якщо ж якість заповнення анкети дуже низька, то доцільніше розглядати дане підприємство як таке, що не дало відповідь. Поява подібної невідповіді веде до зміни ваги підприємств страти, що дали відповіді.

Якщо до анкети немає претензій з точки зору внутрішньої узгодженості і до того ж її дані цілком узгоджуються з отриманими за попередній рік (при наявності подібної інформації), то результати можна використовувати для публікації (зрозуміло, після звичайного попереднього "очищення" і корегування). Дані, надані і підтверджені підприємством, зміні не підлягають.

Визначення рівня заниження інформації буде проводитися фахівцями зі статистики підприємств шляхом розрахунку для кожного агрегату

процента невірних (або занижених) відповідей, що варіюється залежно від виду діяльності. У секторі громадського харчування (ресторани, кафе тощо) він може бути вищим, ніж в промисловості.

11.2. Методи відтворення відсутніх даних

Методи відновлення відсутніх відомостей (методи імпутації) призначені для визначення пропущених або помилкових значень у матеріалі, зібраному в результаті проведення статистичного спостереження. Використання методів імпутації спрямоване на підвищення якості статистичних даних.

При обробці матеріалів обстежень і переписів населення часто доводиться зіштовхуватися з проблемою або невідповідей на окремі питання переписних аркушів, анкет, опитних бланків і т. п., або з наявністю в них некоректних записів. Зазначене знижує повноту й вірогідність заповнених бланків обстежень, а в цілому призводить до недостатньої якості статистичної інформації. Причому чим більше пропущених і помилкових записів, тим нижче якість первинної інформації, отриманої при проведенні переписів і обстежень.

До найпоширеніших типів помилок, які зустрічаються при обробці матеріалів переписів і обстежень, відносять [26]:

недійсні дані. Для цього типу помилок характерними є або недійсні відповіді, тобто ті, що не відповідають припустимим значенням, визначеним для кожного поля, виділеного в переписному аркуші (або анкеті) для заповнення відповідей на його питання, або ж наявність декількох відповідей на те саме питання при вимозі однозначної відповіді;

несумісні дані. До цього типу помилок ставляться або відповіді, котрі не мають змісту, або ж відповіді, що суперечать відповідям на інші взаємозалежні питання анкети чи переписного аркуша;

відсутні дані (запису). Цей тип помилок характеризує невідповіді на окремі питання анкети або переписного аркуша й найбільшою мірою визначає якість первинної інформації.

В основному зазначені типи помилок у первинних даних можуть виникати через складність ряду питань анкети чи переписного аркуша або через неоднозначне їхнє тлумачення як інтерв'єром, так і респондентом, чи небажанням людей відповідати на незручні питання або з інших причин об'єктивного й суб'єктивного характеру (наприклад,

питання переписного аркуша або анкети заповнюються зі слів одного члена домогосподарства, що не повністю володіє інформацією про інші члени домогосподарства).

Для усунення окремого типу помилок широко використовуються як процедури формальних і логічних перевірок, так і процедури редагування, які, як правило, реалізуються на етапі обробки матеріалів переписів і обстежень населення. Зокрема, дані процедури добре себе зарекомендували при виправленні недійсних і несумісному даних, а також при відновленні невеликого відсотка відсутніх даних, якщо правильний запис можна поставити на етапі редагування з урахуванням взаємозалежних відповідей на інші питання переписного аркуша або анкети.

Однак відновити найбільший відсоток відсутніх відомостей і змінити ряд записів, визнаних неспроможними при проведенні формально-логічних перевірок та тих, що не піддаються виправленню в рамках реалізованих систем редагування, можна тільки на основі методів імпутації.

Методи імпутації включають широкий клас простих і складних математичних, математико-статистичних і економіко-математичних моделей, призначених для визначення нового значення змінної замість пропущених або неспроможних змінних в анкеті або переписному аркуші.

Нове значення змінної повинно повністю задовольняти всім установленим правилам редагування. При виконанні цієї вимоги відновлений запис вважається коректним. Це визначає нерозривний зв'язок імпутації з процедурою редагування статистичних даних. Тому в основу реалізації зазначених процедур повинні бути закладені однакові правила, методи й технології.

На сучасному етапі розроблено безліч підходів до реалізації процедур редагування й імпутації. Характерним для цих підходів є широке використання в них системи Філледжі – Хольта, що відбиває основні вимоги до редагування статистичних даних:

кожне значення змінної (поля) повинне задовольняти всім правилам редагування і досягатися за рахунок імпутації мінімальної кількості полів;

"імпутовані" записи повинні повністю задовольняти правилам редагування. Це означає, що правила імпутації повинні автоматично генеруватися з правил редагування;

кінцевим результатом процедури імпутації повинне бути непорушення спільного розподілу змінних.

У цілому слід зазначити, що в сучасних технологіях досить важко відокремити редагування від імпутації й оцінити роздільний їхній вплив на якість результуючої статистики. Характерним для методів імпутації, реалізованих у сучасних технологіях, є їхня розмаїтість, що обумовлена призначенням проведених обстежень й різним поданням правил редагування, а також використанням різних процедур для визначення значень, що підставляються (метричних (кількісних) змінних, або категоріальних (якісних) змінних (у переписах населення й в обстеженнях населення соціального й соціально-демографічного характеру більша частина змінних – категоріальні)).

До найбільш широко застосовуваних методів імпутації з використанням технології Філледжі – Хольта можна віднести: *методи донора, методи оцінок, детерміністські методи.*

Методи донора – це методи, в яких пропущене або помилкове значення відновлюється з іншого запису без яких-небудь змін. Відповідно до методу донора значення для імпутації беруться із записів, що задовольняють правилам редагування. Залежно від способу вибору запису-донора для відновлення пропущених значень розрізняють два основні *різновиди методу донора*: випадковий вибір; вибір найближчого в деякій метриці сусіда.

Випадковий вибір запису-донора здійснюється в рамках спеціально виділених (побудованих) стратах (класах, групах), однорідних за структурою ряду заданих параметрів. Якщо потрібно відновити кілька полів, то всі вони беруться з одного відібраного запису-донора.

Вибір запису-донора методом найближчого сусіда заснований на визначенні метрики, що характеризує найменшу відстань від імпутаційного запису. Як метрика для визначення відстані можуть бути обрані різні функції. При використанні методу найближчого сусіда, крім метрики, визначаються й поля, якими буде оцінюватися відстань. При реалізації даного методу з метою усунення можливої переваги у виборі одного з параметрів (зокрема, через різні одиниці виміру) нерідко здійснюються різні перетворення, наприклад ранжирування, нормування, обчислення максимального числа однотипних перетинань і ін.

Методи оцінок – це методи, засновані на визначенні пропущених або неспроможних записів у даних шляхом обчислення деякої оцінки. Ця оцінка може ґрунтуватися на даних поточного обстеження або даних попередніх обстежень (методи середніх, трендів, регресії, множинної імпутації й ін.).

Детерміністські методи досить часто використовуються в системах редагування й імпутації, де реалізована технологія Філледжі – Хольта (у цих системах можливість застосування детерміністських методів перевіряється в першу чергу).

Широкий розвиток і впровадження методів редагування й імпутації характерне для закордонної практики.

У сучасних системах редагування й імпутації закладений різноманітний і досить складний математичний апарат, реалізація якого вимагає універсального програмного забезпечення. Відома безліч програмних пакетів, призначених для редагування й імпутації статистичних даних. Однак більшість із них використовуються в економічних обстеженнях, де доводиться оперувати переважно з кількісними (метричними) змінними.

У нашій країні найбільший розвиток одержали методи й технології редагування статистичних даних, що є в цілому першим кроком імпутації. Причому процедури формально-логічного контролю, спрямовані на виявлення помилок і пропусків у статистичних даних і подальше їхнє редагування, широко використовуються при обробці даних переписів населення й матеріалів як економічних обстежень, так і великомасштабних обстежень населення. Окремі прийоми імпутації знайшли застосування в соціологічних обстеженнях, а також в обстеженні підприємств, особливо при обробці вибіркового даних із пропусками, обумовленими невідповідями респондентів.

11.3. Методи вирішення проблем помилок спостереження

Помилки, які виявляють у відповідях людей на питання обстежень, важко зафіксувати, оцінити їх серйозність. Використовувати отриману про них інформацію для цілей дослідження теж нелегко. Але будь-який спосіб обліку цієї проблеми все-таки виявляється бажаним, навіть якщо прямі шляхи тут незадовільні. Можна сподіватися, що дослідники, які істотно залежать від відповідей людей на питання, продовжать дослідження з метою більш повного аналізу цієї проблеми. Розглянемо деякі з більш помітних практичних прийомів і точок зору, які здаються найбільш коректними [8].

Загальний підхід до інтерв'ювання. Щоб одержати на підставі інтерв'ю дані бажаної якості, у кожному випадку корисно вибрати найбільш прийнятний підхід. Респондент краще відповідає на питання, якщо

почуває, що одержує щось замість загубленого часу. Багато з людей люблять говорити, коли до них звертаються як до "авторитету" з будь-яким питанням або як до "типового громадянина" або коли хто-небудь звертається за порадою. Надання респондентові свідомості легкості й бажання співробітничати з інтерв'юерами часто називають формуванням "почуття взаємної довіри й симпатії". Без цього почуття інтерв'юер може одержати недостовірні дані або пряму відмову.

Крім формування почуття взаємної довіри й симпатії, якість відповідей може бути поліпшено вибором правильної лінії поведінки без посередньо при опитуванні з залученням відповідних контрольних питань, жестів, реакції й тому подібного з метою прояснення сутності питань і сприяння "згадуванню". Ретельно навчені інтерв'юери, застосовуючи ретельно розроблену тактику проведення опитування, можуть істотно поліпшити якість даних.

Тактика проведення опитування. Іноді помилки відповідей обумовлені недбалістю мови питань. Недолік багатьох керівників обстежень полягає у використанні ними педантичної або невизначеної мови. Більш того, неретельно продумана послідовність питань може легко заплутати респондента настільки, що він перестане почувати напрямок інтерв'ю, розуміти його зміст і мету.

Простий, але ефективний метод фіксації можливих помилок у відповідях полягає в тому, щоб помістити в аркуш опитувань два або кілька альтернативних питання, пов'язаних з тим самим моментом. (Це повинно бути зроблене таким чином, щоб не здавалося ні наївністю, ні пасткою). Порівняння може виявити невідповідності, які не можна приписати неточностям вираження.

Подвійний відбір. Іноді більш ефективно не затрачати багато ресурсів на поліпшення якості відповідей, а погодитися з їхньою низькою якістю й спробувати усунути наслідки цього статистичними методами. Наприклад, при підрахунку апельсинів на випадково відібраних гілках (якщо фрукти вважаються на місці) було виявлено, що "недорахунок" становить від 2 до 4%. Замість того, щоб витратити ресурси на навчання лічильників і виготовлення спеціальних пристосувань для підрахунку, було вирішено використовувати подвійний відбір. На другій фазі був здійснений дуже ретельний підрахунок для малої вибірки з вихідної вибірки гілок, витягнутої на першій фазі, за допомогою невеликої кількості гарно підготовлених і дисциплінованих реєстраторів. Кореляція

між двома підрахунками була високою ($r=0,98$), тому для усунення відхилення, викликаного помилками підрахунку, проведена оцінка виявилася ефективною.

Дослідник, зокрема, коли він є інтерв'юером (але не тільки в цьому випадку), може стати джерелом помилок, які (як і помилки у відповідях), для кінцевих результатів виявляються значно більш шкідливими, ніж помилки вибірки. Природа й поширеність цих помилок привернули велику увагу дослідників починаючи з 50-х років. Розглянемо *природу й поширеність* цих помилок і *деякі прийоми* їхньої фіксації й усунення [8].

Природа впливу дослідника. При обстеженні за допомогою інтерв'ю інтерв'юер може впливати на відповіді просто своєю присутністю, своєю статтю, кольором шкіри, віком або одягом. Його поведження, манера задавати (або не задавати) питання, його роз'яснення або пробні твердження можуть вплинути на результат. Зокрема, вплив дослідника великий, якщо питання є скоріше "відкритими", ніж "закритими", або коли досліджувана, проблема не є очевидною чи доступною для огляду. Значна кількість досліджень показала, що упередження інтерв'юера можуть вплинути на респондентів, а отже, й на одержувані відповіді.

Крім помилок виміру й осмислювання, дослідник може стати заручником інших порушень, що впливають на точність результатів і загальну атмосферу навколо вибіркового дослідження. Обман, пряма фальсифікація даних обстеження можуть викликати серйозні проблеми при погано організованому обстеженні. Деякі інтерв'юери можуть одержати дані й буде здаватися, що вони виконали роботу повністю й точно, однак у респондентів залишиться почуття, що його допитали, і це може мати серйозні наслідки, зокрема, коли проводяться повторні обстеження по вибіркових списках.

У найкращому разі від спілкування з дослідником респондент здобуває деякий "досвід". Цей "досвід" може як допомогти, так і перешкодити, якщо надалі передбачається одержання від нього значимих даних. Якщо питання, що розглядаються в обстеженні, важливі, необхідно "досвід" тримати під контролем, для того щоб одержати обґрунтовані результати й мати доброзичливі відносини з респондентами.

При обстеженнях, коли беруться інтерв'ю або коли персонал повинен виконати операцію осмислювання, виміру або підрахунку, помилки виникають майже напевно. У деяких обстеженнях помилки з причини дослідника можуть виявитися згубними, якщо нічого не можна

зробити, щоб запобігти їм або мінімізувати. Заходи очевидні: вибрати гарний персонал, навчити його, правильно направити й перевірити його роботу, щоб переконатися в тім, що все в порядку. На додаток до цих рекомендацій спеціалісти приводять наступне.

Комплектування штату. Звичайно професійні інтерв'юери краще непрофесійних. Однак, коли деякі професіонали мають потребу в перенавчанні для проведення досліджень із застосуванням спеціальних методів, може виявитися, що перенавчання важче, ніж навчання нового персоналу. Варто мати на увазі, що більшість людей поводяться більш відкрито, якщо інтерв'юери схожі на них за етнічною приналежністю, кольором шкіри, віком, мовою, статтю, якщо в них той же або ледве більш високий соціальний статус, рівень освіти й т. д. При наборі непрофесіоналів варто шукати людей, які люблять поговорити, але при цьому вміють слухати, здатні оцінити правдоподібність того, що вони чують, і можуть необразливо перепитати, якщо те, що вони чують, представляється їм сумнівним.

Навчання. Одержання точної інформації за допомогою інтерв'ю вимагає кваліфікації. Для того щоб забезпечити цю кваліфікацію дослідувачів, потрібна програма навчання і використання допоміжних засобів – таких, як керівництва, інструкції з навчання.

На додаток до навчання загальній техніці інтерв'ювання потрібно організувати спеціальний курс підготовки до конкретного дослідження, що буде проводитися. Обстеження може включати ряд незвичайних властивостей, які вимагають спеціальних підходів – таких, як процедура витягу вибірки на місці, методи повторних візитів, інтерпретація деяких понять, використовуваних в анкеті. Указані ситуації повинні бути зафіксовані в письмовому вигляді, щоб інтерв'юер міг звернутися до інструкцій, якщо виникають проблеми.

Устаткування. Можна заздалегідь приготувати спеціальні форми, які допоможуть дослідникові ефективно й точно виконати роботу, наприклад, форми для складання списків домогосподарств усередині обраних кварталів або ділянок вулиць, ферм усередині обраних територій і т. д. При сільськогосподарських обстеженнях, коли одиницею спостереження виступає територія, іноді вводять два поняття території: (1) під територією розуміється квадрат (або прямокутник), отриманий накладенням сітки на карту, (2) під територією розуміється природна ділянка (поле, земля, що

належить даній фермі). Вся земля незалежно тому, належить вона чи ні фермам, реєструється по цій подвійній схемі; при цьому головним списком є список володінь.

Управління. У більшості випадків представляється доречним скласти план спостереження за інтерв'юерами й іншими польовими працівниками під час проведення обстеження. Як би ретельно не проводилося навчання, імовірно, якісь проблеми все одно виникнуть. У незвичайних ситуаціях дослідник повинен на місці приймати багато рішень, які можуть виявитися як правильними, так і неправильними. Розумне використання телефону, швидке подання отриманих результатів, частий аналіз поведження респондентів можуть мінімізувати труднощі, пов'язані з прийняттям цих рішень, швидко розкрити помилки й забезпечити правильний спосіб дій. Багато причин не може бути покладено на польових дослідників і не може бути спрогнозовано керівниками, що планують обстеження.

Якщо природа обстеження така, що помилки, пов'язані з інтерв'юером, викликають особливу турботу, то можна розглянути питання про оптимальне число інтерв'юерів.

Методи оцінки. Існує два загальних методи фіксації помилок, що відбуваються з вини дослідників і респондентів, і відділення їх від помилок вибірки. *Метод взаємопроникаючих вибірок* включає випадковий розподіл одиниць спостереження між дослідниками. *Метод повторного інтерв'ювання* вимагає проведення двох вимірів для обстежуваної вибірки або деякої її частини.

Основна ідея схеми взаємопроникаючих вибірок полягає в тому, щоб розглядати різницю в результатах, отриманих різними дослідниками, що перевершує ту, яка може бути приписана варіації ознаки у вибірці як викликану інтерв'юерами. Отже, дисперсійний аналіз, проведений для отриманих даних, дає можливість одержати дві оцінки середнього квадрата відхилення "між дослідниками":

розраховану на основі середніх значень, отриманих різними інтерв'юерами;

розраховану як середнє з дисперсій, отриманих для кожного інтерв'юера. Порівняння двох оцінок проводиться за допомогою простого F-критерію.

Метод повторного інтерв'ювання – більш точний засіб виміру "не вибіркових" помилок, якщо припустити, що подвійне інтерв'ювання саме по собі не викличе ніяких порушень. Ефект цих порушень залежить

деякою мірою від проведеного дослідження й старанності, з якої воно виконується.

Залежність помилок від організації обстеження. Якщо відомо, що при обстеженні виникають помилки і що вони можуть бути виміреними, наприклад, за допомогою метод повторного інтерв'ювання (або взагалі за допомогою повторного виміру) і якщо помилки впливають сильніше, ніж випадковість, то їх можна усунути шляхом відповідної організації обстеження (див. приклад подвійного відбору при підрахунку числа апельсинів, наведений вище).

Правильно побудованим аркуш опитування (незалежно від того, надісланий він респондентові поштою або зачитується йому особою, що проводить обстеження) повинен забезпечити:

1) одержання точних даних. Досягається при: а) ретельній побудові питань; б) ретельному виборі слів; в) завданні типу, розміру й побудови фрази відповіді для того, щоб мінімізувати помилки при опитуванні поштою; г) включенні в текст заздалегідь заготовлених пояснень за деякими аспектами питань так, щоб вони ставали відомими кожному респондентові як частина питання;

2) одержання інформації за мінімальний час. Досягається в результаті: а) ретельного вибору питань і включення в список лише важливих для дослідника; б) чіткого визначення використовуваних понять; в) ретельного планування порядку й розміщення питань, а також місця для відповідей (при обстеженні поштою);

3) одержання повного набору відповідей. Досягається за допомогою: а) відмови від питань, які "зводять людей з розуму"; б) додання дослідженню привабливого для респондента вигляду так, щоб він почував, що воно має для нього певну цінність, хоча й забирає час і сили; в) спрощення питань для більше легкого їхнього розуміння;

4) простоту й швидкість обробки даних. Цьому сприяють: а) заздалегідь плановане кодування питань і відповідей; б) вибір найбільш зручних для подальшої роботи розміру, форми й фізичного матеріалу для анкети, а також інших форм, пов'язаних з перевіркою, редакцією й т. д.

Типи питань. Питання можна класифікувати різними способами. "Закрите питання" включає чітко певний спектр альтернативних відповідей; респондент повинен вибрати один із них і виключити всі інші відповіді. "Відкрите питання" не включає такого спектра відповідей. Між

цими "чистими" типами розташовано багато змішаних, оскільки ясно, що "відкриті питання" можуть становити інтерес лише для більш-менш обмеженого кола проблем.

Приклад "відкритого питання":

– Що ви думаєте про урядову сільськогосподарську програму?

Приклад "закритого питання":

– Як ви думаєте, урядова сільськогосподарська програма гарна, погана чи нейтральна?

Іншою корисною класифікацією є розподіл питань на "прямі" і "непрямі". Наприклад, ми хочемо довідатися вік респондента. Можна запитати прямо:

– Скільки Вам років?

Ту ж інформацію можна одержати за допомогою непрямого запитання:

– У якому році ви народилися? В якому місяці?

Перевірки показують, що в цьому випадку непряме запитання забезпечує більше точна відповідь.

Вибір типу питань. Існує п'ять критеріїв, які найчастіше враховуються при виборі типу питань: (1) характеристики респондента, (2) яким каналом буде виходити інформація (особисте інтерв'ю, телефон, пошта), (3) хто використовується як інтерв'юер, (4) мета дослідження, (5) величина опитного листа (обмірювана часом, необхідним для його повного заповнення).

Звичайно, відкриті питання дають кращий результат при опитуванні респондентів з більш високим рівнем утворення й інтелектуального розвитку. Вони є переважнішими, якщо метою дослідження є поглиблене вивчення деякого предмета, а не одержання загального подання про нього (наприклад, коли ми опитуємо фермерів про сільське господарство, а бакалійників – про бакалійну торгівлю).

Відкриті питання більше підходять для особистого інтерв'ю, ніж для опитування поштою. Можливо, це відбувається тому, що відповіді на ці питання звичайно довші й у респондентів не вистачає терпіння записувати їх, але вони не відмовляються продиктувати їхньому інтерв'юєрові. Відкриті питання звичайно вимагають більш кваліфікованих інтерв'юєрів для того, щоб виключити появу ухильних відповідей.

Часто тип питань визначається метою дослідження. При дослідженні думки або позицій людей, тобто при з'ясуванні питання про те,

чому люди вірять або не вірять, очікують або не очікують, переважнішими є відкриті питання. В обстеженнях, спрямованих на збір так званих фактів (таких, як наявність (або відсутність) підключення до мережі Інтернет в домогосподарстві, кількість землі на фермі), теж часто використовуються відкриті питання. Однак на такі фактологічні питання легше відповісти, якщо зробити їх закритими. Так, замість питання: "Скільки гектарів землі має фермер?" – можна запитати: "Чи є на цій фермі: а) менше 8,0 га; б) від 8,0 га до 20,0 га, е) більше 20,0 га?". Це сильно знижує трудомісткість відповіді, але одночасно може сильно зменшити обсяг інформації.

Нарешті, загальна величина аркуша опитування може бути важливим міркуванням при визначенні типу питань. Для того щоб у респондента не створилося враження, що в нього віднімають занадто багато часу, аркуш опитування повинен мати прийнятну величину. Звичайно людина готова виділити годину або біля години на відповідь, але цей час значно варіюється залежно від обставин. Так, для фермера в період сільськогосподарських робіт година – занадто багато, а в зимовий період 1,5 або 2 години можуть не здатися занадто великою втратою часу. Витрати часу на заповнення листа опитування можуть бути зменшені шляхом перетворення відкритих питань у закриті, хоча й за рахунок деякого недоодержання інформації.

Відповідність цілям. Часто цей досить очевидний пункт випадає з поля зору при підготовці листа опитування. Укладач може бути настільки захоплений деталями своєї роботи (пошук правильного слова або кращої фрази для позначення деякого приватного поняття), що зовсім забуває про головне. Особливо це ймовірно, коли застосовуються методи непрямого опитування. Доцільний спосіб зафіксувати невідповідність цілям полягає в тому, щоб побудувати кілька макетів таблиць, за допомогою яких будуть зводитися й аналізуватися результати обстеження, а також з'ясувати, чи можна за наданим листом опитувань одержати саме ту інформацію, яка потрібна для роботи.

Створення почуття взаємної довіри й симпатії. Існує кілька коротких порад стосовно того, як досягти й зберегти почуття взаємної довіри й симпатії.

1. Підкресліть серйозність вашого дослідження тим, як ви підбираєте й формулюєте питання.

2. Уникайте питань, які можуть здатися респондентам не коректними.

3. Уникайте питань, які можуть здатися проявом нерозуміння людей, недоліку поваги або гарного смаку.

4. Врахуйте: люди люблять поговорити, якщо їх запитують відповідним чином.

Послідовність питань. Для більшості випадків можна вибрати таку послідовність питань, яка представляється логічною для респондента, навіть якщо вона нелогічна з погляду дослідника. Звичайно отримані дані легко перегрупувати для ваших цілей пізніше. Нав'язуючи свою аналітичну схему респондентові, ви можете збільшити час інтерв'ю (оскільки змусите респондента думати й відповідати в неприродному порядку), а також знизити точність відповідей.

Велика кількість досліджень використовують отримані з інтерв'ю дані, які відносяться більш ніж до однієї теми. Наприклад, якщо проводиться дослідження використання фермерами добрив, то може бути цікавим одержати інформацію з наступних тем:

1) опис ферми, її місце розташування, характер використання землі, перерахування й загальна характеристика видів виробничої діяльності, здійснюваних на фермі, і т. д.;

2) опис керуючого або керуючих (освіта, вік, досвід, діяльність, крім сільськогосподарської, тощо);

3) інформація про види використовуваних добрив і їхньому ймовірному впливі на врожай, про використання їх для окремих культур, на окремих полях і т. ін.

З метою виключення можливих незграбних переходів в інтерв'ю, доцільно вставляти між досить далекими темами питання, які забезпечують плавний перехід від однієї теми до іншої. Іноді послідовність переходу досягається за допомогою фрази, яка повідомляє, що зараз ви переходите до нової теми, і пояснює чому. Інтерв'юер повинен голосно зачитати цю фразу або сказати кілька слів від себе.

Від загального до частки. Звичайно доцільно мати "загальні" подання раніше "часток". Наприклад, при вивченні складу домогосподарств переважніше спочатку запитати: "Скільки людей тут живе?", а потім приступитися до одержання інформації про кожне, кого ви бачите (якщо вони дійсно є членами домогосподарства, як ви його визначили). Доцільно задати питання, які можуть виявити й інших людей – членів даного домогосподарства (діти, люди, що перебувають у відпустках, і т. д.).

Після того як розробка аркуша опитувань повністю завершена, серйозні недоліки в ньому може відкрити простий кабінетний тест. Цей тест складається з перевірки листа опитувань в деяких гіпотетичних ситуаціях або у виконанні деяких кроків, що заплановані для аналізу, і в такий спосіб побачити, чи охоплені аркушем опитувань різні необхідні поняття.

Якщо обстеження не є повторенням проведеного раніше, то першою реальною перевіркою нового аркуша опитувань буде польова перевірка. Вона не повинна проводитися на великій вибірці, і, як правило, для неї краще спеціально відібрати випадки, в яких можна чекати неприємностей. Якщо аркуш опитувань призначений для розсилання поштою, то до респондентів, яким він посланий, після того, як вони заповнили його, можна зайти особисто, щоб визначити, що робити далі. Звичайно, коли пробні аркуші опитувань заповнені й повернуті, можна досліджувати їх для того, щоб подивитися, чи все зрозуміло. Якщо вони не повернуті, то звичайно потрібне інтерв'ю, щоб з'ясувати причину неповернення. Тому провиною може бути тільки частина листа опитувань.

Інша функція польової перевірки полягає в тому, щоб одержати інформацію й досвід, корисні для навчання інтерв'юерів. Така інформація безцінна там, де потрібно проблеми, з якими зіштовхнуться польові обслідувачі, проілюструвати прикладами з реального життя.

Література: [8, 10, 18, 26].

Контрольні запитання

1. Як проводиться контроль даних вибіркового обстеження?
2. Охарактеризуйте методи відтворення відсутніх даних.
3. Охарактеризуйте методи "імпутації".
4. Охарактеризуйте проблеми інтерв'юера та їх усунення.
5. Охарактеризуйте методи правильної побудови опитувальних аркушів.

Тема 12. Поєднання інформації державної і відомчої статистики

12.1. Розвиток методології статистичних оцінювань

Складовою частиною державної статистичної діяльності в Україні, згідно з Законом України "Про державну статистику", є розробка й вдосконалення методології статистики сукупності науково обґрунтованих спо-

собів, правил і методів статистичного вивчення масових соціально-економічних явищ та процесів, які встановлюють порядок збирання, опрацювання й аналізу статистичної інформації (стаття 1) [19].

На сьогодні завдання вдосконалення методології статистики прослідковуються у всіх сферах (стадіях) статистичної діяльності. До основних із них, зокрема, належить формулювання і виділення нових об'єктів статистичного оцінювання, тобто нових соціально-економічних явищ і подій відповідно до нових критеріїв та показників оцінювання. У вирішенні цього завдання приймають участь галузеві та територіальні управління Держкомстату України, Науково-дослідний інститут статистики Держкомстату України, академічні й інші інститути, окремі науковці, статті яких друкуються у щоквартальному науково-інформаційному журналі "Статистика України", у щорічному збірнику наукових праць НДІ статистики України "Проблеми статистики". Основним спрямовуючим чинником цього пошуку є намагання забезпечити інформаційні потреби в обґрунтуванні рішень сучасної та майбутньої політики соціально-економічного розвитку території (держави і її регіонів). Враховуючи, що статистична діяльність за своїми обсягами не може бути безмежною, у залежності від цілей економічної політики збільшується потреба в інформації про стан тих чи інших подій та явищ, а відповідно – соціально-економічних процесів. Так, політика стимулювання економічного росту держави вимагає збільшення диференціації показників оцінки економічного зростання в галузях господарського комплексу, у сферах економічної діяльності. Політика забезпечення зовнішньоекономічної рівноваги – збільшення показників оцінки експортної та імпоротної діяльності.

У загальному випадку слід виходити з того, що глобальною метою усіх систем оцінювання соціально-економічного розвитку є інформаційно-статистичне обґрунтування заходів та важелів державної і корпоративної політики щодо соціально-економічного розвитку держави і регіонів. Ця глобальна мета структуризується на цілі, кількість яких може бути безмежною. Пріоритетними у цьому випадку є заходи, з допомогою яких здійснюється [19]:

- обґрунтування рішень щодо розподілу державних ресурсів (субсидій) між регіонами;

- обґрунтування рішень щодо вкладання інвестицій у розвиток регіонів та галузей економіки;

- обґрунтування рішень щодо політики ресурсозбереження в регіонах та на підприємствах;

обґрунтування розміру податкових надходжень і зборів із підприємств і організацій (регіонів) та бюджету регіону (України);

обґрунтування рішень щодо політики захисту природного середовища тощо.

Система статистичної інформації щодо соціально-економічного розвитку території постійно, як це було показано вище, доповнюється новими значеннями існуючих показників та новими показниками у відповідності до потреб управління соціально-економічними процесами (рис. 12.1).

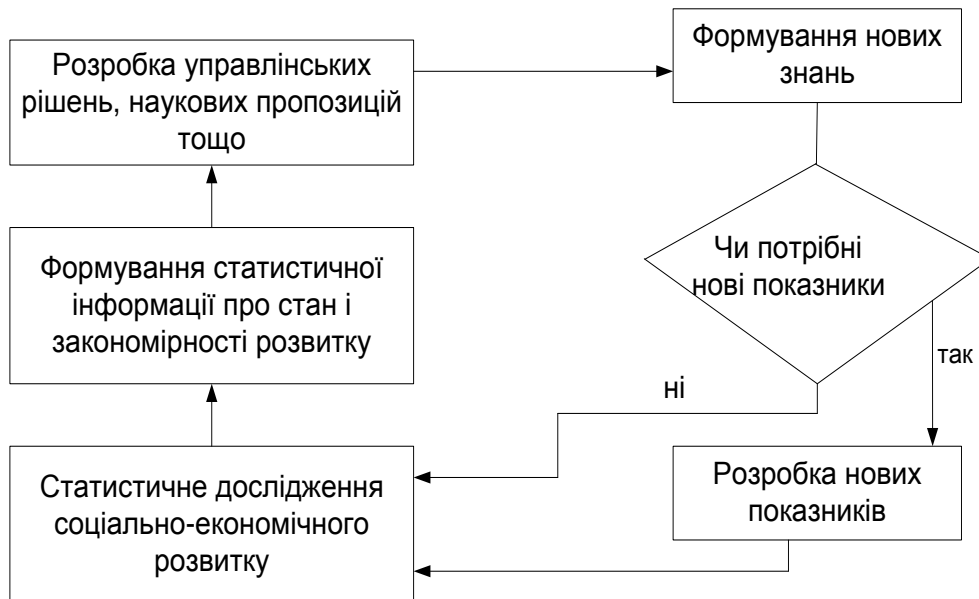

Рис. 12.1. **Формування нових знань (нової статистичної інформації) у ланцюгу соціально-економічних статистичних досліджень**

Система показників має охоплювати всі основні процеси, що формують стан і тенденції соціально-економічного розвитку країни і її регіонів в умовах ринкової економіки. Вона повинна забезпечити можливість охарактеризувати етап реформування господарського механізму, процеси функціонування національної економіки, її розвиток та ефективність, а також соціальне становище країни.

Розглядають п'ять основних напрямків підвищення рівня адекватності системи статистичної інформації щодо відображення реальностей соціально-економічного розвитку території.

Перший напрям – це запровадження показників, які дадуть можливість проаналізувати наслідки реалізації рішень органів державної влади щодо реформування господарського механізму. Запровадження цього блоку показників забезпечить користувачів інформацією щодо зміни

ефективності функціонування економіки внаслідок прийняття нових управлінських рішень.

Другий напрям передбачає вдосконалення способів оцінки процесів функціонування національної економіки, а також економічних зв'язків України з іншими державами.

Третій напрям включає вдосконалення статистичних оцінок, які є індикаторами рівня соціального розвитку суспільства. Передусім це оцінка рівня життя населення: вартісних (доходів, заробітної плати), натуральних (рівня споживання окремих продуктів та товарів, забезпеченості житлом і соціально важливими послугами тощо) та соціальних (смертності, очікуваної тривалості життя; рівня безробіття, використання вільного часу, розвитку освіти, культури тощо) індикаторів.

Четвертий напрям – це доповнення існуючої системи соціально-економічних показників новими показниками, що характеризують процес здійснення ринкових реформ (формування багатокладної економіки, ринків праці та капіталу, створення конкурентного середовища й механізму його регулювання, демонополізація економіки, розвиток малого бізнесу, реалізація податкової політики, трансформація відносин Власності та системи розподілу доходів, політичні процеси, що відбуваються в суспільстві тощо).

П'ятий напрям – здійснення оцінювань, пов'язаних зі складанням повносистемних національних рахунків для економіки України та подальшого впровадження розрахунку основних елементів валового внутрішнього продукту на регіональному рівні.

Наступним напрямком повинно бути вдосконалення методології державної статистичної діяльності щодо оцінювання соціально-економічного розвитку території (регіону) для забезпечення інформаційних потреб користувачів.

Умовно виділяється декілька *категорій користувачів* статистичною інформацією:

масові користувачі, що використовують статистичну інформацію для власного аналізу і компіляцій;

органи державного регіонального управління і самоврядування, що використовують статистичну інформацію для розробки та реалізації політики і програм соціально-економічного розвитку території (регіону);

політичні й громадські організації, що використовують статистичну інформацію для потреб відпрацювання та реалізації своєї ідеології, спрямованої на довгострокову стратегію розвитку регіону;

науково-дослідні та навчальні установи, що використовують статистичну інформацію для потреб здійснення розробок із соціально-економічних проблем регіону;

комерційні структури, що використовують статистичну інформацію для розробки стратегії, програм розвитку виробництва, завоювання ринку тощо;

бізнесові структури, які використовують статистичну інформацію для потреб довгострокової стратегії розвитку регіону;

персоніфікований користувач.

На сьогодні в Україні функціонує організована система публікацій державної статистики соціально-економічного розвитку територій. Державними органами територіальної статистики для потреб територіального управління і самоврядування в Україні розробляється і публікується в середньому на область біля 8 тис. сторінок інформації у вигляді масових публікацій.

Приблизно така ж кількість статистичної інформації формується для потреб органів місцевої влади та самоврядування, в основному у вигляді аналітичних записок, експрес-інформацій. Однак потреба в статистичній інформації залишається загалом незабезпеченою.

Основним напрямком підвищення рівня забезпеченості потреб у статистичній інформації усіх категорій користувачів є, передовсім, підвищення рівня адресності статистичних оцінок.

Для *задоволення потреб масових користувачів* пропонується запровадити комплексні (багатокритеріальні) оцінки масових подій і явищ, що характеризують соціально-економічний стан і розвиток території та її регіонів, ефективність виконання управлінських функцій тощо.

Так, для *задоволення потреб громадських організацій і політичних партій* пропонується запровадити презентаційні статистичні (короткі) оцінки соціально-економічного розвитку регіонів.

Систему диференційованих оцінок соціально-економічного стану і розвитку території та її регіонів пропонується організувати у три окремі групи (статистичні видання):

1) оцінку соціально-економічного стану і розвитку території в цілому;
2) порівняння соціально-економічного стану і розвитку регіонів даної території;

3) оцінку стану і розвитку виробництва і споживання, попиту і пропозиції та цін на регіональних ринках товарів та послуг.

При цьому підготовка і публікація оцінок соціально-економічного стану і розвитку території на всіх рівнях адміністративно-територіальної ієрархії та порівняння соціально-економічного стану і розвитку регіонів даної території повинні здійснюватися на основі єдиного каталогу об'єктів та критеріїв оцінки. Так само підготовка і публікація оцінок стану і розвитку виробництва та споживання, попиту і пропозицій, цін на ринку товарів і послуг на регіональних ринках товарів і послуг повніше здійснюватися на основі єдиного каталогу критеріїв оцінки. Перелік об'єктів оцінки (назв товарів та послуг) може бути диференційованим у залежності від специфіки регіону.

Важливим напрямком удосконалення методології статистичної діяльності є розробка заходів, які б сприяли дотриманню єдиних технологічних і методологічних вимог у зборі й обробці статистичної інформації. Передусім це стосується:

- дотримання єдності системи об'єктів статистичної оцінки соціально-економічного стану регіону на всіх рівнях адміністративно-територіального поділу України: область, район, населений пункт;

- дотримання єдності критеріїв статистичної оцінки соціально-економічного стану регіону на всіх рівнях адміністративно-територіального поділу;

- створення єдиної системи диференційованих оціночних показників соціально-економічного стану регіону на всіх рівнях адміністративно-територіального поділу;

- дотримання Класифікатора видів економічної діяльності Статистичної комісії Європейського Союзу (NACE).

Важливим системним заходом удосконалення статистичної методології на основі підвищення достовірності й об'єктивності первинних даних є уніфікація статистичної звітності для всіх галузей економіки і видів економічної діяльності, форм власності та господарювання. Відмова від галузевого принципу у формуванні інформаційних потоків має поєднуватись із необхідністю запровадження уніфікованого методологічного підходу до статистичного спостереження за об'єктами дослідження.

Методологічні засади із забезпечення єдності реєстрів, уніфікації форм збору даних, застосування сучасних методів ведення ін формаційних фондів статистичних даних сприятимуть створенню системи інформаційних ресурсів Держкомстату України та впровадженню новітніх інформаційних технологій шляхом:

створення інтегрованих баз статистичних даних центрального та регіонального рівнів на основі єдиного фонду нормативно-довідкової інформації та каталогу показників;

створення відповідного програмного забезпечення баз даних центрального та регіонального рівнів із застосуванням промислових систем управління базами даних і систем телеобробки даних, потужних локальних комп'ютерних мереж, які працюють у режимі "клієнт-сервер";

широкої інтеграції з інформаційними мережами державних, суспільних та приватних установ.

Створення єдиної системи нормативно-довідкової інформації для електронної обробки даних та формування інтегрованих інформаційних ресурсів Держкомстату повинно здійснюватися на основі переходу системи обліку та методів статистичного спостереження до міжнародних стандартів. Реформована статистична система, з одного боку, має бути адаптована до особливостей ринкових відносин в Україні, а з другого боку, бути здатною реагувати на зміни у міжнародній методології та стандартах.

12.2. Співпраця державних статистичних служб з відомчими і державними організаціями, що здійснюють статистичні роботи

Важливою засадою здійснення статистичної діяльності в регіоні є співпраця державних статистичних служб з іншими організаціями, які здійснюють статистичні роботи. Таких організацій є дві групи:

а) органи, що здійснюють відомчу статистику, – установи та заклади, що накопичують статистичну інформацію в процесі виконання своїх службових чи виробничих обов'язків. Як правило, ця інформація міститься в робочих матеріалах цих організацій і не функціонує окремо;

б) професійні об'єднання, науково-дослідні інститути, ініціативні групи і т. ін., що займаються аналізом (трактуванням) офіційної статистики.

Для вдосконалення співпраці з організаціями першої групи необхідно прийняти нормативно-правові акти, за якими ці організації зобов'язувались би передавати статистичну інформацію, що в них накопичується з певною періодичністю, державним органам статистики.

Для організації співпраці з організаціями другої групи необхідно вирішити питання визначення рівня агрегування інформації, що може надаватися для аналізу зацікавленим організаціям.

З метою вдосконалення співпраці обласних і районних органів статистики Держкомстату України з обласними і районними службами, які здійснюють адміністративну статистику (митними службами, податковими службами, казначейством, підрозділами державних адміністрацій, національним банком), слід утворити постійно діючі статистичні ради обласного, районного, місцевого рівня (для міст обласного значення) під керівництвом першого заступника голови обл-, рай-, міськадміністрації, які б займалися вирішенням питань єдиної статистичної методології, забезпечення своєчасності збору даних тощо.

Література: [19, 23, 28].

Контрольні запитання

1. Що є метою систем оцінювання соціально-економічного розвитку?
2. Охарактеризуйте напрямки підвищення адекватності системи статистичної інформації.
3. Охарактеризуйте категорії користувачів статистичною інформацією.
4. Яких методологічних вимог необхідно дотримуватись при зборі, обробці, аналізу та публікації інформації?
5. У чому полягає співпраця державних статистичних служб з відомчими та недержавними організаціями?

Тема 13. Використання статистики податкових служб

13.1. Теоретичні основи статистики оподаткування

Податки є обов'язковими платежами до бюджету юридичних і фізичних осіб. Історично це найдавніша форма фінансових відносин між державою і членами суспільства. За економічним змістом – це фінансові відносини між державою і платниками податків з метою створення загальнодержавного централізованого фонду грошових коштів, не обхідних для виконання державою її функцій. На відміну від фінансів у цілому ці взаємовідносини мають односторонній характер – від платників до держави.

У фінансовій термінології застосовуються п'ять термінів, які відображають платежі державі: плата, відрахування і внески, податок, збір. Причому в окремих випадках плата і відрахування виступають як тотожні податкам поняття.

Плата (відповідає на запитання "за що?") передбачає певну еквівалентність відносин платника з державою. Наприклад, це плата за воду, плата за заготівлю деревини тощо. Розмір плати залежить від кількості ресурсів, що використовуються, а надходження плати саме державі визначається державною власністю на ці ресурси. Якщо держава втратить право власності на них, то вона втратить і ці доходи.

Відрахування і внески (відповідають на запитання "на що?", "від чого?") передбачають цільове призначення платежів. Воно може бути тільки частковими (відрахування), тобто встановленим згідно з економічним змістом платежів, або повним (внески), коли витрачання коштів у повному обсязі проводиться тільки за цільовим призначенням. Наприклад, часткове цільове призначення мають відрахування на геолого розвідувальні роботи. Оскільки вони вносяться до державного бюджету, то в загальній сумі його доходів це цільове призначення втрачається. При цьому розміри фінансування з бюджету геологорозвідувальних робіт можуть бути як більші, так і менші від надходжень цих відрахувань. Коли фінансування менше за надходження, цільове призначення залишку не зберігається. Прикладом повного цільового призначення є відрахування і внески у різні позабюджетні цільові фонди – внески в Пенсійний фонд та Фонд соціального страхування, внески у фонд сприяння зайнятості населення та ін. Використовувати ці внески не за призначенням не дозволяється, а змінити цільове призначення можна тільки на законодавчій основі.

Податки (відповідають на запитання "для чого?") встановлюються для утримання державних структур і для фінансового забезпечення виконання ними функцій держави – управлінської, оборонної, соціальної та економічної. Вони не мають ні елементів конкретного еквівалентного обміну, ні конкретного цільового призначення. Однак, якщо їх розглядати сукупно, то ці прикмети плати і відрахувань видно досить чітко. *Податок – це плата суспільства за виконання державою її функцій, це відрахування частини вартості валового внутрішнього продукту (ВВП) на загальносуспільні потреби, без задоволення яких сучасне суспільство існувати не може.*

Особливою формою податкових платежів є *збори*. На відміну від податків, які мають характер регулярних надходжень, збори є платежами разовими, випадковими і незначними за розмірами.

Функції податків як фінансової категорії впливають з функцій фінансів. Фінанси в цілому виконують дві функції – розподільну і контрольну. Податки безпосередньо пов'язані з розподільною функцією в частині перерозподілу вартості створеного ВВП між державою і юридичними та фізичними особами. Вони виступають методом централізації ВВП у бюджеті на загальносуспільні потреби, виконуючи таким чином фіскальну функцію.

Фіскальна функція є основною в характеристиці сутності податків, вона визначає їхнє суспільне призначення. З огляду на цю функцію держава повинна отримувати не просто достатньо податків, але, головне, – податків надійних. Податкові надходження мають бути постійними і стабільними й рівномірно розподілятися в регіональному розрізі.

Постійність означає, що податки повинні надходити до бюджету не у вигляді разових платежів з невизначеними термінами, а рівномірно протягом бюджетного року в чітко встановлені строки. Оскільки призначення податків полягає у забезпеченні витрат держави, то терміни їх сплати мають бути погоджені з термінами фінансування видатків бюджету.

Стабільність надходжень визначається високим рівнем гарантій того, що передбачені Законом про бюджет на поточний рік доходи будуть отримані у повному обсязі. Безглуздо встановлювати такі податки, які необхідних гарантій не дають, бо в такому разі невизначеною стає вся фінансова діяльність держави.

Рівномірність розподілу податків у територіальному розрізі необхідна для забезпечення достатніми доходами всіх ланок бюджетної системи. Без цього виникає потреба в значному перерозподілі коштів між бюджетами, що зменшує рівень автономності кожного бюджету, ступінь регіонального самоврядування і самофінансування.

Податки, як уже зазначалось, характеризуються рухом вартості від юридичних і фізичних осіб до держави. Їх сплата призводить до зменшення доходів платника. Причому об'єктивно кожний платник зацікавлений сплатити якомога меншу суму, що може досягатись як за рахунок зменшення обсягів об'єкта оподаткування, так і за рахунок вибору пільгових щодо оподаткування умов діяльності. Таким чином, у сутності

кожного податку закладена регулююча функція. Вона, як і фіскальна функція, характеризує їх суспільне призначення. Суть регулюючої функції полягає у впливі податків на різні боки діяльності їх платників.

Оскільки регулююча функція податків є об'єктивним явищем, то вплив податків відбувається незалежно від волі держави, яка їх установлює. Разом з тим держава може свідомо використовувати їх з метою регулювання певних пропорцій у соціально-економічному житті суспільства. Але така цілеспрямована податкова політика можлива тільки завдяки об'єктивно властивій податкам регулюючій функції.

Використання податків як фінансових регуляторів – дуже складна й тонка справа. Тут не може бути головного й другорядного – все головне. Іноді незначні деталі в оподаткуванні можуть докорінно змінити суть впливу податку: зробити його прямо протилежним щодо передбачуваного.

Справляння податків засновується на виділенні таких елементів системи оподаткування: суб'єкт і носій податку, об'єкт і одиниця оподаткування, джерело сплати, податкова ставка і квота. Між цими поняттями існує певне підпорядкування, яке найпростіше можна проілюструвати, поставивши до них запитання: суб'єкт —> *хто* сплачує; об'єкт —> *що* оподатковується; одиниця —> *як це що* обчислюється; джерело —> *з чого* сплачується; ставка —> *скільки* сплачується; квота —> *яка частка* доходу утримується.

Суб'єкт, або *платник* (останній термін найуживаніший на практиці) податку – це та фізична чи юридична особа, яка безпосередньо його сплачує. Податкова робота починається саме з установлення платників, бо податкова служба держави повинна чітко знати, хто саме вносить той чи інший податок до бюджету, хто відповідає за зобов'язання перед державою.

Термін "платник податку" визначає саме суб'єкт оподаткування. Однак цей суб'єкт здебільшого є тільки посередньою, транзитною ланкою проходження доходів. Він не стільки сплачує податок, скільки перераховує до бюджету частину отриманих доходів. Реальним платником, або *носієм* кожного податку є кінцевий споживач. Саме він сплачує вартість товарів і послуг, а якщо так, то і все, що в їх цінах відображається, – і витрати виробництва та реалізації, і прибуток усіх ланок, де відбувається рух товарів, і відрахування частини отриманих

доходів до бюджету. Оскільки основним споживачем у будь-якій країні є її народ, то саме громадяни скрізь були, є і завжди будуть основними носіями, тобто реальними платниками податків. З огляду на це міркування про перекидання податкового тягаря на їхні плечі безпідставні – він був там завжди, й альтернативи просто не існує.

Об'єкт оподаткування вказує на те, що саме оподатковується тим чи іншим податком. Це другий за черговістю елемент оподаткування, бо, визначивши платника, необхідно встановити, що саме у нього оподатковується. Нормальна податкова робота можлива тільки при чітко визначеному об'єкті оподаткування. Об'єкт оподаткування має бути стабільним, піддаватись чіткому обліку, мати безпосереднє відношення до платника, відобразити саме його (а не сторонніх юридичних чи фізичних осіб) вплив на даний об'єкт.

Одиниця оподаткування – це одиниця виміру (фізичного чи грошового) об'єкта оподаткування. Фізичний вимір досить точно відображає об'єкт оподаткування. Наприклад, оцінка земельної ділянки при оподаткуванні проводиться в гектарах, сотих гектара, квадратних метрах і т. ін. Чим більші розміри об'єкта оподаткування, тим більша одиниця виміру. Грошовий вимір може бути безпосереднім – при оцінці доходів – і опосередкованим – при оцінці тієї ж земельної ділянки (за ринковою чи нормативною ціною), майна і т. ін.

Джерело сплати податку – це дохід платника, з якого він сплачує податок. Джерело сплати може бути безпосередньо пов'язане з об'єктом оподаткування (коли оподатковується сам дохід або майно, що приносить дохід), а може і не мати відношення до об'єкта оподаткування (наприклад, податки на майно і землю, які перебувають в особистому користуванні й не приносять доходу їх власникам). У цілому правомірним є пов'язування джерела сплати податку з об'єктом оподаткування. Таке оподаткування є досить справедливим, оскільки тільки дохід є джерелом сплати.

Податкова ставка – це законодавчо встановлений розмір податку на одиницю оподаткування. Існують два підходи до встановлення податкових ставок: універсальний і диференційований. При універсальному встановлюється єдина для всіх платників ставка, при диференційованому – кілька. Диференціація ставок може відбуватись у двох напрямках. Перший – у розрізі платників, коли для більшості платників

виділяється основна ставка, а також знижені й підвищені ставки для окремих платників. Другий – у розрізі різних характеристик і оцінок об'єкта оподаткування.

Установлення податкових ставок є найважливішою і найскладнішою проблемою оподаткування. Саме недосконалість ставок може порушити як фіскальну значущість, так і регулюючу дію того чи іншого податку. Встановлення ставок податків може базуватись на емпіричному методі й економіко-математичному моделюванні.

Суть *емпіричного методу*, який орієнтується здебільшого на фіскальну функцію податків, полягає у визначенні ставок на базі існуючого досвіду оподаткування з урахуванням забезпеченості видатків держави і впливу кожного податку на фінансові ресурси платників. У міру накопичення емпіричних даних та змін у фінансовому стані держави і платників податків ставки оподаткування можуть і повинні коригуватися. Держава повинна весь час тримати руку на пульсі фінансової діяльності всіх суб'єктів розподільних відносин у суспільстві й вносити своєчасні корективи у свою податкову політику для підтримання належного фінансового стану всіх суб'єктів.

Суть *методу економіко-математичного моделювання* полягає в розробці математичної моделі, яка враховує всі інтереси держави та платника і визначальні (в основному саме визначальні, бо всі врахувати практично неможливо) фактори, що діють у сфері стягнення того чи іншого податку. Цей метод орієнтується головним чином на регулюючу функцію податків, бо критерієм оптимізації податкової ставки виступає саме найвищий рівень впливу податку на поведінку платника. Водночас обов'язково враховується і фіскальне значення податку шляхом уведення в модель певних обмежень, насамперед забезпечення мінімального допустимого надходження сум від цього податку.

Крім двох названих наукових методів, у податковій практиці використовується також суто *інтуїтивний* підхід до розрахунку ставок. Він базується на передбаченнях і побажаннях тих, хто ці ставки розробляє й затверджує.

За побудовою податкові ставки поділяються на тверді та процентні. *Тверді* ставки встановлюються в грошовому виразі на одиницю оподаткування в натуральному обчисленні. Вони можуть бути двох видів: *фіксовані* – встановлені в конкретних сумах, *відносні* – визначені відносно до певної величини (наприклад, у процентах до мінімальної заробітної плати).

Процентні ставки встановлюються тільки щодо об'єкта оподаткування, який має грошовий вираз (адже сума податку має тільки грошовий вираз, за винятком натуральних податків). Вони поділяються на три види: пропорційні, прогресивні й регресивні.

Пропорційні – це єдині ставки, що не залежать від розміру об'єкта оподаткування. Вони спрощують податкову роботу, найбільш відповідають принципу рівності платників.

Прогресивні – це такі ставки, розмір яких зростає в міру збільшення обсягів об'єкта оподаткування. Прогресія шкали оподаткування може бути простою й ступінчастою. При простій шкалі прогресії підвищені ставки застосовуються до всього об'єкта оподаткування, результатом чого є вкрай не вигідні для платника інтервали оподаткування його розмірів. При ступінчастій підвищені ставки застосовуються не до всього об'єкта оподаткування, а тільки до тієї його величини, що перевищує інтервальні обмеження. У даному випадку багато що залежить від стрімкості й крутизни прогресії. Стрімкість характеризує розміри інтервалів – чим вони менші, тим стрімкіша прогресія. Крутизна характеризує співвідношення максимальної й мінімальної ставок. Обидва ці показники при поміркованій податковій політиці мають бути помірними, створюючи відносно пільгові умови для верств населення з низьким рівнем доходів і не надто контрибуційні для осіб з високими доходами.

Регресивні ставки, на відміну від прогресивних, зменшуються в міру зростання об'єкта оподаткування. Вони необхідні тоді, коли держава намагається стимулювати подібне зростання. У такій політиці є свій резон, адже багатство суспільства – це сукупність багатства його членів, а регресивні ставки стимулюють створення і зростання багатства.

У практиці оподаткування прогресивні й регресивні ставки можуть застосовуватись як окремо, так і в поєднанні – у вигляді прогресивно-регресивної й регресивно-прогресивної шкали ставок.

Податкова квота – це частка податку в доході платника. Вона може бути визначена в абсолютному розмірі й у відносному виразі. Значення податкової квоти полягає в тому, що вона характеризує рівень оподаткування. З позицій соціальної справедливості механізм оподаткування обов'язково має включати податкову квоту. Однак справа в тому, що тоді значно зменшуються податковий вплив і можливості використання податків як фінансових регуляторів. Тому в практиці оподаткування податкові квоти законодавчо не встановлюються.

13.2. Показники статистики оподаткування

Діюча в Україні система оподаткування визначає зміст статистики оподаткування – її показники, суб'єкти й об'єкти.

Розглянемо ці питання в розрізі основних видів податків.

А. Податок на прибуток

Платниками податку на прибуток в Україні є:

із числа резидентів – суб'єкти господарської діяльності, які здійснюють діяльність, спрямовану на одержання прибутку;

із числа нерезидентів – фізичні на юридичні особи, що одержують дохід із джерелом походження в Україні.

Оподаткування прибутку підприємств передбачає розрахунок наступних основних показників: валових доходів, валових витрат, сум амортизаційних відрахувань. Сутність цих показників визначається відповідно до Закону України "Про оподаткування підприємств" (з відповідними змінами й доповненнями).

Валовий дохід – загальна сума доходу платника податку від всіх видів діяльності, отриманого (нарахованого) у грошовій, матеріальній і нематеріальній формах як на території України, так і за її межами.

У валовий дохід включаються:

загальні доходи від реалізації товарів (робіт, послуг);

доходи від здійснення банківських, страхових і інших операцій щодо надання фінансових послуг;

доходи від спільної діяльності, а також у вигляді відсотків, дивідендів і т. д.;

доходи, не враховані у вирахуванні валового доходу періодів, що передують звітному;

доходи з інших джерел від позареалізаційних операцій.

У валовий дохід не входять суми акцизного збору, податку на додану вартість, суми засобів або вартість майна, отримані платником податку за рішенням суду як компенсація його витрат або збитків, а також деякі інші суми.

Валова витрата – сума будь-яких витрат платника податку в грошовій, матеріальній і нематеріальній формах, що компенсують вартість товарів (робіт, послуг), які здобуваються для подальшого використання у власній господарській діяльності (причому як валовий дохід, так і валова витрата відносяться до таких з моменту, коли відбулося перша з подій –

або оплата, або відвантаження). До складу валової витрати включаються суми:

витрат, сплачених у зв'язку з підготовкою, організацією, веденням виробництва, реалізацією продукції (робіт, послуг) і охороною праці;

засобів або вартості майна, добровільно переданих у держбюджет або місцеві бюджети, але не більше 4% оподаткованого прибутку;

засобів, перерахованих підприємствам всеукраїнських об'єднань осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, але не більше 10% оподаткованого прибутку;

засобів, внесених у страхові резерви фінансовими установами для покриття ризику неповернення кредиту;

внесених податків, зборів і інших обов'язкових платежів;

витрат, не врахованих у складі валових витрат минулих років;

безнадійної заборгованості у випадку, коли відповідні заходи щодо стягнення боргів не дали результату;

витрат, пов'язаних з поліпшенням основних фондів і суми перевищення балансової вартості основних фондів і нематеріальних активів над вартістю їхньої реалізації.

Не включаються до складу валових витрат витрати на потреби, не пов'язані з веденням господарської діяльності.

Амортизаційні відрахування – поступове віднесення витрат на придбання основних фондів і нематеріальних активів на зменшення оподаткованого прибутку в межах установлених норм амортизаційних відрахувань.

Об'єктом оподаткування прибутку (Оно) є сума прибутку, розрахована як різниця між валовим доходом (ВД) і валовою витратою (ВР) і амортизаційними відрахуваннями (АО):

$$\text{Оно} = \text{ВД} - \text{ВР} - \text{АО}. \quad (13.1)$$

Податок на прибуток (Нп) обчислюється за ставкою 30% до об'єкта оподаткування:

$$\text{НП} = \text{Оно} \times 0,3. \quad (13.2)$$

Б. Податок на додану вартість (ПДВ)

ПДВ становить податок на споживання і є частиною знов створеної вартості на кожному етапі виробництва товарів, виконання робіт, надан-

ня послуг. Порядок визначення цього податку регулюється Положеннями Закону України "Про податок на додану вартість" (з відповідними змінами й доповненнями).

Суб'єктами оподаткування ПДВ є підприємства всіх форм власності, а також фізичні особи, що займаються підприємницькою діяльністю, обсяг оподатковуваних операцій яких протягом будь-якого періоду з останніх дванадцяти календарних місяців перевищував 600 неоподатковуваних доходів громадян. Причому, якщо торгівля виробляється за готівку, податок платиться незалежно від обсягів продажів. Виключення становлять фізичні особи, що сплачують ринковий збір, тобто ті, що торгують на ринку.

Об'єкт оподаткування ПДВ (Ондс) визначається, виходячи з договірної вартості товарів (без ПДВ), акцизного збору, ввізного мита, інших податків і зборів, що включаються в ціну товару, за операціями з продажу товарів (робіт, послуг) на митній території України, а також ввозу товарів (робіт, послуг) в Україну. При цьому під операціями з продажу товарів розуміються будь-які операції, які здійснюються відповідно до цивільно-правових договорів.

Податок обчислюється за ставкою 20% від об'єкта оподаткування, за винятком операцій, звільнених від оподаткування, і операцій, до яких застосовується нульова ставка.

Реалізація товарів (робіт, послуг) підприємствами здійснюється за договірними цінами з додатковим нарахуванням податку на додану вартість. При цьому платник податку зобов'язаний надати покупцеві податкову накладну.

У статистиці при розрахунку ПДВ, що повинен бути сплачений у бюджет, використовуються показники податкових зобов'язань і податкового кредиту.

Податкові зобов'язання (ПЗ) – суми ПДВ, що ставляться до операцій з:

реалізації товарів (робіт, послуг) на території України;

ввозу товарів на митну територію України й виконанням послуг (робіт) нерезидентами для їхнього споживання в Україні.

Податковий кредит (ПК) – сума ПДВ, сплаченого (підлягаючого до сплати) постачальникам або підрядникам разом з вартістю товарів (робіт, послуг), вартість яких ставиться до валової витрати або підлягає амортизації.

Моментом віднесення до податкових зобов'язань або податкового кредиту сум ПДВ за перерахованими вище операціями вважається той момент, що відбувся раніше: або оплата, або відвантаження товарів (робіт, послуг).

До перерахування в бюджет податку на додану вартість (ПДВ) підлягає різниця між сумою податкових зобов'язань (ПЗ) і податкового кредиту (ПК) звітного періоду:

$$\text{ПДВ} = \text{ПЗ} - \text{ПК}. \quad (13.3)$$

В. Прибутковий податок

Платниками прибуткового податку (суб'єктами оподаткування) в Україні є громадяни України, іноземні громадяни й особи без громадянства, котрі як мають, так і не мають постійного місця проживання в Україні.

Об'єктом оподаткування прибутковим податком у громадян, що постійно проживають в Україні, є середньомісячний первинний дохід за календарний рік, отриманий з різних джерел як на території України, так і за її межами.

Об'єктом оподаткування в громадян, що не мають постійного місця проживання в Україні, є сукупний дохід, отриманий з доходів в Україні.

При визначенні сукупного оподаткованого доходу враховуються доходи, отримані як у натуральній, так і в грошовій формі (у національній або іноземній валюті).

Ставки прогресивного оподаткування доходів громадян обчислюються, виходячи з неоподаткованого мінімуму доходу громадян, розмір якого встановлюється Верховною Радою України, і розміру місячного сукупного доходу громадянина. Доходи громадян нижче неоподаткованого мінімуму не обкладаються податком, а перевищуючі його обкладаються відповідно до шкали у відсотках.

М. Акцизний збір

Акцизний збір є податком на високорентабельні й монопольні товари й включається у відпускну ціну.

Перелік товарів, на які встановлюється акцизний збір, і ставки цього збору затверджуються Постановами Верховної Ради.

Ставки акцизного збору встановлюються у відсотках до вартості у відпускнух цінах для вітчизняних виробників і до митної (закупівельної)

вартості для імпортованих товарів з обліком митних зборів і ввізного мита для таких товарів.

В Україні порядку 30 видів товарів підпадають під акцизний збір. Ставки акцизу коливаються досить істотно – від 10 до 300%.

Акциз сплачується, як правило, виробником і суб'єктом, що ввозить підакцизний товар на територію України, і тільки один раз. Якщо товар підакцизний, у супровідних документах повинна бути відмітка про сплату акцизу. Якщо виробник за якимись причинами не сплатив акциз, його сплачує продавець.

Д. Плата (податок) за землю

Об'єктом плати за землю є грошова оцінка земельної ділянки, що перебуває у власності або користуванні, у тому числі й на умовах оренди.

Суб'єктом плати за землю (платником) є власник землі, або землекористувач.

Варто мати на увазі, що плата за землю відповідно до закону ділиться на два види: податок на землю, що платить власник землі, землевласник і землекористувач (не орендар); орендна плата, що платить орендар. Отже, орендарі платять тільки орендну плату, а не земельний податок. Це пов'язане з тим, що об'єктом оподаткування є грошова оцінка земельної ділянки, за який податок сплачується його Власником або власником (орендодавцем), у протилежному випадку буде мати місце подвійне оподаткування.

Для того щоб орендар дійсно вважався таким, він повинен мати договір оренди відповідної ділянки (або його частини). Договір оренди будинку, складу, приміщення й т. д. не замінює договору оренди землі, що повинен складатися окремо. Відповідно до Земельного кодексу України договір про землю підлягає реєстрації в місцевих органах влади.

Ставки земельного податку визначаються у розмірі 1% від грошової оцінки ділянки. Сама грошова оцінка проводиться за затвердженими Кабінетом Міністрів України методиками.

Література: [12, 15, 27, 28].

Контрольні запитання

1. Дайте визначення термінам, що характеризують платежі держави.
2. Охарактеризуйте функції податків.
3. Охарактеризуйте основні елементи системи оподаткування.

4. Які види податків розрізняють?
5. Що відноситься до показників статистики оподаткування?
6. Що є джерелом статистичної інформації про податки та основні методи її аналізу.

Тема 14. Використання статистики Національного банку України

14.1. Сутність банківських послуг і завдання статистики

Чим більш розвинена країна, тим інтенсивніше вона намагається використовувати для стимулювання економічного зростання і згладжування коливань економічної кон'юнктури саме грошово-кредитну систему. В Україні головну роль у цій сфері відіграє Національний банк України (НБУ).

Функції НБУ проявляються в його операціях, які поділяються на *пасивні* – операції зі створення ресурсів банку – та *активні* – операції з розміщення зазначених ресурсів (наприклад, за такими напрямками – кредити Міністерству фінансів, операції з цінними паперами тощо).

Стереотипи принципів торгівлі *гроші – товар – гроші* дедалі більше трансформуються у *гроші* – тобто це означає, що можна успішно торгувати грошима і похідними від грошей і товарів – фінансами (ф'ючерси, опціони, облігації, акції, валюта і т. ін.). Щоб продати товар, потрібно отримати ліцензію, возитися з закупівлею, транспортуванням, зберіганням, складуванням, сплатити податки і різні види мита тощо. Нині гроші – це товар, товар досконалий, реальний, який не псується, не потребує складських приміщень, а до того ж найбільш прихований від очей. Такі інституційні одиниці, як банки, страхові компанії та інші установи, які приймають кошти (депозити) від одних клієнтів і позичають їх (надають кредити) іншим клієнтам, називаються *фінансовими посередниками*, або, за методологією системи національних рахунків, вони утворюють сектор *фінансових корпорацій*.

Банки – установи, які акумулюють грошові кошти, надають кредити, здійснюють грошові розрахунки, облік векселів, емісію грошей та цінних паперів, операції з золотом, іноземною валютою та виконують інші функції. За функціями та характером виконуваних операцій банки поділяються на емісійні, комерційні (депозитні), інвестиційні, експортні, іпотечні, ощадні та інші. У нашій країні функціонує дворівнева банківська система.

На першому рівні функціонує центральний банк (Національний банк України), на другому – комерційні банки різних форм власності, спеціалізації та сфери діяльності.

Комерційні банки – кредитні установи, що здійснюють універсальні банківські операції для підприємств усіх галузей економіки, головним чином, – за рахунок грошових капіталів та заощаджень, залучених у вигляді вкладів. Комерційні банки здійснюють на договірних умовах кредитно-розрахункове та інше банківське обслуговування юридичних осіб і пересічних громадян здійсненням різноманітних грошових операцій та наданням інших банківських послуг.

Комерційні банки приймають та розміщують грошові вклади, здійснюють розрахунки за дорученням клієнтів та банків-кореспондентів і їх касове обслуговування. Крім того, вони можуть виконувати всі або деякі з таких операцій [20]:

- ведення рахунків клієнтів та банків-кореспондентів;

- фінансування капітальних вкладень за дорученням власників або розпорядників капіталів, що інвестуються;

- випуск платіжних документів, інших цінних паперів (чеків, акридитивів, векселів, акцій, облігацій тощо);

- купівлю, продаж і зберігання державних платіжних документів та інших цінних паперів;

- видачу доручень, гарантій, інших зобов'язань за третіх осіб, які передбачають їх виконання у грошовій формі;

- придбання права вимоги з постачання товарів та надання послуг, прийняття ризиків, виконання таких вимог та інкасація цих вимог (факторинг);

- купівлю в організацій і громадян та продаж їм іноземної валюти;

- купівлю і продаж у держави й за кордоном дорогоцінних металів, природних дорогоцінних каменів, а також виробів з них;

- довірчі операції (залучення та розміщення коштів, управління цінними паперами, інше) за дорученням клієнтів;

- надання консультаційних послуг, пов'язаних із банківською діяльністю.

До завдань банківської статистики, яку здійснює Національний банк України, належать: надання звітів про склад і структуру грошової маси, про касові обороти, про безготівкові розрахунки; надання інформації про кредитування, фінансування капітальних вкладень; визначення результатів банківської діяльності, установлення офіційного курсу національної

валюти щодо іноземних валют, відображення співвідношення платежів та надходжень до країни іноземної валюти й складання платіжного балансу країни, а також підготовка сторінки України "Міжнародна фінансова статистика" у збірнику Міжнародного валютного фонду.

Первинна інформація надається за встановленими формами фінансової і статистичної звітності, які заповнюються згідно з Правилами організації фінансової та статистичної звітності України, які розроблено в межах Концепції побудови національної статистики України і Державної програми переходу України на міжнародну систему обліку і статистики.

Для інституційних одиниць, як первинних власників багатства, гроші зазвичай являють собою одну з форм володіння багатством. Для підприємств-виробників гроші є капітальним благом, джерелом виробничих послуг, які, поєднуючись з іншими благами, створюють продукти, що їх продає підприємство. Отже, "теорія попиту на гроші є одним із розділів теорії капіталу" [20]. Але сучасні гроші – це не тільки готівкові гроші, а й набір електричних сигналів у телекомунікаційних мережах та пам'яті комп'ютерів. Тому можна припустити, що однією з основних проблем забезпечення сталого розвитку економіки України є не наявність грошей як таких, а вміння влади генерувати грошові потоки та керувати ними на основі чітких знань балансу попиту і пропозиції на грошовому ринку.

14.2. Монетарні показники і забезпеченість національного ринку грошима

Монетарна політика банківської системи є частиною економічної політики держави, а монетарні показники є частиною статистики національного ринку товарів і послуг. До основних монетарних показників належать [20]:

1. *Відсоткові ставки (облікова і ломбардна) за здійснюваними операціями.* Відсоткова ставка – це форма споживчої вартості кредиту, плата за надання грошового капіталу. Головну роль відіграє *облікова ставка*, змінюючи рівень якої НБУ впливає на обсяг і структуру грошової маси та на рівень інфляції. Заможніші суспільства дозволяють собі залишати у вигляді грошей більші обсяги доданої вартості, створеної на попередніх етапах виробництва. Бідні країни не мають такої змоги, у них менше грошей – уречевленої доданої вартості. Відповідно, *більша пропозиція грошей у заможних економіках зумовлює меншу ціну грошей*

– у них нижчі ставки за кредити. На практиці облікова відсоткова ставка може бути *додатною*, якщо її рівень вищий за рівень інфляції, і *від'ємною*, якщо її рівень не встигає за зростанням інфляції.

2. *Розмір резервних вимог для депонування коштів кредитних операцій або норма обов'язкового резервування в НБУ.* Цей показник установлюється правлінням НБУ у відсотках або в частках одиниці до загальної суми грошових коштів, залучених банком, і має становити не менш як 10%. У разі закриття чи банкрутства кредитної установи (банку) зарезервовані суми повертаються.

3. *Купівля-продаж державних і корпоративних цінних паперів, облигацій внутрішньої державної позики і т. ін.*

4. *Валютні інтервенції*, тобто купівля-продаж іноземної валюти за українські гривні, а також купівля-продаж платіжних документів і зобов'язань в іноземній валюті на міжбанківському чи біржовому валютному ринках. Таким чином, НБУ інколи може рішуче впливати на динаміку курсу гривні, на попит і пропозицію грошей в економіці. Це один із найважливіших інструментів згладжування коливань курсу гривні і оптимізації валютного ризику не тільки банківської системи, а й усієї національної економіки України.

5. *Грошова емісія.* Важливими джерелами грошової емісії є надання банківською системою кредиту внутрішньодержавному небанківському сектору, а також отримання сальдо від придбання іноземних активів через банківську систему, яке відбиває приплив грошей у внутрішньодержавний небанківський сектор із закордонного обігу та капіталу.

6. *Динаміка і структура грошової маси.* Основними показниками є *грошова база (Гб) і грошова маса (М)*. Грошова маса виражається за грошовими агрегатами М0, М1, М2, М3. Офіційна статистика розглядає, передусім, структуру номінальних і реальних грошових агрегатів, за якими розраховуються і грошові мультиплікатори. Для визначення реальних грошових агрегатів за обсягом і структурою необхідно номінальні грошові агрегати поділити на індекс споживчих цін.

Грошова база Гб – це готівкові гроші в обігу плюс резерви та кошти комерційних банків в НБУ. Грошова база описується такою формулою:

$$Гб = М0 + R + Ккб , \quad (14.1)$$

де М0 – готівка в обігу або гроші поза банками в національній валюті;

R – обов'язкові резерви;

Ккб – кошти комерційних банків на коррахунках в НБУ.

За рахунок надання кредитів (фізичним особам, підприємствам, банкам та іншим установам) і купівлі цінних паперів виникає процес мультиплікативного розширення грошової бази.

Грошова маса $M1$ – це "вузькі" гроші, або грошова маса $M0$ + кошти на розрахункових і поточних рахунках в національній валюті;

$M2$ – це грошова маса $M1$ + строкові депозити в національній валюті та валютні кошти;

$M3$ – це "широкі" гроші, або грошова маса $M2$ + кошти клієнтів за трастовими операціями банків та цінні папери власного боргу банків.

Структура грошової маси характеризується, насамперед, часткою готівки в обігу. В Україні останніми роками спостерігається тенденція до зниження частки готівки в обігу, але вона залишається великою порівняно з іншими країнами.

Наявна структура грошової маси в Україні є основною проблемою НБУ, бо важко здійснювати контроль за грошовими агрегатами методами непрямих монетарних показників, і монетарна політика певною мірою втрачає ефективність. Значна частка готівки в обігу спричиняє також негативні наслідки для економіки в цілому, полегшує діяльність тіньового сектору, ускладнює стягнення податків, збільшує тривалість і кількість трансакцій під час розрахунків. Це негативно впливає на темпи примноження грошей (низький грошовий мультиплікатор) та спонукає завищувати кредитну ставку.

Для аналізу забезпеченості національного ринку платіжними засобами використовують групу показників монетизації економіки. Ґрунтуючись на поділі грошової маси на агрегати $M0$, $M1$, $M2$, $M3$, можна аналізувати чотири коефіцієнти (рівні) монетизації, які ще називаються коефіцієнтами А. Маршалла.

Існують певні методичні труднощі в обчисленні рівня монетизації. Так, не обліковується готівкова іноземна валюта, яка перебуває в обігу поза банками в Україні, не враховуються також тіньовий сектор економіки, бартер, дебіторська заборгованість. Тому скоригувати рівень монетизації для економіки України можна так [20]:

$$K_{MO} = \frac{MO + MO_{IB}}{I_{TC} \times ВВП - Б - ДЗ}, \quad (14.2)$$

де MO – готівка в обігу в іноземній валюті;

I_{TC} – індекс тіньового сектору, на значення якого збільшується

номінальний ВВП. Наприклад, якщо частка тіньового сектору 65%, то індекс становить 1,65;

Б – вартість бартерного обігу;

ДЗ – сума дебіторської заборгованості.

Від значення коефіцієнта монетизації економіки залежать можливості держави позичати гроші на внутрішньому фінансовому ринку, а також виконувати програми соціальної політики. Чим нижчий коефіцієнт монетизації, тим менше в державі можливостей реалізовувати соціальні програми, виникає бюджетна криза, порушується вся система соціальних гарантій (пенсій, безкоштовного медичного обслуговування і т. ін.). Швидке зростання номінальної грошової маси в періоди інфляції призводить до девальвації національної грошової одиниці, підвищення цін, випереджувального зростання грошових агрегатів, а також до відповідного скорочення реальної грошової маси і зниження коефіцієнта монетизації. При цьому чим триваліший період високої інфляції і чим вища сама інфляція, тим нижчий коефіцієнт монетизації. Навпаки, зі зниженням темпів зростання номінальної грошової маси довіра до національної грошової одиниці і, відповідно, до ремонетизації економіки зростає. Як правило, коефіцієнт монетизації найнижчий у тих країнах з перехідною економікою, де найвищі середньорічні темпи інфляції.

Поліпшення забезпеченості економіки грошима має виявитись саме в розміщенні грошей.

Основний резерв кредитних ресурсів полягає не в емісії грошей і не в зовнішніх позиках, а в залученні в організований обіг "позабанківських" грошей (депозити банків) та перекритті каналів "відпливу" грошей.

Дефіцит грошей не припиняє інфляцію, а частково деформує її, перетворюючи в неплатежі та заборгованості, паралізує товарно-грошові відносини, пригнічує виробництво.

Грошова маса може збільшуватися або зменшуватися в господарській системі за двома каналами: 1) шляхом емісії грошей; 2) кредитуванням економіки комерційними банками. Проявом жорсткої монетарної політики є висока ставка рефінансування Національного банку та висока норма обов'язкових резервів, що їх комерційні банки змушені тримати в НБУ, внаслідок чого звужується ресурсна позиція цих банків та значно дорожчають кредити. Здійснення впродовж тривалого часу політики "дорогих" грошей призводить до грошового голоду в економіці. Позиція грошей визначається передусім грошовою емісією, яку за

рішенням законодавчого органу здійснює Центральний банк країни. Тому кількість грошової маси вирішальною мірою залежить від політичної волі, а також від кредитної спроможності комерційних банків, спрямованості операцій Центрального банку на "відкритому ринку цінних паперів". Якщо Центральний банк купує в населення і підприємств облигації, розраховуючись грошима, він збільшує грошову масу, а продаючи облигації, – зменшує її. На пропозицію грошей впливає й динаміка руху валюти за кордон та з-за кордону. Коли приплив валюти перевищує її відплив із країни, кількість грошей зростає і навпаки.

Основними джерелами формування пропозиції грошей є емісія монет та валюти НБУ, депозити до запитання або гроші чекових книжок, строкові (ощадні) депозити, які створюються Національним банком і комерційними банками України. Емісію грошей можна визначити за грошовим мультиплікатором, який є одним із основних індикаторів аналізу та контролю грошової маси на ринку грошей. *Грошовий мультиплікатор* K_G – це коефіцієнт, який характеризує відношення грошової маси M_3 до грошової бази G_6 . Звідси грошова пропозиція дорівнює $M = K_G \times G_6$.

За складом грошова маса, як відомо, поділяється на готівку, резерви та депозити (вклади фізичних і юридичних осіб). Тому грошовий мультиплікатор можна обчислити і за другою формулою:

$$K_G = (1 + c)/(r + c), \quad (14.3)$$

де c – співвідношення "готівка / депозити";
 r – співвідношення "резерви / депозити".

Пропозиція грошей має відповідати двом стратегічним цілям: підтримувати економічне зростання і підвищувати реальний рівень заробітної плати.

Взаємовплив економік різних країн здійснюється передусім через гроші. Стан світової економіки накладає певні обмеження на внутрішню монетарну політику, які виявляються у вигляді трьох цінових параметрів:

- а) світової ціни на експортні та імпорتنі товари та послуги;
- б) відсоткової ставки міжнародного капіталу на світових фінансових ринках;
- в) обмінного валютного курсу, тобто ціни одиниці іноземної валюти.

В економіці, яка значною мірою інтегрована у світові економічні процеси, не може відбутись значного відносного зростання внутрішніх

цін, оскільки на них безпосередньо впливають світові ціни. Тому навіть незначне підвищення внутрішніх цін одразу порушить умови торгівлі в країні та призведе до орієнтації внутрішніх споживачів на імпорт. Через це надлишок грошової маси витратиться на додатковий імпорт і "вийде" за межі країни.

Література: [12, 20, 27, 28].

Контрольні запитання

1. У чому полягають функції НБУ?
2. Охарактеризуйте операції комерційних банків.
3. Назвіть монетарні показники діяльності банківської системи.
4. Розкрийте методи розрахунку коефіцієнтів монетизації економіки.
5. Назвіть джерела статистичної інформації про банківську систему та основні методи її аналізу.

Тема 15. Використання митної статистики

15.1. Зовнішньоекономічна діяльність: сутність, показники та методика аналізу

Сучасні процеси інтернаціоналізації господарського життя, поглиблення спеціалізації та концентрації виробництва визначають характерні тенденції швидкого зростання зовнішньоекономічних зв'язків темпами, що випереджають темпи зростання ВВП країн – активних учасниць міжнародної діяльності. Вирішення проблеми науково-технічного прогресу потребує значних матеріальних витрат, висококваліфікованих кадрів і стає можливим у результаті об'єднання зусиль різних країн, їх співпраці. Таким чином, виникає необхідність міжнародного поділу праці, перевагами якого є: підвищення продуктивності праці в країнах-учасницях та ефективності використання власних ресурсів; розширення випуску експортованої продукції та скорочення випуску низькорентабельної, збиткової продукції, яку можливо замінити імпортом; збільшення обсягу ринку товарів і послуг.

На міжнародний поділ праці впливають різні чинники, основними з яких вважаються: рівень економічного розвитку та технологій; кількість населення та кваліфікація робочої сили; ресурси капіталу; природні

ресурси та забезпеченість корисними копалинами; географічне положення країни; віддаленість від основних ринків збуту і світових транспортних магістралей; відмінності соціально-економічних умов – особливості історичного розвитку, освітній та культурний рівень населення, традиції тощо.

До найважливіших форм зовнішньоекономічної діяльності з урахуванням науково-технічного прогресу відносять:

міжнародну торгівлю товарами й послугами;

рух капіталів та іноземні інвестиції;

міграцію робочої сили – переміщення працездатного населення, обумовлене економічними чинниками;

обмін у сфері науки й техніки;

валютно-кредитні відносини;

міжнародні перевезення;

міжнародний туризм; маркетинг; лізинг – довгострокову оренду устаткування; інжиніринг – інженерно-консультаційні та інженерно-будівельні послуги комплексного характеру під час проектування та спорудження промислових об'єктів.

Така діяльність регулюється зовнішньоекономічною політикою держави.

Існують певні показники розвитку зовнішньоекономічних зв'язків країни:

динаміка зовнішньої торгівлі – обсяг товарообігу, експорту, імпорту;

динаміка цін на експортні та імпортні товари;

зміна структури зовнішнього товарообігу;

частка країни у світовому товарообігу;

іноземні інвестиції;

динаміка та структура зовнішнього боргу;

участь у міжнародній спеціалізації;

ефективність роботи зовнішньоторговельних організацій.

Ступінь участі країни у зовнішньоекономічних зв'язках характеризується широким спектром індикаторів, до яких належать:

коефіцієнт відкритості національної економіки – відношення обсягу експорту та імпорту до ВВП;

коефіцієнт покриття імпорту експортом;

частка чистого експорту у ВВП;

товарна структура експорту та імпорту;

товарна структура критичного імпорту;
обсяг експорту та імпорту на душу населення;
частка імпорту в загальному обсязі споживчих товарів;
частка країни у світовій торгівлі (експорті, імпорті);
частка іноземних інвестицій у ВВП;
обсяг і структура іноземних інвестицій;
обсяг виробництва продукції іноземними та спільними підприємствами;
співвідношення між обсягами залученого капіталу та експортом вітчизняного капіталу;
співвідношення цін на зовнішньому та внутрішньому ринках;
енергомісткість і матеріаломісткість експорту;
вплив виробництва експортної продукції на екологію;
частка експорту (імпорту) наукомісткої продукції у загальному обсязі експорту (імпорту).

Провідну роль у зовнішньоекономічній діяльності відіграє світова торгівля, яка розглядається як процес купівлі-продажу товарів і послуг, що відбувається між різними країнами. Значення зовнішньої торгівлі полягає в тому, що вона сприяє розвитку міжнародної спеціалізації, яка впливає з міжнародного поділу праці.

У сучасній світовій торгівлі спостерігаються такі тенденції: збільшення в експортно-імпортних операціях частки готової продукції порівняно з часткою сировини, що приводить до покращання якісної структури міжнародної торгівлі; випереджальні темпи зростання торгівлі послугами, на які припадає приблизно 30 – 35% усього обсягу експортно-імпортних операцій; промислово-розвинуті країни (Велика Британія, Італія, Канада, Німеччина, США, Франція, Швеція, Японія) займають передові позиції у зовнішньоекономічних зв'язках.

Зовнішня торгівля перебуває під впливом різноманітних чинників, найважливішими з яких є: основні тенденції розвитку міжнародного поділу праці (глобалізація та лібералізація світової торгівлі); загальний стан економіки країни; кон'юнктура світового ринку; економічний стан основних торгових партнерів; рівень державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності.

Вирізняють міжнародну торгівлю товарами й послугами. У сучасних умовах поряд зі зростанням обсягу торгівлі товарами стрімко розвивається світовий ринок послуг: транспортних, банківських, біржових, посе-

редницьких, а також міжнародний туризм, страхові операції, реклама, обмін у культурній сфері, інформації, ярмарки тощо.

Слід зазначити, що не всі товари й послуги можуть бути експортовані чи імпортовані. Особливо це стосується послуг (наприклад, юридичних, оренди житла тощо). Це має економічні наслідки, а саме – рівновага між попитом і пропозицією цих товарів і послуг складається лише на внутрішньому ринку, внутрішні ціни можуть відрізнятись від світових.

З усіх видів зовнішньоекономічної діяльності саме міжнародна торгівля, кінцевий результат якої визначається чистим експортом, без посередньо мультиплікативно впливає на ВВП. Оскільки експортуються вітчизняні товари й послуги, то зростання експорту прямо пропорційно збільшує сукупні витрати національної економіки та ВВП. Закупівля імпорту, навпаки, означає витрати на іноземні товари й послуги. Різниця між витратами на експорт та імпорт становить чистий експорт, який перебуває під впливом таких основних чинників:

- динаміка ВВП власного й у країнах – торгових партнерах;
- зовнішньоторговельна політика країни;
- коливання курсу національної валюти.

Зростання ВВП у торгових партнерів позитивно впливає на їхні можливості закуповувати товари й послуги, вироблені в інших країнах, збільшуючи експорт останніх. Але закупівля імпорту прямо пропорційно залежить від динаміки власного ВВП. Отже, на експорт прямо пропорційно впливає динаміка ВВП у торгових партнерів, а на імпорт – динаміка власного ВВП. Тоді можна зробити висновок, що чистий експорт прямо залежить від динаміки ВВП у торгових партнерів і обернено – від динаміки національного ВВП.

Обсяг і динаміка зовнішньої торгівлі значно залежать від характеру торгової політики держави, яка визначається існуванням тарифних і нетарифних обмежень. Кількісна оцінка цих інструментів різна. Якщо рівень тарифних обмежень досить точно обчислюється кількісно як середня ставка імпорто-експортного мита до обсягу імпорту-експорту товарів та послуг, то нетарифні заходи кількісно оцінюються лише приблизно. Середній рівень нетарифних обмежень зазвичай розраховується як вартісна частка імпорту-експорту, що підпадає під ці обмеження, в загальному зовнішньоторговельному обороті з поправкою на ступінь інтенсивності самих обмежень. Наприклад, високоінтенсивними кількісними обмеженнями вважаються ембарго, квоти (не всі), обов'язкове

ліцензування експорту-імпорту. До низькоінтенсивних відносять гнучкі квоти, автоматичні ліцензії, які обов'язково видаються органами влади.

Отже, характер торгової політики країни визначається з урахуванням середнього рівня митного тарифу і середнього рівня та інтенсивності кількісних обмежень. З огляду на це вирізняють відкритий, помірний, обмежувальний, заборонний характер зовнішньої торгівлі. Відкритою визнається зовнішня торгівля країни, де середній рівень імпортного мита не перевищує 10%, а кількісні обмеження низькоінтенсивні (в основному у формі реєстрації) і не перевищують 25% імпорту. Помірна торгова політика характеризується середнім рівнем імпортного мита від 10 – 15% до 25%, а нетарифні обмеження можуть бути високоінтенсивними, але коливатися в межах 10 – 25% імпорту. Для обмежувальної політики характерні більш високі митні та нетарифні обмеження від 25% до 40%. Якщо ж такі обмеження перевищують 40%, то має місце заборонний характер зовнішньої торгівлі.

Зовнішньоторговельна політика, таким чином, може стимулювати або стримувати експортно-імпортні операції шляхом застосування різних протекціоністських бар'єрів. Так, більш жорсткі протекціоністські заходи на імпорт у національній економіці зменшують останній, а такі ж заходи в країнах – торгових партнерах – знижують можливості експорту з країни. У результаті в першому випадку вжиті заходи сприяють зростанню чистого експорту, а в другому – його зменшують.

Стосовно впливу коливання курсу національної валюти на чистий експорт відомо, що девальвація національної валюти відносно інших валют приводить до збільшення експорту і зменшення імпорту, тобто позитивно впливає на чистий експорт. І навпаки, ревальвація національної валюти викликає скорочення чистого експорту внаслідок зменшення експорту і збільшення імпорту.

Активність країни на світовому ринку оцінюється різними показниками, основні з яких такі.

1. Загальний товарообіг, у тому числі окремо товарів і послуг, аналізується в динаміці за роками у вартісному вимірі та у відсотках до певного періоду (попереднього чи базового року, півріччя).

2. Рівень експорту визначається як відношення обсягу експорту до ВВП і вимірюється у відсотках. Так само визначається рівень чистого експорту. Цей показник залежить від конкурентоспроможності національних товарів і послуг на світовому ринку і від потреб країни в імпорті.

3. Коефіцієнт покриття імпорту експортом – це відношення доходів від експорту до витрат на імпорт (вимірюється у відсотках).

4. Рівень імпорту характеризує імпортозалежність національної економіки від світового господарства і визначається у відсотках як відношення обсягу імпорту до ВВП.

5. Структура експорту – це частка окремих товарів і послуг у загальному обсязі експорту. Сировинна або технологічна спрямованість структури експорту характеризує місце країни у міжнародній спеціалізації. Так, розвинуті країни спеціалізуються на експорті наукомістких товарів, кінцевої продукції, а слабкорозвинуті країни – на експорті сировини, палива (проміжної продукції). Такий аналіз дозволяє виявити розрив у рівні технічного розвитку окремих країн.

6. Структура імпорту – частка окремих товарів і послуг у загальному обсязі імпорту. Відрізняють так званий критичний імпорт, до якого належать переважно енергоресурси (якщо такі відсутні у країні) або інша продукція, котра не виробляється в країні, але є необхідною для нормального розвитку її економіки. До критичного імпорту можуть відноситись також інвестиційні товари – машини, устаткування, без яких неможливі інвестиційні процеси, структурні зрушення в економіці, але випуск яких недостатній у країні.

7. Експортно-імпортна квота – це відношення суми обсягів експорту та імпорту до ВВП (розраховується у відсотках).

8. Сальдо торгового балансу визначається у вартісному вимірі окремо за товарами і послугами.

9. Загальний товарообіг, експорт та імпорт за окремими торговими партнерами країни (у вартісному вимірі та у відсотках).

15.2. Основні принципи обліку товарів і послуг у митній статистиці

Зовнішньоекономічна діяльність – це економічні відносини, які виникають у сфері міжнародного обігу: експорту та імпорту товарів, послуг, прав інтелектуальної власності, спільної підприємницької чи іншої господарської діяльності за участю іноземних юридичних осіб (нерезидентів) на економічній території даної країни і резидентів за кордоном.

Успіх підприємництва на зовнішньому ринку значною мірою залежить від результативності його функціонування на внутрішньому ринку.

Для виходу на зовнішній ринок менеджер підприємства повинен прийняти три найважливіших рішення з таких питань:

1. *Доцільність виходу на зовнішній ринок*, наприклад, за умови конкурентоспроможного товару або коли виробничі потужності значно перевищують потреби внутрішнього ринку.

2. *Вибір виду господарських операцій*, які за статистичним обліком поділяються:

- на операції з руху товарів;
- операції з надання послуг;
- операції з руху капіталів.

Операція визначається як економічний потік, що є результатом взаємодії інституційних одиниць і відбиває створення, перетворення, обмін, передачу або зникнення економічних цінностей. Наприклад, економічна операція може становити зміну прав власності на товари чи фінансові активи, надання послуг, праці чи капіталу.

З метою реєстрації операцій використовується *метод обліку на основі нарахувань*. Суть цього методу полягає в тому, що операції відображаються в момент, коли відбувається обмін, передача, перетворення, створення чи зникнення економічних цінностей. Цей момент може відрізнятися від моменту фактичної оплати.

Облік операцій із руху товарів містить операції експорту, імпорту, реекспорту, реімпорту, бартеру, продажу та придбання ліцензій, ноу-хау, технічної документації, оренди, імпортного обладнання й т. ін.

Облік операцій з надання послуг містить операції експорту та імпорту матеріальних і нематеріальних послуг (транспортні послуги, послуги складського господарства, зв'язку); ремонт та технічне обслуговування автомобілів і мотоциклів; послуги обчислювальної техніки; поліграфічні роботи; будівничі послуги; послуги зі страхування і фінансові; послуги з організації відпочинку, туризму, культурних та спортивних заходів і т. ін.

Облік руху капіталів – це облік інвестицій (портфельних та прямих), зокрема придбання та продаж цінних паперів, надання і отримання фінансових кредитів тощо.

3. *Вивчення середовища (економічного, політико-правового, культурного) на зовнішньому ринку*. Першочерговим є вивчення економічного середовища, яке визначає умови торгівлі і митну вартість.

Державна митна служба України обліковує товари, які підлягають митному декларуванню, а Держкомстат України обліковує в основному товари, які не підлягають митному декларуванню.

Товари, що проходять митне декларування і обліковуються Державною митною службою, підлягають оподаткуванню, а також контролюються санітарними службами. До цих товарів можуть застосовуватись також заходи щодо захисту інтересів споживачів.

Безпосередніми об'єктами спостереження в митній статистиці є експортні та імпорتنі товари, а також давальницька сировина для підприємств – виробників товару. Митна статистика обліковує товари, вартість яких перевищує *поріг статистичного спостереження*. Поріг статистичного спостереження – це такий граничний розмір або вартості, або нетто-тоннажу, або інших показників, що характеризують переміщені товари, нижче від якої вони не обліковуються митною статистикою. Порогове значення, наприклад, за вартістю товарів становить понад 100 дол. США для юридичних осіб та 200 євро для фізичних осіб.

Під *товаром* у зовнішньоекономічній діяльності розуміється будь-яке рухоме майно, у тому числі валюта, валютні цінності, електрична, теплова, інші види енергії та транспортні засоби (за винятком транспортних засобів, які використовуються для міжнародних перевезень пасажирів і товарів, що належать до послуг зв'язку).

У митній статистиці під *експортом* розуміється вивезення з країн вироблених, вирощених чи видобутих товарів вітчизняного виробництва. При цьому до товарів вітчизняного виробництва належать товари іноземного походження, які ввозяться в країну і піддаються суттєвій переробці, що змінює їх основні якісні чи технічні характеристики. У результаті експорту товарів зменшуються національні запаси матеріальних активів, але ввозиться іноземна валюта.

Під *імпортом* розуміється ввіз товарів до країни. До імпорту включаються ввезені товари, призначені для споживання всередині країни, реекспорту, а також ті, які закупаються для вітчизняних організацій за кордоном. У результаті імпорту товарів збільшуються національні запаси матеріальних активів, але вивозиться валюта.

Потрібно розрізняти *неконкурентний* та *конкурентний* імпорт. *Неконкурентний імпорт* – це товари, використовувані для проміжного або кінцевого споживання, для якого не існує відповідного національного виробництва (наприклад, чай, кава, джут тощо). Тобто імпорт товарів

називається неконкурентним, коли навіть незначна кількість зростання попиту не призводить до виникнення їх виробництва в країні (внаслідок відмінностей у наявності факторів виробництва – капіталу, праці, природних ресурсів, кліматичних умов). *Конкурентний імпорт* – це товари, які можуть вироблятися або фактично виробляються вітчизняними виробниками.

Митне оформлення зовнішньоекономічних операцій із товарами і послугами в різних державах має багато спільного і базується на єдиних принципах і нормах, які стали результатом діяльності міжнародних організацій – Всесвітньої митної організації, Світової організації торгівлі, Європейської економічної комісії, ООН, Конференції ООН із торгівлі і розвитку, а також ряду всебічних угод.

Митна вартість товару містить ціну товару, яку зазначено в рахунку-фактурі, а також подальші фактичні витрати, якщо їх не включено до рахунка – фактури (із транспортування, навантаження, розвантаження, перенавантаження і страхування, комісійні і брокерські). У разі явної невідповідності заявленої митної вартості товарів у вантажній митній декларації – основному звітному документі в Держмитслужбі – митні органи визначають митну вартість послідовно на основі індикативних цін на ідентичні або схожі товари, що діють у провідних країнах-експортерах зазначених товарів.

Обкладення товарів митним тарифом здійснюється за Українською класифікацією товарів зовнішньоекономічної діяльності (УКТЗЕД), яка затверджена як національний класифікатор у 2001 році. В УКТЗЕД товари систематизовано в 21 розділ, 97 товарних груп, підгрупи, товарні позиції, під позиції та субпозиції.

Класифікаційна схема УКТЗЕД базується на принципі ступеня обробки товарів: сировина – напівфабрикати – готові вироби. УКТЗЕД найбільш повно відбиває структуру міжнародної торгівлі і відповідає одночасно потребам митної служби і Держкомстату України. Такий підхід створює передумови для забезпечення співставності національних даних про зовнішню торгівлю на міжнародному рівні.

У міжнародній класифікації товарів експорт та імпорт товарів розглядається за такими чотирма агрегованими товарними групами:

- продукти;
- сировина і матеріали;
- проміжні товари;
- готова продукція.

У вантажній митній декларації товар кодується десятизначним цифровим кодом УКТЗЕД, в якому перші дві цифри вказують на товарну групу, перші чотири цифри – на товарну позицію товару, перші шість – на товарну підпозицію або на код товару щодо гармонізованої системи опису і кодування товарів (ГС), усі десять цифр – на товарну субпозицію.

У разі ввезення в Україну підакцизних товарів обов'язковою умовою є перевірка відповідності товарів і документів інформації, заявленої в електронній копії попередньої вантажної митної декларації. Електронні копії попередніх декларацій передаються внутрішніми митницями на прикордонні митниці за допомогою космічного зв'язку.

Митний тариф – це податок на товар (ввезений чи вивезений), який може бути двох видів: фіскальний та протекціоністський. *Фіскальний тариф* стимулює ввезення товарів, якщо він низький, і, навпаки, вивезення товарів, якщо він високий. *Протекціоністський тариф* передбачає захист інтересів вітчизняних товаровиробників.

Розрізняють *експортний* та *імпортний тариф* залежно від того, що він регулює, – вивезення або ввезення товару, а також простий і складний залежно від принципу його побудови за видами митних ставок. Митні ставки вказані в єдиному митному тарифі (ЄМТ) України від 2001 року. Імпортний тариф є найбільш традиційним інструментом торговельної політики, за допомогою якого обмежується конкурентоспроможність товарів на внутрішньому ринку країни-імпортера.

Більшості сучасних імпортних митних тарифів притаманні *два основних принципи їх побудови*: принцип ескалації тарифу – підвищення ставок мита зі зростанням ступеня обробки продукції; принцип ефективного тарифу – встановлення низьких ставок мита на товари, необхідні для розвитку виробництва з високою часткою доданої вартості.

В єдиному митному тарифі (ЄМТ) *ставки мита* вказуються: а) у відсотках від митної вартості товарів – адвалорна митна ставка; б) у грошовому виразі – специфічна митна ставка; в) комбінована митна ставка, яка поєднує в собі дві попередні. У ЄМТ встановлено адвалорні ставки на 7 434 товарні підсубпозиції (78,3% найменувань товарів), комбіновані ставки – на 1832 товарні підсубпозиції (19,3%), специфічні ставки – на 228 товарних підсубпозицій (2,4%).

Ставки мита на деякі товари не першої необхідності можуть бути значно вищими за середні, наприклад на горілку в країнах ЄС імпортне мито перевищує 20%, на ікру – 30%, тоді як середньоарифметичний

тариф у країнах ЄС становить менш ніж 4% митної вартості товарів. Митний збір, що підлягає оплаті, нараховується митним органом згідно зі ставками, які діють на день надання вантажної митної декларації і сплачується митними органами у національній валюті України.

В Україні на зовнішньому ринку існує номенклатура товарів понад 10 тис. найменувань за більш ніж 190 країнами. Рух товарів згідно з ГС обліковується за *країною походження для імпорту та за країною призначення для експорту*. Підтвердженням походження товарів із тієї чи іншої країни є, як правило, *сертифікат походження*, а в окремих випадках – товарно-транспортні документи і маркування товарів. Залежно від країни походження товарів при ввезенні їх в Україну застосовуються пільги або повні ставки ввізного митного збору, передбаченого ЄМТ.

Звільняються від стягнення ввізного мита товари, які походять із країн, з якими Україна має договори про вільну торгівлю. Вільна торгівля вирівнює ціни на внутрішньому і зовнішньому ринках. Але за умови вільної торгівлі товари надходять від ринків із низькими цінами до ринків із високими цінами.

Виробник може продавати товар на зовнішньому ринку за ціною, нижчою від ціни на внутрішньому ринку, щоб завоювати частку ринку. Така практика називається *демпінгом*, і країна може накласти *анти-демпінгове мито*.

Статистична інформація про *зовнішню торгівлю товарами* готується на основі даних Держмитслужби України з дорахуванням Держкомстатом України товарів, що не проходять митного декларування: обсягів електроенергії, риби, виловленої в нейтральних водах, нафти, природного газу і товарів, придбаних в іноземних портах. Вартість товарів оцінюється в національній валюті України з перерахунком у долари США, який здійснюється на дату оформлення вантажної митної декларації за офіційним курсом НБУ у цей день або попередній, якщо не було торгів.

Статистична інформація про *зовнішню торгівлю послугами* надається за формами державної статистичної звітності на основі звітів підприємств та організацій України. Облік послуг проводиться у вартісному виразі (у валюті контракту). Перерахунок вартості послуг у долари США та національну валюту здійснюється за середньоквартальним курсом, розрахованим на основі щоденних офіційних курсів валют, установлених НБУ.

За певних умов *митна політика*, що проводиться, може допомогти зменшити безробіття. Аргументом щодо цього висновку є те, що протекціонізм створює нові робочі місця, піднімаючи ціни на імпортовані товари і підвищуючи попит на більш дешеві товари вітчизняного виробництва. Зростання внутрішнього попиту спонукає підприємства наймати більше працівників, внаслідок чого безробіття зменшується.

15.3. Статистична звітність про облік зовнішньоекономічних операцій

Згідно з Загальнодержавним табелем (переліком) форм державних статистичних спостережень для об'єднань, підприємств, організацій і установ України всіх форм власності, який розробляється Держкомстатом України щорічно, далі наведено перелік статистичних форм, які характеризують зовнішньоекономічну діяльність, включаючи облік операцій з руху товарів, що не підлягають митному декларуванню, операцій з надання послуг і руху капіталів (табл. 15.1).

Таблиця 15.1

Фрагмент загальнодержавного таблиця форм статистичних спостережень

№ з/п	Найменування форми	Індекс форми	Періодичність
1	2	3	4
1.	Звіт про експорт (імпорт) продукції (товарів, послуг) військового призначення та подвійного використання	1-ЕІО	Місячна
2.	Звіт про іноземні інвестиції в Україну	10-ЗЕЗ	Квартальна
3.	Звіт про інвестиції з України в економіку країн світу	13-ЗЕЗ	Квартальна
4.	Звіт про експорт (імпорт) товарів, що не проходять митного декларування	5-ЗЕЗ	Місячна
5.	Звіт про придбання (продаж) товарів для забезпечення життєдіяльності транспортних засобів, потреб пасажирів та членів екіпажу	14-ЗЕЗ	Квартальна, річна
6.	Звіт про експорт (імпорт) послуг	9-ЗЕЗ	Квартальна, річна
7.	Звіт про валютні витрати, які пов'язані з утриманням дипломатичного представництва України за кордоном	12-ЗЕЗ	Квартальна, річна

Основним відомчим документом для обліку товарів і послуг Дежмитслужбою України, які підлягають митному декларуванню, є вантажна митна декларація.

Розглянемо зміст таких основних статистичних форм, як 5-ЗЕЗ, 14-ЗЕЗ і 9-ЗЕЗ.

Звіт про експорт (імпорт) товарів, що не проходять митного декларування, за формою 5-ЗЕЗ подають усі підприємства, в тому числі й з іноземними інвестиціями, установи, посередницькі та інші організації України, які здійснюють зовнішньоекономічну діяльність відповідно до Інструкції про порядок складання місячних звітів за формою 5-ЗЕЗ.

До товарів, які не проходять митного декларування і не обкладаються митним тарифом, належать:

риба та всі види морепродуктів, проданих з українських (або зафрахтованих Україною) суден за кордоном, в тому числі і на іноземні судна, які знаходяться в територіальних водах іноземних держав у відкритому морі;

товари, здобуті зі дна у відкритому морі та реалізовані нерезидентам або придбані в них;

ввезені в державу риба та інші морські продукти, здобуті в територіальних водах іноземних держав за умови концесії (якщо на концесійні товари не оформлялась вантажна митна декларація);

товари, передані в оренду терміном на один рік і більше (якщо на них не оформлено вантажну митну декларацію), вартість проставляється як повна вартість орендованого товару на момент увозу (вивозу) – наприклад, морські, риболовецькі судна, газо- і нафтобурильні вишки та інше устаткування, що діє на території України більш ніж один рік;

передавання електроенергії загальною електромережею (якщо на нього не оформлено вантажну митну декларацію);

продукція високих технологій, отримана у відкритому космосі на космічних суднах України (або орендованих нею) та продана нерезидентіві;

продукція високих технологій, отримана у відкритому космосі на іноземних космічних суднах та придбана Україною.

Не включаються до звіту стосовно експорту (імпорту) товарів пряма транзитна торгівля; транспортні засоби, що здійснюють чартерні рейси; здавання внайми; транспортне устаткування, яке пересувається та діє на території країни менш ніж рік.

Звіт 5-ЗЕЗ складається окремо за експортом та імпортом товарів за даними з усіх видів контрактів, у тому числі – за міждержавними угодами, бартерними операціями, товарами на переробку тощо. Моментом ЕК-

спорту (імпорту) товарів для складання статистичної звітності вважається дата фактичної поставки товару покупцеві, яку зазначено у відповідних документах.

На базі форми 14-ЗЕЗ визначаються обсяги товарів, придбаних на території України нерезидентами для технічного забезпечення та експлуатації суден, літаків, поїздів тощо, а також для забезпечення потреб пасажирів і членів екіпажу. До звіту включаються також обсяги товарів, придбаних в іноземних портах транспортними компаніями – резидентами України.

Звіт про придбання товарів у портах складається окремо за експортом та імпортом згідно з інструкцією про складання державної статистичної звітності про придбання товарів у портах – форма 14-ЗЕЗ, яка відповідає рекомендаціям Міжнародного валютного фонду. Звіт за формою 14-ЗЕЗ складають юридичні особи незалежно від організаційно-правового господарювання і форм власності, які здійснюють продаж та придбання у морських, річкових портах, аеропортах, на залізничних, автобусних міжнародних вокзалах та заправних станціях товарів, необхідних для технічного забезпечення та експлуатації суден, літаків, поїздів, вантажних та легкових автомобілів і т. ін., які виконують міжнародні перевезення вантажів і пасажирів (дизельне паливо, бензин, мазут, мастило, вода тощо), а також товарів для забезпечення потреб пасажирів і членів екіпажу (бортове харчування, товари першої необхідності й довготривалого використання, медикаменти).

Основними первинними документами обліку товарів, необхідних для технічного забезпечення та експлуатації транспортних засобів, потреб пасажирів і екіпажу є дисбурсментські рахунки, інвойс-рахунки, меморіальні ордери та інші фінансові документи.

Звіт за формою 14-ЗЕЗ складається за номенклатурою товарів (технічного призначення, продовольчі і непродовольчі товари) у вартісному виразі за Класифікатором валют та за країнами відповідно до державного Класифікатора держав світу, розроблених на основі міжнародних стандартів і затверджених наказом Держкомстату України.

Вартість продукції, виготовленої з *давальницької сировини*, включається у звітність на валовій основі, тобто складається з вартості давальницької сировини, витрат підприємства на виготовлення продукції та вартості власної сировини підприємства, якщо вона додається на виробництво продукції. До основних сировинних товарів світової торгівлі належать 19 їх видів. За цими сировинними товарами створено Між-

народні організації і укладено між урядами країн Угоду "Загальний фонд для сировинних товарів", розроблену в межах ЮНКТАД. Ця угода має на меті стабілізацію світових цін. Номенклатуру основних сировинних товарів згідно з цією угодою, а також основних продовольчих товарів згідно з іншими угодами.

Як відомо, міжнародна торгівля базується на теорії порівняльних витрат виробництва, яку вперше було запропоновано Д. Рікардо наприкінці XVIII – на початку XIX століття. Тому в експорті мають переважати, як правило, більш капіталомісткі товари, а в імпорті – більш працемісткі, що характеризує порівняльні переваги альтернативного розподілу ресурсів.

Україна може розглядатись поки що як сировинний придаток країн ЄС, оскільки у структурі експорту домінують товари з низьким ступенем обробки та малою часткою валової доданої вартості, тобто, працемісткі товари.

Митна статистика свідчить, що найбільшу частку в обсягах *українського експорту товарів до країн ЄС* становлять чорні метали, енергетичні матеріали нафта та продукти її перегонки, одяг текстильний, котли, машини, апарати і механічні пристрої, деревина і вироби з деревини, продукти неорганічної хімії тощо.

Експорт та імпорт послуг може здійснюватись у різних формах: споживач може приїхати до країни – виробника (наприклад, туризм); виробник може приїхати до країни споживача (наприклад, консультативні послуги); виробник і споживач можуть зустрітись за межами своїх країн (деякі транспортні послуги); сюди належать також послуги, що за безпечуються за допомогою комп'ютерних комунікацій та ін.

Звіт про експорт (імпорт) послуг за формою 9-ЗЕЗ складається згідно з Класифікацією послуг зовнішньоекономічної діяльності за 99 розділами за Класифікаторами країн і валют всіма підприємствами-резидентами усіх форм власності господарювання, у тому числі й спільні, банки, біржі, комерційні структури, будівельні та транспортні організації, річкові й морські порти, готелі, підприємства ресторанного господарства, вищі навчальні заклади, туристичні бюро, пошти, страхові компанії та інші організації і установи, які здійснюють зовнішньоекономічну діяльність. В експорті послуг, як показав аналіз, понад 80% усього їхнього обсягу в Україні становлять транспортні послуги, передусім послуги магістральних трубопроводів.

Товарні структури експорту та імпорту товарів і послуг мають мало спільного. Для багатьох країн експорт зосереджується в кількох категоріях класифікації, тоді як імпорт поширюється практично на всю номенклатуру товарів. Здатність експортувати товар потребує набагато більшого "ноу-хау", в результаті чого експорт зосереджується в руках значно меншої кількості підприємств-виробників.

Аналіз даних про експорт товарів може свідчити про ділову активність вітчизняних виробників, конкурентоспроможність товару на світовому ринку. Аналіз даних про імпорт товарів дає змогу визначати потребу економіки в необхідних товарах, відкривати нові ніші ринку для вітчизняних виробників за наявності ресурсів або ж економити кошти внаслідок світового перерозподілу ресурсів.

Література: [12, 15, 20, 27].

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте форми зовнішньоекономічної діяльності.
2. Охарактеризуйте показники розвитку зовнішньоекономічних зв'язків країни.
3. Назвіть індикатори, що характеризують ступінь участі країни у зовнішньоекономічних зв'язках.
4. Які існують напрями та методики аналізу міжнародної торгівлі?
5. Які методи обліку операцій використовують у зовнішньоекономічній діяльності?
6. Охарактеризуйте об'єкти спостереження в митній статистиці.
7. Назвіть джерела статистичної інформації про зовнішню торгівлю товарами.
8. Охарактеризуйте основні форми статистичного спостереження за зовнішньоекономічними операціями.

Тема 16. Використання статистики фондового ринку

16.1. Функції та структура фондового ринку

Фондовий ринок охоплює частину кредитного ринку, зокрема ринок облігацій, і повністю ринок акцій. Інакше кажучи, це ринок цінних паперів, на якому здійснюються їх випуск, розміщення та продаж. Товар фондового ринку специфічний – різні види цінних паперів.

Основна мета аналізу ринку цінних паперів полягає в забезпеченні нормального функціонування всіх галузей економіки шляхом інвестування великих капіталів у їх діяльність. Існують різні класифікації фондового ринку.

Найбільш поширена класифікація учасників фондового ринку поділяє їх на чотири групи:

1) *емітенти* – юридичні (в окремих випадках фізичні, якщо це передбачено законодавством) особи, які випускають цінні папери і виконують у зв'язку з цим певні обов'язки. Часто ототожнюють емітента і продавця цінних паперів. Але слід зауважити, що поняття "емітент" і "продавець" збігаються на первинному ринку цінних паперів і не збігаються на вторинному, де відбувається їх перепродаж;

2) *інвестори* – фізичні та юридичні особи, у тому числі інституціональні інвестори (інвестиційні фонди, довірчі товариства, пенсійні фонди, страхові компанії тощо), які мають вільні кошти і можуть вкласти їх у цінні папери з метою одержання доходу (відсотків) або збільшення ринкової вартості цінних паперів;

3) *посередники* – юридичні особи, які надають ті чи інші послуги щодо здійснення фондових операцій емітентам або інвесторам;

4) держава приймає законодавчі акти, створює відповідні державні органи і таким чином визначає умови правового регулювання діяльності фондового ринку з метою підтримки ефективного функціонування і захисту його учасників.

Посередниками на фондовому ринку можуть бути:

підприємства, які спеціалізуються на роботі з цінними паперами і здійснюють посередницьку діяльність з випуску та обігу цінних паперів;

банківські установи, які поряд з іншими фінансовими функціями можуть здійснювати посередницьку діяльність з випуску та обігу цінних паперів, а також надавати позики, пов'язані з цінними паперами.

інвестиційні компанії, що поєднують функції фінансового посередника та інституціонального інвестора.

Для своєї діяльності посередники можуть створювати добровільні об'єднання, у тому числі фондові біржі. *Фондова біржа* – це організаційно оформлений, постійно діючий ринок, на якому відбувається торгівля цінними паперами. Забезпечення зберігання цінних паперів та оформлення передачі прав власності здійснюють депозитарій, розрахунково-клірингові установи та реєстратори.

Продавцями фондового капіталу виступають фінансові інститути і комерційні та інвестиційні банки, страхові компанії, ощадні банки, пенсійні фонди тощо. Покупцями капіталу є держава, торгово-промислові компанії, приватні особи.

Основна макроекономічна функція фондового ринку полягає в тому, щоб трансформувати тимчасово вільні грошові кошти у виробничі капіталовкладення, тобто передати грошові ресурси від позикодавців до позичальників.

Фондовий ринок виконує функції: економічну, політичну, соціальну. У межах *економічної функції* фондовий ринок:

забезпечує контакт продавця і покупця;

акумулює грошові кошти населення (заощадження) та підприємств (тимчасово вільний капітал);

балансує попит і пропозицію цінних паперів на фондовому ринку;

сприяє стабілізації цін;

оптимізує галузеву та регіональну структури забезпечуючи перелив капіталу з малорентабельних галузей і регіонів у високорентабельні, технічно прогресивні галузі та перспективні регіони; вирівнює норму прибутку на вкладений капітал;

сприяє реалізації науково-технічних досягнень шляхом створення акціонерних венчурних фірм і здійснення інших заходів заохочення освоєння нової технології;

узгоджує майнові державні, інституціональні, індивідуальні інтереси в процесі обігу цінних паперів;

пом'якшує дефіцит державного бюджету;

стан ринку цінних паперів свідчить про стан економічної кон'юнктури.

Сутність *політичної функції* фондового ринку полягає у сприянні становленню економічної незалежності держави, залученню іноземних інвестицій через продаж акцій, створенню справді ринкової системи.

Соціальна функція фондового ринку виявляється в можливості для населення отримання додаткового прибутку та формування прошарку власників цінних паперів. Крім того, перелив капіталу сприяє створенню додаткових робочих місць.

З огляду на етапи функціонування вирізняють первинний і вторинний ринки цінних паперів.

На *первинному ринку* початково розміщуються цінні папери серед інвесторів. Основне завдання первинного ринку – мінімізувати ризик інвес-

тора. На це спрямовані державні законодавчі нормативні акти, які регулюють діяльність ринку. Первинний ринок цінних паперів аналізується за:

- основними емітентами;
- основними інвесторами;
- основними об'єктами угод;
- основними формами угод.

Основними емітентами є держава, приватні компанії, міждержавні органи. Основними інвесторами виступають населення, держава, комерційні органи. Об'єктами угод є державні, приватні та міжнародні цінні папери. Існує дві форми угод – розміщення цінних паперів шляхом аукціону або відкритого продажу.

Первинне розміщення цінних паперів здійснюється поетапно. Спочатку емітентом приймається рішення про випуск цінних паперів, потім відбувається їх відкрите або закрите розміщення. Відкрите розміщення передбачає реєстрацію інформації про випуск цінних паперів та організацію передплати на них, закрите розміщення цінних паперів відбувається серед конкретних осіб. На заключному етапі цінні папери видаються власникам або власник реєструється у системі реєстру Власників.

Вторинний ринок забезпечує обіг цінних паперів. Його основними функціями є створення умов для широкої торгівлі цінними паперами, забезпечення їх ліквідності, визначення ринкової ціни цінних паперів та надання інформації щодо її зміни.

За організаційними формами розрізняють фондову біржу та позабіржовий ринок цінних паперів.

Біржовий ринок, як правило, є вторинним, представлений фондовою біржею. Тобто це ринок з високим рівнем організації, на якому за спеціальними правилами здійснюється угода купівлі-продажу цінних паперів. Основними суб'єктами біржового ринку виступають продавці, покупці та посередники – брокери, дилери.

Позабіржовий ринок є також вторинним і обслуговує середній та малий за обсягом акціонерний капітал тих емітентів, які з об'єктивних причин не виставляють свої активи на біржу. Основою позабіржового ринку є комп'ютерний зв'язок, каналами якого передається інформація стосовно акцій, що котируються.

Обсяги торгівлі цінними паперами через фондову біржу і позабіржовий ринок у розвинутих країнах майже однаковий. Як правило, провідною є одна фондова біржа, спостерігається концентрація центрів біржової торгівлі цінними паперами.

Ринок цінних паперів також характеризується за такими ознаками:

за строками випуску: з установленим строком обігу або безстрокові цінні папери;

за територією розповсюдження: міжнародний, національний, регіональний ринки;

за видами цінних паперів: ринок акцій, облігацій тощо.

Ефективність функціонування ринку цінних паперів визначається пропозицією останніх, а також значною мірою споживчим потенціалом суспільства в цілому. Платоспроможний попит на фондовому ринку суттєво залежить від можливості домашніх господарств заощаджувати, від їх грошових доходів. Так, у країнах з високим рівнем життя населення частка домашніх господарств, що володіють акціями, досить висока – майже 49 – 51 %.

16.2. Методика статистичного спостереження за фондовим ринком

Традиційно під фондовим індексом розуміють співвідношення усередненого за групою підприємств – емітентів цінних паперів – значення вартості акцій, проданих за поточний період, до усередненого значення вартості акцій, проданих за попередній період. Отже, індекси фондового ринку характеризують коливання ціни акцій за певний період і дають можливість оцінити загальну ситуацію на фондовому ринку.

Важливим є кількісний та якісний відбір емітентів у базі індексу. Серед підприємств, акції яких ураховуються під час визначення фондових індексів, повинні бути такі, які значною мірою впливають на розвиток галузі й економіки в цілому.

Найбільш популярним показником фондового ринку є індекс Доу – Джонса. Це показник стану ринку акцій, запропонований американськими фінансовими журналістами Ч. Доу і Е. Джонсом. Індекс Доу – Джонса застосовується з 1884 р. і розраховується на Нью-Йоркській фондовій біржі через кожні півгодини.

Існує чотири індекси Доу – Джонса.

1. Промисловий індекс – простий середній показник руху курсів акцій 30 найбільших промислових компаній (A_i). Перелік компаній може змінюватися залежно від їх позицій в економіці. Цей індекс розраховується за формулою

$$DI = \frac{\sum_{i=1}^{30} A_i}{k}, \quad (16.1)$$

де k – корегуючий коефіцієнт (дільник), який змінюється залежно від подрібнення акцій (зменшення номіналу в результаті збільшення акцій в обігу);

A_i – курс акцій i -ї компанії.

Промисловий індекс Доу-Джонса є найстарішим і найбільш поширеним серед усіх індексів фондового ринку. На його складові припадає від 15 до 20% ринкової вартості акцій, що котируються на Нью-Йоркській фондовій біржі.

2. Транспортний індекс – середній показник, що характеризує рух цін на акції 20 транспортних компаній.

3. Комунальний індекс – середній показник, що характеризує рух цін на акції 15 компаній, які займаються газо- й електропостачанням.

4. Середній індекс складається на основі трьох попередніх індексів.

Індекси не повинні реагувати на події, які безпосередньо з біржовою кон'юнктурою не пов'язані. Суть індексу Доу-Джонса така: якщо криві середнього курсу акцій компаній ідуть угору і не опускаються нижче позначок, які були найгіршими в недавньому минулому, має місце пожвавлення в економіці, і акції варто купувати. І навпаки.

Поширеними також є індекси:

"Standart and Poore's" ("S&P");

"Financial Times" ("FT");

DAX тощо.

Індекс "S&P" розраховується на Нью-Йоркській біржі у двох варіантах: за акціями 500 корпорацій, у тому числі для 400 промислових, 20 транспортних, 40 комунальних та 40 фінансових; за акціями 100 корпорацій. Індекс визначається за формулою.

$$I_{S\&P} = \frac{\sum_{i=1}^n P_i Q_i}{\sum_{i=1}^n Q_i}, \quad (16.2)$$

де n – кількість корпорацій;
 Q_i – кількість акцій i -ї корпорації;
 P_i – ціна акції i -ї корпорації.

Індекс "S&P"-500 представляє близько 80% ринкової вартості всіх випусків, що котируються на Нью-Йоркській фондовій біржі, та є складнішим і точнішим за індекс Доу-Джонса. Це пояснюється тим, що в індексі "S&P" представлені акції більшої кількості корпорацій та акції кожної корпорації зважуються на вартість усіх акцій, які знаходяться в акціонерів. Ф'ючерси та опціони за цим індексом продаються на Чиказькій товарній біржі.

Індекс "S&P"-100 складається з акцій в основному промислових корпорацій, за якими існують зареєстровані опціони на Чиказькій біржі опціонів.

Британський індекс "FT" розраховується для 750 компаній один раз на день і поділяється на 8 галузевих. На відміну від середньо-арифметичного індексу Доу-Джонса, індекс "FT" є середньгеометричним. Це означає, що всі акції є рівнозначними незалежно від ринкової капіталізації кожної компанії. Формула індексу "FT" така:

$$I_{FT} = \left[\frac{n}{i=1} \left(\frac{P_{it}}{P_{i0}} \right) \right]^{\frac{1}{n}}, \quad (16.3)$$

де n – кількість компаній;
 P_{it} – ціна акції i -ї компанії в період t ;
 P_{i0} – ціна акції i -ї компанії в базовому періоді.

Світовий індекс "FT" охоплює приблизно 2200 акцій 24 країн світу.

Індекс Франкфуртської біржі DAX охоплює акції 30 компаній, що забезпечують 80% обігу на біржі, і визначається як співвідношення акціонерного капіталу на кінець і початок періоду, скореговане на спеціальні корегуючі множники, які характеризують надання переважного права на покупку нових акцій.

Прикладами українських фондових індексів є L-індекс, WOOD-15, KAC-20.

Для розрахунку L-індексу ліквідності і схожого з ним S-індексу продажів запропоновані формули:

$$L_t = L_{t-1} \times (1 + a/100); \quad (16.4)$$

$$S_t = S_{t-1} \times (1 + a/100). \quad (16.5)$$

де L – індекс ліквідності;

S – індекс продажів;

t, t-1 – поточний і попередній періоди;

a – середня зміна курсу покупки (для L) або продажу (для S) акцій за тиждень.

Індекс WOOD-15 схожий за методикою розрахунку з індексом DAX, публікується з 1997 р. Індекс охоплює 15 компаній, база оновлюється щомісячно. Методика розрахунку індексу:

$$I_{WOOD} = \frac{\text{Загальна поточна капіталізація компаній, які входять в базу}}{\text{Початкова капіталізація компаній, які входять в базу}} * 1000. \quad (16.6)$$

Найбільш поширеним в Україні є індекс KAC-20, який офіційно визначається з 1.01.97 р. Розраховується простий базисний індекс KAC-20 (S) та зважений індекс KAC-20 (W):

$$I_{KAC-20(S)} = \frac{\sum_{i=1}^{20} (P_{bid_{i,t}} + P_{ask_{i,t}})}{\sum_{i=1}^{20} (P_{bid_{i,0}} + P_{ask_{i,0}})}; \quad (16.7)$$

$$I_{KAC-20(W)} = \frac{\sum_{i=1}^{20} M_{cap_{i,t}}}{\sum_{i=1}^{20} M_{cap_{i,t}}}, \quad (16.8)$$

де $P_{bid_{i,t}}, P_{ask_{i,t}}$ – котирування на покупку акцій і-го підприємства відповідно в поточному і базовому роках;

$P_{ask_{i,t}}, P_{ask_{i,0}}$ – котирування на продаж акцій і-го підприємства відповідно в поточному і базовому роках;

$M_{cap_{i,t}}, M_{cap_{i,0}}$ – ринкова капіталізація і-го підприємства відповідно в поточному і базовому періодах.

Ринкова капіталізація підприємства розраховується як добуток загальної кількості акцій цього підприємства-емітента на курс однієї акції. Висока капіталізація визначає вищу заставну ціну підприємства, його значну конкурентоспроможність, отже, і більші можливості до залучення дешевих кредитів. І навпаки, низька капіталізація погіршує конкурентоспроможність підприємства, знижує приплив інвестицій у виробничу сферу.

Ринкова капіталізація окремих підприємств визначає капіталізацію економіки в цілому і характеризує ступінь довіри до неї, існування певного рівня захисту прав власності, привабливість для іноземних кредиторів. Капіталізація економіки складається з капіталізації внутрішнього фондового ринку (для більшості розвинутих фондових ринків характерна капіталізація на рівні 40 – 60% ВВП, у США – 101,2% ВВП), сукупного капіталу національної банківської системи та сукупних активів небанківських фінансових установ.

Крім зазначених індексів, під час аналізу фондового ринку для характеристики акцій використовують такі показники, як прибутковість акцій (або коефіцієнт дивідендної віддачі), відносний коефіцієнт "ціна – прибуток", коефіцієнт платіжності, коефіцієнт покриття дивідендів, капіталізовану вартість акцій, рентабельність акціонерного капіталу, коефіцієнт відносної стійкості ціни акції.

Ринок облігацій характеризується в основному такими показниками: дохідність облігації як відношення доходу від облігації до її річної ринкової ціни; ціна конверсії облігації, що обмінюється на акції.

Специфікою аналізу фондового ринку в умовах його становлення є неможливість досліджувати динаміку процесів. Тому аналіз в основному зводиться до визначення початкового рейтингу емітента та його акцій.

Існують такі види аналізу фондового ринку:

ретроспективний – дослідження функціонування фондового ринку в минулому, порівняння ефективності цінних паперів;

оперативний – поточна оцінка стану фондового ринку;

перспективний – прогнозування розвитку фондового ринку;

тематичний – аналіз одного напрямку розвитку фондового ринку;
системний – визначення впливу економічних і соціальних чинників на розвиток фондового ринку;

обов'язковий – результати такого аналізу повинні обов'язково враховуватися в прийнятті рішень щодо розвитку фондового ринку;

рекомендований – результати аналізу не є обов'язковими, а можуть бути враховані під час прийняття рішень.

Існують два підходи дослідження стану фондового ринку: від глобального до локального і навпаки. Підхід "від глобального до локального" – це традиційний підхід до аналізу економічних процесів, який починається з дослідження зовнішніх чинників стану фінансового ринку, потім охоплює окремі специфічні сектори економіки і закінчується аналізом конкретного емітента.

Послідовність підходу така:

огляд економічних умов у країні й у світі;

визначення рівня інфляції і безробіття – важливих індикаторів стану економіки;

аналіз попиту і пропозиції на товарному ринку, умови рівноваги, фази економічного циклу;

аналіз грошово-кредитного ринку, який охоплює визначення відсоткових ставок, коротко-, середньо- та довгострокового кредиту;

аналіз ринку акцій;

економічний огляд окремих секторів економіки: виробництво засобів виробництва; виробництво споживчих товарів; видобуток корисних копалин; стан торгівлі; стан галузей обслуговування; розвиток науково-технічного прогресу; розвиток транспорту і зв'язку; розвиток комунальних послуг;

економічний огляд певних галузей промисловості;

аналіз конкретних підприємств;

вибір акцій або облігацій.

Цей підхід починається з аналізу макроекономічних умов і закінчується вузьким аналізом випуску акцій та облігацій. Таким підходом досягаються дві мети. Перша – формується точка зору на основні економічні чинники, які впливають на цінні папери. Друга – порівнюються окремі сектори, галузі, підприємства щодо перспектив вигідності та ризику випущених цінних паперів. Наприклад, порівняльний аналіз показує, як краще розподілити кошти між коротко-, середньо- та довгостроковими облігаціями або акціями.

Але недоліком підходу від глобального до локального є те, що певні вигідні акції або облігації можуть бути пропущені. Тому цей підхід доповнюється іншим – аналізом від локального до глобального.

Цей підхід полягає у визначенні певних статистичних критеріїв для вибору цінних паперів. Такими критеріями виступають:

відношення ціни акції до прибутку на одну акцію в порівнянні з середнім значенням цього відношення за останні 5 років;

річний прибуток на акцію порівняно з середнім прибутком на акцію за останні 5 років;

загальна ринкова вартість акції;

відношення курсу акцій за поточний рік до їх курсу за попередній рік (відносна стійкість ціни акції);

стандартне відхилення місячної норми прибутку на акцію за останні 5 років.

За зазначеними критеріями відбираються більш прибуткові цінні папери, що забезпечать порівняно низький відносний коефіцієнт, зростаючий коефіцієнт прибутку, стійкість ціни акцій.

Таким чином, статистичне спостереження за фондовим ринком зводиться в основному до визначення початкового рейтингу емітента та його цінних папер.

Література: [12, 15, 22, 27].

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте структуру фондового ринку, визначте його сутність, специфіку та мету.

2. У чому полягає сутність макроекономічної, політичної, соціальної функції фондового ринку?

3. Поясніть економічну сутність фондових індексів.

4. Які показники для характеристики акцій використовуються під час аналізу фондового ринку? Наведіть методику їх розрахунку.

5. Назвіть основні види аналізу фондового ринку. Поясніть їх.

Література

1. Закон України "Про Всеукраїнський перепис населення". – 2001. – №1. – С. 80 – 88.
2. Закон України "Про державну статистику" / Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №43.
3. Бахметова Г. Ш. Регистр населения как система демографического учета // А. А. Исупов, Г. Ш. Бахметова Вопросы статистики. – 1999. – №5. – С. 33 – 40.
4. Васечко О. О. Методологічні основи статистики підприємств. – К.: НТК стат. досліджень, 2005. – 296 с.
5. Васечко О. Проблеми переходу до вибірових обстежень промислового виробництва // Збаразька Л., Зуєв Л. Інф. бюллетень Мінстату України. – Ужгород: Орбіта, 1996. - №5 – 6(21 – 22). – С. 3.
6. Васечко О. Концептуальні підходи до формування статистики виробництва товарів та послуг у рамках системи статистики підприємств // Васечко О., Калачова І. Економіка України. – 2003. – №2. – С. 23 – 31.
7. Гусаров В. М. Статистика. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 464 с.
8. Джессен Р. Методы статистических обследований. – М.: Финансы и статистика, 1985. – 486 с.
9. Єріна А. М. Моделі адаптивного згладжування в моніторингу економічної кон'юнктури // Проблеми статистики: Зб. наук. праць. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2001. – Вип. 3 – С. 101 – 103.
10. Єріна А. М. Організація вибірових обстежень. – К.: КНЕУ, 2004. – 128 с.
11. Карпов В. Статистичний моніторинг соціально-економічних процесів як актуальне завдання державної статистики // М. Пугачова, В. Степанко Статистика України. – 2000. – №2. – С. 33 – 40.
12. Курс социально-экономической статистики / Под ред М. Г. Назарова. – М.: Финстатинформ, ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 772 с.
13. Лень В. С. Звітність підприємства / В. С. Лень, В. В. Гливенко – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 612 с.
14. Мармоза А. Т. Теорія статистики. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 392 с.
15. Опарін В. М. Фінанси (загальна теорія). – К.: КНЕУ, 1999. – 164 с.

16. Организационно-методологические основы обследования бюджетов домашних хозяйств в системе государственной статистики // Вопросы статистики. – 1999. – №8. – С. 49 – 53.
17. Осауленко О. Стратегія розвитку статистики // Урядовий кур'єр. – 2004. – №156. – С.5.
18. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / За ред. І. Ф. Курас, С. І. Пирожкова. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 558 с.
19. Побурко Я. О. Основи організації регіональної статистики. НАН України, ІРД. – Львів, 2004. – 196 с.
20. Рождественська Л. Г. Статистика ринку товарів і послуг. – К.: КНЕУ, 2005. – 420 с.
21. Саріогло В. Г. Проблеми статистичного зважування вибірових даних. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2005. – 264 с.
22. Статистика / За ред. С. С. Герасименка. – К.: КНЕУ, 2000. – 468 с.
23. Статистика / За ред. А. В. Головача. – К.: Вища школа, 1993. – 624 с.
24. Теория статистики / Под ред Р. А. Шмойловой. – М.: Финансы и статистика, 1999. – 560 с.
25. Хомин П. Я. Звітність підприємств / П. Я. Хомин, Журавель Г. П. – К.: ВД "Професіонал", 2006. – 656 с.
26. Чернышева Т. М. Использование методов восстановления отсутствующих сведений при обработке материалов переписей и обследований населения / Т. М. Чернышева, Шевердова Г. Е. // Вопросы статистики. – 2007. – №2. – С. 16.
27. Черняк О. І. Техніка вибірових досліджень. – К.: МІВВЦ, 2001. – 248 с.
28. Економічна статистика / За ред.. Р. М. Моторина. – К.: КНЕУ, 2005. – 362 с.
29. Ярных Э. А. Информационные аспекты разработки регистра населения // Вопросы статистики. – 2002. – №10. – С. 33 – 38.

ЗМІСТ

	стор.
Вступ	3
Модуль I. Теоретичні основи організації статистичних спостережень	4
Тема 1. Завдання й організаційні форми статистичного спостереження	4
1.1. Статистична інформація та її розповсюдження	5
Типи та методи статистичних обстежень	11
1.2. Поняття про статистичне спостереження, етапи його проведення	13
1.4. Організаційні форми, види та способи статистичного спостереження	23
Контрольні запитання	
Тема 2. Суб'єкти статистичного спостереження	24
2.1. Організаційні питання статистичного спостереження	24
2.2. Організаційне забезпечення статистичного спостереження	25
2.3. Характеристика суб'єктів статистичної діяльності	26
Контрольні запитання до теми	28
Тема 3. Планування й програмно-методологічне забезпечення статистичних спостережень	29
3.1. Програмно-методологічні питання статистичного спостереження	29
3.2. Програма статистичного спостереження	31
3.3. Планування статистичного дослідження	34
Контрольні запитання до теми	39
Тема 4. Функції державної статистики в ринкових умовах	39
4.1. Завдання і організація статистики в Україні	39
Зарубіжний досвід проведення статистичних спостережень	44
Діяльність органів державної статистики та її законодавче забезпечення	53
Контрольні запитання до теми	58
Тема 5. Інформатизація органів державної статистики	58
5.1. Інформаційне забезпечення статистики населення та домогосподарств	58
5.2. Регістр населення: принципи функціонування, переваги та недоліки	66
5.3. Інформаційні аспекти розробки реєстра населення	71
Контрольні запитання до теми	75
Тема 6. Єдиний державний реєстр підприємств та організацій	76
6.1. ЄДРПО як інструмент статистичних спостережень	76

6.2. Взаємозв'язок адміністративного та статистичного реєстрів підприємств	79 88
Контрольні запитання до теми	
Тема 7. Система статистичної звітності суб'єктів господарювання	89
7.1. Сутність статистичної звітності та її значення для забезпечення регулювання виробництва	89
7.2. Основні форми статистичної звітності підприємств	98
7.3. Особливості звітності як форми статистичного спостереження	110
Контрольні запитання до теми	112
Тема 8. Організація і проведення переписів	112
8.1. Характерні особливості та використання даних перепису	112
8.2. Використання переписів у комплексній програмі збирання, оброблення даних та адміністративному управлінні	117
8.3. Зв'язок переписів населення і/або житлового фонду з іншими видами переписів	121
8.4. Переписи населення як джерело статистичних даних	127
Контрольні запитання до теми	142
Модуль II. Прикладні аспекти організації статистичних спостережень	142
Тема 9. Планування й організація вибіркового обстеження підприємств	
9.1. Програмно-методологічні аспекти статистичного спостереження у статистиці підприємств	142
9.2. Методи побудови вибірки в обстеженнях малих підприємств та забезпечення якості вибіркового обстеження	148
9.3. Структурні та короткострокові обстеження підприємств	158
Контрольні запитання до теми	171
Тема 10. Планування й організація вибіркового обстеження домашніх господарств	172
10.1. Організація проведення вибіркового обстеження домогосподарств	172
10.2. Етапи формування вибірки та забезпечення якості результатів вибіркового обстеження домогосподарств	174
10.3. Обробка даних вибіркового обстеження домашніх господарств	185
Контрольні запитання до теми	191
Тема 11. Контроль статистичних даних	191
11.1. Контроль даних вибіркового обстеження	191

11.2. Методи відтворення відсутніх даних	196
11.3. Методи вирішення проблем помилок спостереження	200
Контрольні запитання до теми	210
Тема 12. Поєднання інформації державної і відомчої статистики	210
12.1. Розвиток методології статистичних оцінювань	210
12.2. Співпраця державних статистичних служб з відомчими і державними організаціями, що здійснюють статистичні роботи	217
Контрольні запитання до теми	218
Тема 13. Використання статистики податкових служб	218
13.1. Теоретичні основи статистики оподаткування	218
13.2. Показники статистики оподаткування	225
Контрольні запитання до теми	230
Тема 14. Використання статистики Національного банку України	
14.1. Сутність банківських послуг і завдання статистики	231
14.2. Монетарні показники і забезпеченість національного ринку грошима	233
Контрольні запитання до теми	239
Тема 15. Використання митної статистики	239
15.1. Зовнішньоекономічна діяльність: сутність, показники та методика аналізу	239
15.2. Основні принципи обліку товарів і послуг у митній статистиці	245
15.3. Статистична звітність про облік зовнішньоекономічних операцій	251
Контрольні запитання до теми	256
Тема 16. Використання статистики фондового ринку	257
16.1. Функції та структура фондового ринку	257
16.2. Методика статистичного спостереження за фондовим ринком	260
Контрольні запитання до теми	267
Література	268

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ОРГАНІЗАЦІЯ СТАТИСТИЧНИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
для студентів спеціальності 8.050 110
усіх форм навчання

Автори: **Сєрова Ірина Анатоліївна**
Аксьонова Ірина Вікторівна

Відповідальний за випуск **Сєрова І. А.**
Відповідальний редактор **Сєдова Л. М.**

Редактор **Демченко Н. І.**
Коректор **Демченко Н. І.**

План 2008 р. Поз. №129-К

Підп. до друку. Формат 60x90 1/16. Папір MultiCopy. Друк Piso.
Ум.-друк. арк. Обл.-вид. арк. Тир. прим. Зам. № Безкоштовно.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
Дк №481 від 13.06.2001р.

Видавець і виготівник – видавництво ХНЕУ, 61001, м. Харків, пр. Леніна, 9а

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

**ОРГАНІЗАЦІЯ
СТАТИСТИЧНИХ
СПОСТЕРЕЖЕНЬ**

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
для студентів спеціальності 8.050 110
усіх форм навчання**